

Выдержки из книги «Задихайло Д. В., Кібенко О. Р., Назарова Г. В, Корпоративне управління: Навчальний посібник. Еспада, 2003. — 688 с.»

Сторінка 29

Розділ 2

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ

2.1. Принципи корпоративного управління Організації Економічного Співробітництва та Розвитку

Створення ефективної системи корпоративного управління як у економічно розвинутих країнах, так і в країнах з перехідною ринковою економікою, має надзвичайно важливе значення, Виникла об'єктивна основа для розробки загальних міжнародних стандартів і правил, законодавче закріплених та впроваджених у практику, які б гарантували потенційним інвесторам надійність капіталовкладень та дозволили отримувати повну, ясну й об'єктивну картину про ефективність діяльності компаній, структуру власності, механізми і методи інвестування.

Збільшення попиту на інвестиційні ресурси наприкінці ХХ століття призвело до посилення конкуренції за їх отримання між різними країнами і компаніями. Поряд із внутрішніми інвесторами компанії високо розвинутих країн стали залучати до інвестиційного процесу зовнішніх інвесторів як з вже відомих ринків, так і з ринків, які тільки розвиваються.

Країни, що знаходилися на периферії міжнародних інвестиційних процесів, можна розділити на дві групи [1]. Перша — це країни з ринковою економікою, рівень розвитку якої, однак, значно поступається рівню розвинутих країн. Це такі країни, як Португалія, Греція, Туреччина, Бразилія, Мексика, Аргентина, Чилі, Індія. Друга група — це країни Східної Європи і колишнього Радянського Союзу. Корпорації першої групи країн знаходяться на рівні, коли ресурси, на які вони раніше спиралися у своєму розвитку (переважно внутрішні), уже стали недостатні. В другій групі країн масова приватизація, проведена на початку 90-х років, привела до створення десятків тисяч досить значних за своїми розмірами компаній, що гостро потребують інвестиційних ресурсів для виживання. Низький рівень внутрішніх накопичень, недовіра дрібних інвесторів і відтік національного капіталу створюють проблеми для залучення інвестиційних ресурсів.

Сторінки 30-31

У цій ситуації виникла об'єктивна основа для створення і впровадження загальних стандартів і правил, які б дозволили потенційним інвесторам отримати повну, ясну й об'єктивну картину про ефективність діяльності компаній, реальних власників, механізми і методи інвестування, для того щоб у стислий термін і без значних витрат прийняти рішення про доцільність та надійність вкладання капіталу. У процесі узгодження правил корпоративного управління ділові кола країн, що виступають переважно як інвестори, спираються на активну підтримку своїх урядів і міжнародних організацій, у яких ці країни відіграють домінуючу роль.

Практика корпоративного управління відображає як міжнародний, так і національний досвід діяльності корпорацій в світі. На цій тезі заснована класифікація стандартів, подана на рис. 2.1.

Організація Економічного Співробітництва та Розвитку (ОЕСР) спільно із Світовим банком, Міжнародним валютним фондом та іншими міжнародними інституціями ініціювала у 1998 році глобальну програму по створенню універсальних стандартів та норм корпоративного управління, націлену на істотне поліпшення національних систем корпоративного управління. Ці міжнародні стандарти мали бути прийнятими урядами економічно розвинутих країн, міжнародними організаціями, діловими колами державного та приватного секторів економіки. У травні 1999 р. Рада ОЕСР прийняла Загальні Принципи корпоративного управління, під якими поставили свої підписи члени урядів усіх країн — членів ОЕСР. Цей документ містить роз'яснення щодо того, які конкретні проблеми повинні регулювати національні стандарти корпоративного управління і як забезпечити значне підвищення ролі інвесторів (акціонерів) в управлінні компаніями, у які воникладають свої кошти. У підготовці Принципів взяли участь декілька комітетів ОЕСР: Комітет з фінансових ринків, Комітет з міжнародних інвестицій та транснаціональних компаній, Комітет з промисловості, а також Комітет з питань охорони довколишнього середовища.

Принципи покликані допомогти урядам як країн-членів, так і країн, що не є членами ОЕСР, в заходах щодо оцінки та удосконалення правової, інституціональної та нормативної бази корпо-

ративного управління, а також надати орієнтири та рекомендації фондовим біржам, інвесторам, корпораціям та іншим сторонам, що відіграють певну роль у процесі удосконалення корпоративного управління. Принципи зосереджені на проблемах, які виникають внаслідок розмежування власності та управління, визначають межі, в яких визначаються цілі компанії, засоби досягнення цих цілей, здійснення моніторингу діяльності компанії.



31

Рис. 2.1. Структура стандартів корпоративного управління.

Принципи мають еволюційний характер і повинні переглядатися у світлі суттєвих змін обставин. Щоб зберегти конкурентну спроможність у середовищі, що змінюється, корпорації повинні оновлювати та коригувати свою практику корпоративного управління відповідно до нових вимог і можливостей. Цей документ розділено на дві частини. У першій частині викладено принципи, що стосуються п'яти галузей: 1) права акціонерів; 2) рівноправність акціонерів;

Сторінки 32-35

3) роль зацікавлених осіб; 4) розкриття інформації та прозорість; 5) обов'язки ради. У другій частині документа Принципи наводяться з анотаціями, які містять коментарі, опис переважних тенденцій та приклади з передової практики. Визначення та зміст принципів ОЕСР наведено в табл. 2.1.

Таблиця 2.1 Сутність принципів корпоративного управління ОЕСР

Визначення принципів	Зміст принципу
Система корпоративного управління повинна захищати права акціонерів	<p>А. Основні права акціонерів (надійна реєстрація власності; передача акцій; регулярне та своєчасне отримання інформації про корпорацію; участь та голосування на загальних зборах акціонерів; участь у виборах Ради; отримання частки прибутку корпорації)</p> <p>Б. Право на участь у прийнятті рішень та отримання достатньої інформації стосовно фундаментальних змін у корпорації.</p>

	<p>В. Можливість ефективної участі у загальних зборах, голосування на зборах, бути поінформованими про правила, що регламентують проведення-загальних зборів.</p> <p>Г. Оприлюднення структури капіталу.</p> <p>Є. Інформація про витрати та зиски використання права голосу.</p>
Система корпоративного управління повинна забезпечувати однакове ставлення до акціонерів, включаючи дрібних та іноземних акціонерів.	<p>А. Ставлення до усіх акціонерів, які належать до одного класу, має бути однаковим.</p> <p>Б. Необхідно заборонити будь-які операції у власних інтересах та операції з використанням закритої інформації.</p> <p>В. Члени ради та Правління зобов'язані повідомити про свою матеріальну зацікавленість в угодах або питаннях, що стосуються Акціонерного товариства</p>
Система корпоративного управління має визнавати передбачені законом права зацікавлених осіб та заохочувати активне співробітництво між компанією та зацікавленими особами в створенні добробуту, робочих місць та забезпеченні фінансової стабільності підприємства.	<p>А. Система корпоративного управління має забезпечувати дотримання захищає них законом прав зацікавлених осіб,</p> <p>Б. Якщо їхні інтереси захищені законом, зацікавлені особи повинні мати можливість використовувати ефективні методи захисту в разі порушення їхніх прав.</p> <p>В. Система корпоративного управління повинна дозволяти участь зацікавлених осіб у заходах по підвищенню ефективності діяльності компанії.</p> <p>Г. Якщо зацікавлені особи беруть участь у процесі корпоративного управління, вони повинні мати доступ до необхідної інформації.</p>
Система корпоративного управління має забезпечувати своєчасне й точне розкриття інформації з усіх найважливіших питань, що стосуються Акціонерного Товариства, включаючи його фінансовий стан, продуктивність, власність та управління.	<p>А. Інформація, що підлягає розкриттю: результати фінансової та операційної діяльності компанії; завдання компанії; володіння значними пакетами акцій та права голосу; список членів ради та Правління, а також розмір винагороди, яку кожен з них отримує; значущі фактори ризику, що можна спрогнозувати; важливі питання, які пов'язані з працівниками та іншими зацікавленими особами; структура й політика управління компанією.</p> <p>Б. Інформація повинна готуватися, перевірятися та розкриватися відповідно до високих стандартів якості розкриття фінансової й не фінансової інформації та аудиту.</p> <p>В. З метою забезпечення належної підготовки та надання фінансової звітності, слід щороку проводити аудиторські перевірки з використанням незалежного аудитора, який дає зовнішню та об'єктивну оцінку цієї звітності.</p> <p>Г. Канали розповсюдження інформації повинні передбачати рівноправний, своєчасний та не пов'язаний із надмірними витратами доступ користувачів до необхідної інформації.</p>

<p>Система корпоративного управління має забезпечувати стратегічне керівництво компанією, ефективний нагляд за діяльністю виконавчих директорів з боку Рада, а також звітність цієї Ради перед компанією та акціонерами.</p>	<p>А. Члени ради повинні діяти на основі всієї необхідної інформації в інтересах компанії та акціонерів.</p> <p>Б. Якщо рішення ради можуть по-різному впливати на різні групи акціонерів, то вона має однаково справедливо ставитися до всіх акціонерів.</p> <p>В. Рада має забезпечити дотримання відповідного законодавства та враховувати інтереси зацікавлених осіб.</p> <p>Г. Рада має виконувати певні ключові функції (стратегія, управлінські кадри, винагороди, вирішення конфліктів, бухгалтерський облік та звітність, ризики).</p> <p>Д. Рада повинна мати можливість виносити об'єктивне судження в справах акціонерів, не будучи залежною, зокрема від Правління.</p> <p>Е. Щоб мати можливість виконувати свої обов'язки, члени рада повинні мати доступ до інформації, яка є точною, своєчасною і стосується справи.</p>
--	---

Своє ставлення до принципів ОЕСР висловила Міжнародна мережа з корпоративного управління (ММКУ), наголосивши про основну мету корпорації — постійну оптимізацію доходів акціонерів із забезпеченням довгострокової життєздатності компанії шляхом ефективного управління та врахування інтересів зацікавлених осіб. ММКУ, створена у 1995 році у Вашингтоні, об'єднала крупних інституціональних інвесторів, які набули великого досвіду конкурентної боротьби як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Підвищення доходів акціонерів та перевага над конкурентами складають основний зміст коментарів до Принципів ОЕСР. Наведемо деякі тези, важливі з погляду ММКУ для здійснення корпоративного управління.

- Надання достовірної, адекватної і своєчасної інформації, яка забезпечує акціонерам реалізацію їх прав власності.

- Існування правила: одна проста акція — один голос.

« Компанії повинні забезпечувати право власників голосувати.

- Рада директорів або Спостережна рада, як орган управління, повинні бути підпорядковані акціонерам. Переобрання членів органів управління має відбуватися на регулярній основі.

- Компанія повинна розкривати інформацію про особу, професійний або інший досвід, чинники, що впливають на незалежність і загальну кваліфікацію членів Спостережної ради та про порядок призначення посадових осіб.

- У радах має бути достатня кількість незалежних не виконавчих членів з відповідними знаннями і досвідом, їхні обов'язки повинні включати ефективний стратегічний контроль роботи правління, формування основних комітетів ради і вплив на діяльність ради в цілому. Відповідно незалежні не виконавчі члени повинні становити суттєву більшість.

- Комітети ради з питань аудиту, визначення винагороди та висунення кандидатів на провідні посади повинні складатися цілком або переважно з незалежних не виконавчих членів.

- Оплата праці членів ради і ключових виконавчих посадових осіб повинна відповідати інтересам акціонерів.

- Компанії повинні розкривати в річному звіті політику компанії стосовно винагороди і, бажано, розмір винагороди окремих членів органів управління та вищих посадових осіб, щоб інвестори могли судити, чи відповідає Інтересам акціонерів політика та практика компанії стосовно оплати праці.

- Суттєві стратегічні зміни основної діяльності компанії не повинні провадитись без попереднього схвалення запропонованих змін акціонерами. Так само значні зміни в компанії, які по

суті або за наслідками суттєво розмивають акціонерний капітал або зменшують частки власності або права на володіння акціями існуючих акціонерів, не повинні запроваджуватися без попереднього затвердження акціонерами запропонованих змін.

Сторінки 36-37

- Практика корпоративного управління повинна зосереджуватися на постійній оптимізації операційної діяльності компанії та доходів акціонерів.

- Компанії мають дотримуватися усіх відповідних законів юрисдикції, у якій вони функціонують.

- Спостережні ради, які прагнуть досягти активного співробітництва між компаніями і зацікавленими сторонами, перш за все сприяють стабілізації економіки регіону, працевлаштуванню та охороні довкілля.

2.2. Принципи корпоративного управління Європейського Банку Реконструкції та Розвитку

Метою принципів, розроблених Європейським Банком Реконструкції та Розвитку (ЄБРР), є сприяння встановленню взаєморозуміння між корпораціями, кредиторами і інвесторами при ухваленні рішень про надання кредиту або вкладання капіталу шляхом впровадження раціональних ділових норм у корпоративну практику [3].

Принципи ЄБРР мають універсальний характер, що дозволяє адаптувати їх до умов конкретної компанії кожної країни з урахуванням норм діючого законодавства.

Міжнародний досвід дає підстави для формування загальних принципів корпоративного управління майже в цих країнах, де правова і бюджетно-податкова системи змінюються внаслідок швидкого економічного розвитку. Тому корпорації трансформаційних економік повинні пройти шлях від проголошення принципів до їх поступової (спочатку часткової) реалізації.

Основна увага у принципах ЄБРР привернута до відносин «зацікавлених сторін» та створення балансу їх інтересів у діяльності акціонерного товариства. Головними вважаються відносини з:

- клієнтами;
- акціонерами;
- постачальниками;
- громадськістю;
- державною та місцевою владою.

Співробітники ЄБРР при сприянні компанії «Куперс енд Лайбранд» підготували своє бачення змісту принципів, яке подаємо нижче.

Відносини з клієнтами.

Найважливішою складовою успіху будь-якої компанії є наявність стабільних клієнтів — кредиторів та інвесторів, довіра яких базується на дотриманні правил:

- незмінно висока якість товарів та послуг і за конкурентно спроможними цінами;
- гласність у взаємовідносинах із клієнтами і надання їм достовірної інформації про товари і послуги;
- урахування всіх аспектів обслуговування клієнтів, включаючи надійність послуг, дотримання термінів, оперативний розгляд скарг і активний збір відгуків клієнтів і реагування на них;
- довгострокові взаємовідносини із клієнтами і недопущення спекуляцій ринковою кон'юнктурою.

Взаємовідносини з акціонерами.

Акціонери є власниками компанії, тому вони повинні мати можливість контролювати діяльність керівництва корпорації і брати участь у прийнятті ключових рішень. До раціональних принципів корпоративного управління відносяться такі:

- юридичне закріплення в статуті компанії функцій і обов'язків керівних органів і акціонерів;
- гласність правил голосування, складу акціонерів, особливо реальних власників великих пакетів акцій, для недопущення втрати контролю за ситуаціями, коли визначені акціонери можуть переслідувати конкретні цілі, що йдуть врозріз з цілями інших акціонерів;

- захист прав дрібних акціонерів стосовно втрати вартості їх акцій;
- порядок забезпечення достовірності списку акціонерів;
- систематичний і відкритий зв'язок з акціонерами шляхом надання їм належним чином перевіреної аудиторами звітності, відомостей про діяльність компанії і роз'яснень основних рішень, прийнятих керівником, у складі річного звіту;
- дотримання правил проведення зборів акціонерів та надання достатньої інформації щодо прийняття рішень;
- чіткий розподіл повноважень між керівними органами корпорації, тобто правлінням, спостережною радою і загальними зборами акціонерів;
- обнародування особистих фінансових інтересів членів керівних органів корпорацій в угодах, пов'язаних з діяльністю компанії, і в інших ситуаціях конфлікту інтересів.

Сторінки 38-39

Взаємовідносини з працівниками.

Незважаючи на глибокі культурні і соціальні розходження між різними країнами в цьому питанні, є ряд основних принципів, яких дотримуються успішно діючі компанії у взаємовідносинах зі своїми працівниками:

- обов'язкове дотримання трудового законодавства;
- забезпечення необхідних норм охорони і гігієни праці;
- принцип найму, оплати праці і просування по службі працівників без будь-якої дискримінації;
- дотримання права працівників на участь у профспілковій діяльності;
- ефективні системи консультацій із працівниками щодо умов праці й інших питань, що безпосередньо пов'язані із робочим місцем;
- чітко сформульовані принципи оплати праці, пільг, просування по службі;
- турбота про добробут працівників у цілому, вчасне перерахування компанією обов'язкових або добровільних внесків у пенсійні фонди для працівників, забезпечення надійності пенсійних фондів.

Взаємовідносини з постачальниками.

Справедливість і гласність у взаємовідносинах з постачальниками — істотно важливі елементи ефективної корпоративної практики, оскільки вони створюють умови для забезпечення надійності відносин з постачальниками. Тому компанії повинні:

- дотримуватися чітких і гласних принципів закупівель;
- суворо карати працівників, що беруть хабарі;
- » уникати справ з постачальниками, котрі намагаються спрямувати процес закупівель у русло власних інтересів;
- підтримувати суворо комерційні відносини з постачальниками, зокрема з тими, що пов'язані з компанією спільною власністю. Варто утримуватися від угод з використанням трансферних цін, коли ціни не відбивають реальну вартість товарів і послуг, а встановлюються на вигоду визначених осіб та на шкоду акціонерів, кредиторів або інших зацікавлених осіб;
- прагнути оперативно оплачувати рахунки постачальників;
- утримуватися від закупівель матеріалів, торгівля якими заборонена міжнародними екологічними й іншими конвенціями.

Взаємовідносини з громадськістю.

Оскільки будь-яка компанія є невід'ємною частиною місцевості, де вона розташована, правильно побудовані відносини з громадськістю мають найважливіше значення. Компанії повинні:

- враховувати проблеми, що викликають стурбованість у місцевого населення;
- консультиватися у разі потреби з місцевим населенням і з відповідними групами, що виражають інтереси громадськості;
- враховувати вплив своєї діяльності на навколишнє середовище і дотримуватися всіх діючих природоохоронних законів і норм.

Взаємовідносини з державними органами і місцевою владою.

Найкращий спосіб збереження добрих взаємовідносин з державними органами для корпорації — це дотримання законів країни, де вони діють і платять податки. До основних принципів раціонального кредитування й інвестування відносяться:

- сплата всіх обчислених податків;
- дотримання всіх обов'язкових норм законодавства;
- наявність всіх державних дозволів і ліцензій, необхідних для діяльності корпорації;
- ведення справ з місцевими і центральними органами влади без особистої зацікавленості, не прибігаючи до хабарництва або неправомірних засобів впливу на прийняття адміністративних рішень.

У багатьох країнах перелічені принципи є тільки бажаною метою, тому що законодавча база не забезпечує умов для використання набутого міжнародною спільнотою досвіду. Для поліпшення інвестиційного клімату і подальшої лібералізації економіки необхідні відповідні дії уряду, які б сприяли втіленню міжнародної практики у юридичні, нормативні і бюджетно-податкові норми конкретної країни.

2.3. Принципи корпоративного управління Конфедерації Європейських Асоціацій Акціонерів

Іншою організацією, яка також займається створенням міжнародних стандартів з корпоративного управління, є Конфедерація європейських асоціацій акціонерів «Євроакціонери» (Брюссель). На сьогодні членами групи «Євроакціонери» є вісім національних асоціацій акціонерів.

Головними цілями цієї організації є представлення інтересів акціонерів, фізичних осіб, у Європейському Союзі. Це обумовлює основні завдання групи «Євроакціонери»: забезпечення захисту прав меншості акціонерів, прозорості ринків капіталу та голосування за довіреністю за кордоном; підвищення вартості акцій

Сторінки 40-41

акціонерів європейських компаній; підтримка питань, що стосуються корпоративного управління, на рівні Європейського Союзу.

У 1990 році питання корпоративного управління обговорювалися у декількох європейських країнах, а також поза межами Європи. Принципи групи «Євроакціонери» так само, як і принципи ОЕСР, спрямовані на покращання правової, інституційної та регуляторної бази корпоративного управління, але є більш конкретними та детальними. Наведемо основні 9 рекомендацій групи «Євроакціонери», які стосуються цілей корпорації, розподілу прибутку, впливу акціонерів на ключові питання життєдіяльності компанії (реорганізація шляхом злиття та поглинання), реалізації права голосу акціонерів, отримання належної інформації, ролі органів управління.

Рекомендація 1.

Головною метою компанії повинна бути максимізація вартості акцій акціонерів. Компанії повинні чітко зазначати (в письмовій формі) свої фінансові цілі та стратегію і включити цю інформацію до своїх річних звітів.

Коментар:

Прибуток акціонерів полягає у отриманні дивідендів та рості ціни на акції. Тому необхідно мати за мету максимізацію вартості акцій акціонерів для забезпечення належного прибутку-для акціонерів. Увага керівництва компанії має бути зосереджена на рості доходу на акцію з урахуванням певного рівня ризику. Акціонери мають бути поінформовані про: (а) фінансові цілі компанії; (б) стратегію; (в) перспективи компанії; (г) схильність до зовнішніх обставин. Фінансові цілі можуть бути визначені, серед Іншого, у показниках доходу на акцію, рості доходу на акцію, інвестиційного прибутку, прибутку на акціонерний капітал, чистого прибутку та чистого маржинального прибутку. Компанії повинні зазначати строки, протягом яких вони мають намір досягти своїх цілей.

Рекомендація 2.

Рішення, що мають суттєвий вплив на природу, розмір, структуру та ризики компанії, а також на позиції акціонерів, повинні підлягати затвердженню акціонерами та прийматися річними загальними зборами.

Коментар:

Акціонери повинні мати право на голосування на загальних зборах за принципом «одна акція — один голос» пропорційно до їхньої частки в акціонерному капіталі. Компанії не повинні випускати акції з непропорційними правами голосу, що здатні вплинути на рівне співвідношення сил на річних загальних зборах. Особисте голосування, голосування за довіреністю або посередництвом інших засобів, наприклад, електронних, повинно мати однакову силу. Для підвищення участі акціонерів у ділових рішеннях компанії та з ростом частки іноземних акціонерів повинна бути введена ефективна система голосування за довіреністю.

Рекомендація 3.

Акціонери більшості повинні робити попередні пропозиції щодо купівлі акцій акціонерів меншості, у випадку, коли частка акціонера більшості перевищує певний рівень (від 25% до 33,3%). Вважається, що при забезпеченні цього рівня акціонер має контрольний пакет.

Рекомендація 4.

Процеси злиття та поглинання повинні регулюватися. Відповідність вимогам цього регулювання повинна контролюватися. Якщо частка акціонера у компанії перевищує певний рівень, такий акціонер повинен зробити пропозицію щодо купівлі акцій акціонерів меншості на прийнятних **умовах**, тобто як мінімум за ціною, яка була сплачена за отримання контролю над компанією.

Коментар:

Ці рекомендації стосуються питань реорганізації компанії шляхом злиття та поглинання, які мають значний вплив на позицію акціонерів. Згода останніх через загальні збори або іншим шляхом повинна бути необхідною для будь-якої зміни контролю над компанією. Акціонери повинні бути поінформовані про будь-яку можливу заявку щодо придбання компанії (акцій компанії), а також про відповідь компанії на цю заявку.

Рекомендація 5.

Компанії повинні відразу розкривати інформацію, яка може мати вплив на ціну акцій, а також інформацію про акціонерів, частка яких стає більшою або меншою, ніж певний рівень (5%).

Рекомендація 6.

Інформація щодо порядку денного та інших питань, що відносяться до загальних зборів, повинна публікуватися вчасно. Протокол зборів повинен вестися призначеним секретарем та перевірятися незалежною особою або організацією. Аудитори також повинні бути незалежними та обиратися загальними зборами. Обговорення

Сторінки 42-43

на загальних зборах має записуватися на плівку, а записи надані акціонерам у випадку будь-яких суперечностей.

Рекомендація 7.

Акціонери повинні мати можливість вносити пропозиції до порядку денного річних загальних зборів.

Рекомендація 8.

Для предоставления акционерам информации, которая имеет влияние на цены, кроме обычных каналов; компания должна использовать электронные средства.

Комментарий:

Пересчитанные рекомендации обуславливают право акционеров на получение полной, достоверной, прозрачной и своевременной информации о корпорации. К существенной информации належат:

- корпоративная стратегия (в том числе в финансовом выражении);
- квартальные результаты;
- секретная информация относительно акций, которая подлежит неотложному раскрытию;
- личная заинтересованность членов совета в соглашениях или делах, которые имеют влияние на компанию.

Кроме того, важного есть прозрачность структуры владения. Это включает обязательства раскрывать информацию о любых изменениях (увеличения или уменьшения) размера пакетов акций компании, которые имеют определенный размер — 5%, 10% и так далее.

Для увеличения иностранных инвестиций компания может использовать современные информационные технологии, такие, как Интернет, для предоставления акционерам информации, которая имеет влияние на цены, например:

- годовой отчет;
- пресс-релиз;
- устав;
- повестка дня и протокол годового общего собрания;
- другую информацию относительно годового общего собрания.

Рекомендація 9.

Акціонери повинні мати право обирати членів принаймні однієї ради та приймати рішення про їх звільнення, до виборів — висувати кандидатів до членів ради.

Рекомендація 10,

Членство у правлінні (виконавчі директори) та у спостережній раді (невиконавчі директори) слід обмежити строком до дванадцяти років. При цьому має бути не більше одного невиконавчого члена у спостережній раді, який раніше входив до правління.

Слід створити спеціальний комітет для визначення розміру винагороди для директорів. Принципи, на основі яких визначається розмір винагороди, слід публікувати в річному звіті. Оплата праці виконавчих директорів повинна бути певною мірою гнучкою, залежати від прибутковості компанії, однак її розмір не повинен перевищувати подвійну фіксовану ставку.

Коментар:

У більшості країн Існують два типи структури рад. В так званій «однорівневій» системі один орган здійснює функції керівництва та нагляду. В «дворівневій» системі ці функції поділяють два органи.

Рада директорів відповідає за управління компанією та, відповідно, за визначення цілей компанії, її стратегії та політики, а також забезпечує отримання результатів. Виконавчі члени повинні звітувати членам спостережної ради про цілі та стратегію компанії, а також пов'язані ризики. Члени ради також відповідають за належне розкриття інформації акціонерам. Первинна відповідальність виконавчих членів за ефективність систем внутрішнього контролю впливає з їх відповідальності за стратегію компанії та досягнення її бізнес-цілей.

Невиконавчі члени ради, як і члени спостережної ради в дворівневій структурі, відповідають за нагляд за політикою правління та загальним станом справ у компанії. Основними завданнями є:

- здійснення контролю та нагляду за виконавчими членами ради;
- забезпечення високої якості діяльності виконавчої ради;
- надання консультативної допомоги виконавчій раді.

Для ефективного виконання покладених обов'язків члени одно рівневої ради повинні мати значний ступінь незалежності виконавчих членів від невиконавчих членів. Як в однорівневій, так і в дворівневій системах членів ради обирають річними загальними зборами.

2.4. Національні кодекси корпоративної поведінки

У формуванні загальних підходів до принципів корпоративного управління активну участь беруть не тільки уряди великої кількості країн, але й недержавні (громадські, підприємницькі) організації і групи. Якщо зусилля державних органів спрямовані насамперед на удосконалення законодавства з метою закріплення

Сторінки 44-50

обов'язковості визначених стандартів розкриття інформації про діяльність компаній, захисту прав акціонерів і забезпечення рівного ставлення до них, врахування Інтересів інших зацікавлених сторін, то діяльність ділових кіл і інших недержавних структур і груп спрямована на формування правил і процедур корпоративного управління, які були б добровільно прийняті діловими колами, відповідали міжнародне визнаним принципам і разом з тим враховували національні особливості.

Результатом такої роботи стала поява в різних країнах так званих кодексів корпоративного управління — зводу добровільно прийнятих стандартів і внутрішніх норм, що встановлюють і регулюють порядок корпоративних відносин. [4]

У країнах з найбільш розвинутими ринками капіталу (Велика Британія, США, Канада) кодекси корпоративного управління з'явилися на початку 1990-х років. Вони регулювали практику корпоративної поведінки, зокрема питання забезпечення прав акціонерів і підзвітності керівництва компаній.

Найбільш досконалими і відомими, стандартами національного рівня є:

- Кодекс Кедбері, сформований Комітетом під керівництвом Адріана Кедбері Радою інформації, Лондонською фондовою біржею і професійною спілкою бухгалтерських службовців у 1991 р. у Великій Британії.

- Кодекс найкращої практики для німецького корпоративного управління, підготовлений Німецькою групою по корпоративному управлінню в січні 2000 р.

- Рекомендації комітету з питань корпоративного управління під головуванням М. Вьєно (у редакції 1995 і 1999 рр.), підготовлені групою, створеною Національною радою французької промисловості, Французькою асоціацією приватних підприємств і Рухом французьких підприємств.

- Принципи корпоративного управління Греції, підготовлені в 1999 р. Комітетом з питань фінансових ринків.

- «Основні напрямки і проблеми корпоративного управління», підготовлені в 1994 р. радою директорів «Дженерал моторз».

- Основні принципи і напрямки корпоративного управління в США, підготовлені в 1998 р. Каліфорнійським пенсійним фондом цивільних службовців у відставці, що є найбільшим у світі пенсійним фондом і одним з найбільших світових інституціональних інвесторів.

- Кодекс найкращої практики, підготовлений у 1999 р. Бразильським інститутом корпоративного управління.

- Кодекс корпоративного управління, що рекомендується, підготовлений у 1998 р. Конфедерацією промисловості Індії.

- Кодекс корпоративного управління, підготовлений у 1999 р. Вищим фінансовим комітетом Малайзії.

- Кодекс найкращої практики і рекомендації для директорів публічних компаній, підготовлений у 1989 р. (з наступними доповненнями) Гонконгською фондовою біржею.

- Кодекс найкращої практики, підготовлений у 1999 р. комітетом з питань корпоративного управління Підприємницької координаційної ради Мексики.

- Кодекс корпоративної практики і поведінки, підготовлений у 1994 р. Інститутом директорів ПАР за підтримки Підприємницької палати ПАР і фондової біржі Йоганнесбурга.

Правовий статус кодексів корпоративного управління неоднаковий у різних країнах. В одних країнах він є частиною загального пакета обов'язкових умов, що компанії необхідно дотриматися для того, щоб її цінні папери продавалися на біржі. В інших кодекс є документом, що має винятково рекомендаційний характер і не пов'язаний з будь-якими обов'язковими вимогами.

Основу кодексів корпоративного управління складають питання пошуку шляхів підвищення ефективності діяльності ради директорів і забезпечення контролю цього органу, що представляє інтереси всіх акціонерів у цілому, за діяльністю компанії і її менеджменту. Рекомендації, що містяться в кодексах різних країн з деяких проблем формування рад директорів [1], наведені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2 Рекомендації кодексів корпоративного управління

Країна	Зміст рекомендацій кодексів корпоративного управління
Вимоги до членів ради директорів	
Бразилія	Досвід роботи в раді; досвід кризового управління; знання в галузі фінансів, бухгалтерського обліку, специфіки галузі, міжнародного ринку; поєднання знань і досвіду.
Таїланд	Старше 20 років; відсутність судимості і звільнень з державної служби; вища освіта; дотримання етичних норм компанії; відсутність конфлікту інтересів, не обов'язкове постійне проживання в Таїланді.

Індія	Можливість бути одночасно членом рад директорів не більш як у 10 компаніях.
США	Продовження членства в раді не більше 5 років, відставка члена ради при досягненні ним 70-літнього віку.
Чисельність ради директорів	
Бразилія	Залежно від потреб компанії від 5 до 9 членів.
Киргизстан	Не менше 3 членів ради, розмір кворуму встановлюється радою директорів (не менш як 2 члени ради).
Мексика	Чисельність членів ради директорів — від 5 до 15 осіб.
Таїланд	Чисельність не повинна бути менше 5 чоловік.
США	У звичайних ситуаціях рада повинна мати від 5 до 15 членів.
Визначення поняття «незалежний» директор	
Бразилія	Член ради директорів є незалежним, якщо він: 1) не має будь-яких зв'язків з компанією, крім членства в раді директорів і Володіння акціями компанії; 2) ніколи не працював у компанії; 3) не надає будь-яких продуктів та послуг компанії; 4) не є чоловіком або родичем якого-небудь менеджера, посадової особи або контролера компанії.
Малайзія	Незалежний директор не пов'язаний з її службовцями, не представляє сконцентровані або фамільні володіння пакетами акцій, представляє громадських акціонерів і вільний від будь-яких зв'язків, що могли б вплинути на незалежність його суджень.
Мексика	Незалежний директор; 1) не є співробітником компанії; 2) не є консультантом компанії (доход не залежить від таких контрактних відносин); 3) не є співробітником благодійних організацій, університетів чи інших організацій, що одержують значну підтримку компанії; 4) не є головним управляючим або високопоставленим службовцем — членом ради директорів іншої компанії, у якій головний високопоставлений службовець даної компанії є директором, 6) не є членом родини кого-небудь з перерахованих вище посадових осіб.
Таїланд	Незалежні директори повинні бути незалежними від основних акціонерів компанії або якого-небудь акціонера в такій групі акціонерів; не бути членом персоналу і отримувати постійну зарплату або іншу регулярну винагороду від компанії; мати пакет акцій даної компанії розміром не більше 0,5% сплаченого капіталу.
ПАР	Незалежні директори не повинні отримувати будь-яких благ від компанії за винятком оплати як директорів; у раду можуть входити виконавчі директори дочірніх компаній, що входять у холдингову групу (частиною якої є дана компанія), які не мають виконавчих повноважень у материнській компанії.
Внутрішні (виконавчі) і зовнішні (невиконавчі) члени ради	
Бразилія	Більшість членів ради директорів повинні бути незалежними членами.
Індія	Незалежні невиконавчі члени повинні складати: не менше 30% ради директорів, якщо голова невиконавчий директор; не менше 50%, якщо голова — виконавчий директор.
Малайзія	Баланс виконавчих і невиконавчих членів, незалежні невиконавчі директори повинні складати не менше 1/3 членів ради директорів.
Мексика	Незалежні директори повинні складати не менше 20% загального складу членів ради директорів.
ПАР	Не менш як 2 невиконавчих члени; повинна бути рівна кількість виконавчих і невиконавчих директорів.
Таїланд	Повинно бути принаймні два незалежних директори, в іншому випадку протягом трьох місяців повинен бути обраний додатковий незалежний директор(и).
Винагорода членів ради директорів і менеджерів	
Більшість країн	Винагорода складається з фіксованої і змінної частини, причому остання повинна в дуже великому ступені залежати від результатів діяльності компанії. Основною формою змінної частини винагороди є опціон на акції — можливість зарезервувати

	право придбати акції по заздалегідь визначеній ціні. Звіти компанії повинні розкривати інформацію про використовувані компанією принципи і форми винагороди директорів.
Зміст і розкриття інформації про діяльність компанії	
Німеччина	Річний звіт компанії має включати великий розділ по сегментах її діяльності; інформацію про усі важливі зміни у фінансовій звітності, особливо звіт про прибутки і збитки; звіт про дивіденди; звіт про рух коштів; квартальні звіти.
Гонконг	Усі директори, як виконавчі, так і невиконавчі, мають право доступу до документів і матеріалів ради директорів. Інформація повинна розкриватися таким чином, щоб не поставити когось у пріоритетне положення і не дати йому можливість використовувати це положення на ринку цінних паперів.
Індія	Компанії повинні подавати помісячні коливання ціни своїх акцій на біржі (де компанія пройшла лістинг); інформацію про сегменти ринку (які становлять 10% і більше її обігу), включаючи дані про частку цих сегментів у загальних доходах від продажів, огляд операцій, аналіз ринків і майбутніх перспектив.
Малайзія	Рада директорів повинна розкривати інформацію, що стосується деталей діяльності комітету з питань аудиту, зокрема про кількість засідань протягом року, а також про відвідування кожним членом ради цих засідань.
Мексика	Річний звіт повинен містити інформацію про те, хто з членів ради є незалежним, а хто залежним директором. Річний звіт має містити опис завдань і функцій кожної із структур, що існують у рамках ради. Рекомендується, щоб річний звіт подавав список усіх членів таких структур.
ПАР	У річному звіті члени ради директорів повинні подавати інформацію про відповідальність директорів за підготовку фінансової звітності; відповідальність аудитора за аналіз фінансової звітності; належний стан системи бухгалтерського обліку; послідовність облікової політики.
Відповідальність за розкриття і достовірність інформації	
Бразилія	Рада повинна призначити одну людину, яка матиме право виступати від імені компанії, щоб уникнути протиріч у заявах різних представників і менеджерів компанії. Компанія повинна нести покарання за надання фальсифікованої інформації.
Гонконг	Директори компанії повинні ясно заявити: несуть вони колективну чи індивідуальну відповідальність за інформацію, надану про діяльність компанії.
Індія	Основні фондові біржі країни повинні вимагати від головного управляючого і фінансового директора кожної компанії сертифіката про дотримання їх компанією встановлених правил. Рада здійснює нагляд за системою внутрішнього обліку й адміністративного контролю в компанії (через комітет з питань аудиту).
Малайзія	Рада повинна мати письмово зафіксовану і прозору процедуру відносин з аудиторами компанії, мати ясну й ефективну систему фінансового, операційного контролю і управління ризиками. Обов'язки комітету з питань аудиту, відповідно до правил лістингу, повинні включати моніторинг масштабу і результатів аудиту, його ефективності, незалежності й об'єктивності.
Мексика	Повинен існувати механізм, що допомагає раді у перевірці роботи аудиторів, що забезпечує виконання внутрішніми і зовнішніми аудиторами своїх функцій з максимально можливим ступенем об'єктивності, щоб фінансова інформація була точною, корисною і достовірною і щоб звіти, що представляються раді, акціонерам і громадськості, були прозорі, достатні й адекватно відбивали фінансовий стан компанії.
ПАР	Директор не повинен нести відповідальності за порушення своїх обов'язків по забезпеченню діяльності компанії, якщо він здійснював їх сумлінно і відповідно до трьох наведених нижче критеріїв: 1) прийняті рішення ґрунтувалися на усіх фактах, що стосуються даного конкретного випадку; 2) прийняті рішення були раціональними; 3) у прийнятому рішенні відсутня особиста зацікавленість.

Таїланд	Компанія буде нести відповідальність перед третіми особами за дії своїх директорів і правління, якщо вони діяли в рамках виділених їм повноважень. Директори повинні забезпечувати, щоб інформація була достовірною і відбивала справжній стан рахунків. Директори повинні забезпечити, щоб баланс, підрахунок прибутків і збитків та протоколи засідань директорів, зустрічей і зборів акціонерів не містили недостовірної інформації
Підготовка і проведення зборів акціонерів	
США	Директори повинні бути присутніми на річних зборах акціонерів і дати можливість акціонерам задати їм питання, що стосуються їхніх інтересів.
Мексика	При підготовці порядку денного зборів акціонерів варто уникати об'єднання різних питань в один пункт. Вся інформація з кожного пункту порядку денного зборів повинна бути відомого не менш як за 15 днів до дати зборів.
ПАР	Річний звіт повинен містити форми, які акціонери можуть використовувати для того, щоб задати свої питання в письмовій формі правлінню і раді до зборів. Якщо загальні річні збори обговорювали дуже важливі питання, резолюція цього обговорення має бути надана всім акціонерам.
Таїланд	Загальні збори акціонерів повинні обрати тих директорів, які одержать право, підпису від імені компанії. Якщо статут компанії не включає питання винагороди, збори акціонерів мають право затверджувати розмір винагороди директорів.
Процедури голосування акціонерів	
Більшість країн	Існування положень щодо ситуацій, у яких використовується кумулятивне голосування, і ситуацій, у яких використовується просте голосування. Використання відкритого і таємного голосування. Процедура допуску до голосування представників (довіrenих осіб) акціонерів. Дотримання принципу «одна акція — один голос». Формування змісту пунктів порядку денного, з яких проводиться голосування.

Сторінка 51

Орієнтирами міжнародних норм корпоративного управління стали національні стандарти США [5], що визначають характер корпоративного управління у багатьох країнах. Сутність цих принципів зводиться до максимальної відкритості і справедливості процесу корпоративного управління.

Американські експерти виділяють шість основних взаємозалежних принципів.

1. Звітність.

Зобов'язання перед акціонерами. Члени ради директорів і менеджмент корпорації повинні бути підзвітні акціонерам. Рада директорів несе особливу відповідальність за розвиток стратегічного планування в корпорації таким чином, щоб підвищення вартості акцій на довгостроковій основі було домінуючим фактором у її діяльності. Рада і менеджмент повинні бути відкриті для будь-якого запиту з боку акціонерів про стан справ у компанії і рівень ефективності функціонування адміністративної команди.

Нагляд. Ради директорів повинні мати можливість ефективного моніторингу діяльності менеджменту, а інвестори — можливість здійснення нагляду над правліннями. Опитування директорів тисячі великих американських компаній показало, що 51% з них має, а 19 % намагається створити в складі ради директорів офіційний комітет, що спостерігає за процесом корпоративного управління і діяльністю ради і менеджменту.

Оплата керівників компанії. Однією з найбільш ефективних форм звітності є узгодження інтересів менеджменту з інтересами акціонерів. Оплата праці керівників повинна бути пов'язана з довгостроковою діяльністю компанії.

2. Прозорість.

Відкритість. Дієвість і конкурентоспроможність ринку засновані на відкритості. Інвестори повинні почувати впевненість у ринку та в інформації, що він надає, а також у компаніях, у які вони вкладають свої інвестиції.

Стандарти звітності. Різні стандарти звітності заважають ефективному аналізу ситуації світовим інвесторам. Компанії повинні прагнути до використання загальноновизнаних міжнародних стандартів звітності.

Звіт про відповідність принципам взаємовідносин з акціонерами. На деяких ринках розробляються кодекси принципів взаємовідносин з акціонерами. Компанії, що працюють на ринках, де прийняті

Сторінки 52-53

ці кодекси, повинні звітувати перед акціонерами про їх дотримання і обґрунтовувати будь-які відхилення від них.

3. Справедливість.

Справедливе ставлення. Компанії, що діють на ринку, повинні забезпечувати однакове ставлення до усіх акціонерів, включаючи іноземних інвесторів. Зокрема вони повинні поважати інтереси дрібних акціонерів і не починати дій, які заподіяли б їм значний збиток.

Одні акція — один голос. Кожна акція акціонерного капіталу корпорації повинна давати її власнику право одного голосу на зборах акціонерів.

4. Методика голосування.

Матеріали для голосування за дорученням. Матеріали для голосування за дорученням повинні бути чіткими, короткими і надавати акціонерам адекватну інформацію, що дозволяє приймати на її основі рішення по розглянутих питаннях.

Підрахунок голосів. Результати голосування незалежно від форми (особисті або за дорученням) повинні бути акуратно підраховані й оприлюднені.

Технології. Варто застосовувати нові, більш прості і дешеві інформаційні технології в процесі голосування за дорученням.

5. Кодекси принципів.

Розробка. Усі корпорації повинні розробити відповідний кодекс принципів взаємовідносин з акціонерами, які визнають директори і менеджмент корпорації. Ці кодекси мають чітко регламентувати відносини з акціонерами і зобов'язання перед ними. Такий кодекс повинен стати нормою у практиці корпоративного управління на ринку.

Застосування. Після розробки кодексу корпоративного управління компанії повинні суворо дотримуватися його і доповідати акціонерам про будь-які відхилення.

Перегляд і удосконалення кодексу. Учасники ринкових операцій повинні періодично переглядати кодекси, щоб стандарти корпоративного управління знаходилися на світовому рівні конкурентоспроможності.

6. Стратегічне планування.

Стратегічні пріоритети. Директори і менеджмент корпорацій повинні володіти довгостроковим стратегічним баченням, що, по суті, передбачає нарощування вартості акцій. Хоч стратегія і тактика в різних акціонерів відрізняються і за широтою інвестиційних обріїв, і за своїм характером, вони мають підтримувати менеджмент корпорації в прагненні протистояти бажанню досягти швидких результатів на шкоду стратегічним інтересам корпорації. Акціонери повинні підтримувати дії менеджерів, які забезпечують високу прибутковість на довгостроковій основі.

За останні роки кодекси корпоративної поведінки створені як у країнах з найбільш розвинутими ринками капіталу, так і в країнах трансформаційної економіки.

Останнім прикладом російської практики став розроблений Кодекс корпоративної поведінки, прийнятий Координаційною радою з корпоративного управління при Федеральній комісії з цінних паперів Росії у 2001 році. Цей Кодекс охоплює питання, що стосуються принципів корпоративної поведінки, загальних зборів акціонерів, ради директорів, виконавчих органів товариства, корпоративних дій, розкриття інформації, контролю за фінансово-господарською діяльністю, дивідендної політики, врегулювання корпоративних конфліктів.

У Росії були прийняті також Кодекс честі банкіра (1992 р.), Правила сумлінної діяльності членів професійної асоціації учасників фондового ринку (1994 р.), Кодекс честі членів «Російської гільдії ріелтерів» (1994 р.) [5]. Торгово-промислова палата РФ ініціювала в 1996 р. створення національної програми «Російська ділова культура». У числі інших заходів програма припускає прий-

няття Кодексу підприємницької етики, що містить 12 принципів, згрупованих по чотирьох ракурсах бізнесу.

I. Принципи особистості (самоповага та повага до загальної справи, виконання прийнятих зобов'язань, утримання від застосування насильства як засобів досягнення ділових цілей).

II. Принципи професіоналізму (довіра в підприємстві, добра ділова репутація партнерів, гідна конкуренція, надійність та взаємна вигідність партнерства).

III. Принципи громадянина Росії (дотримання діючих законів, поєднання з однодумцями на основі даних принципів, створення добра для людей, а не заради користі і марнославства).

IV. Принципи громадянина Землі (не нанесення шкоди навколишньому середовищу, протистояння злочинності і корупції, повага до представників інших культур, вірувань і країн).

Сторінка 54

Ряд найбільших західних рейтингових агентств приступили до створення спеціальних рейтингів корпоративного управління, що мають стати важливим компонентом оцінки загального рівня інвестиційної привабливості компаній і інструментом корпоративного управління з погляду забезпечення ефективної реалізації прав інвесторів.

Наявність таких рейтингів і правил, визнаних і дотримуваних інвесторами з різних країн, є дуже важливою перевагою в умовах існуючої гострої конкуренції за залучення капіталів. При цьому прихильність ефективним принципам корпоративного управління сприяє зміцненню довіри внутрішніх і зовнішніх інвесторів, залученню більш дешевих і стабільних джерел фінансування.

Дотримання міжнародних, стандартів у функціонуванні перехідних економік є резервом створення сприятливого інвестиційного клімату, зміцнення конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості підприємств, розширення зовнішньоекономічних зв'язків.

Сторінка 55

Розділ 3

ГОСПОДАРСЬКІ ТОВАРИСТВА ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА ФОРМА ПІДПРИЄМНИЦТВА

3.1. Корпоративні форми підприємництва в Україні: історія та сучасність

В Україні, що входила до складу Російської імперії, до початку XX ст. переважав розвиток дрібного підприємництва. Пануючими формами колективної підприємницької діяльності виступали повні і командитні товариства (останні іменувалися товариствами на вірі).

Інакше складалася ситуація з акціонерними товариствами. Становлення корпоративних структур даного типу у дореволюційній Росії йшло дуже повільно. Практично до початку XX століття вони не користувалися популярністю ні в підприємницькому середовищі (купці, промисловці), ні у населення; законодавча основа їх діяльності була конче нерозвинутою.

Освоєння акціонерної форми почалося ще з часів Петра I, який у 1699 році, після повернення з-за кордону, видає указ, що наказує купцям вести торгівлю компаніями, «як торгують інших держав торгові люди». Укази 1706 і 1711 років містять ті ж заклики до російського купецтва. Проте слабкий розвиток торгівлі в Росії — в основному здійснювалася внутрішня торгівля, конкуренція і торгові ризики в якій були незначними, а також існування в окремих представників торгового стану значних особистих капіталів не створили підґрунтя для розвитку акціонерних компаній — не було потреби об'єднувати торгову діяльність або залучати додатковий капітал.

Усе ж у другій половині XVIII століття, із розвитком закордонної торгівлі, у Росії з'являються перші акціонерні компанії: у 1757 р. була створена Російсько-константинопольська компанія, у 1758 р. компанія Персидського торгу, а в 1794 р. — Російсько-Американська компанія, діяльність якої виявилася найбільш успішною. Законодавче діяльність акціонерних компаній практично не регулювалася,

Сторінки 56-57

а внутрішні корпоративні норми, що містилися у статутах компаній, були вкрай невизначеними. Чітким було лише поняття про статутний капітал, розбитий на рівні частини, — акції, що не підлягали вилученню із загального капіталу.

На початку XIX століття з'являються перші нормативні акти, що стосуються діяльності акціонерних компаній. Найбільш відомий з них — Указ від 6 вересня 1805 р., у якому вперше була пояснена сутність обмеженої відповідальності учасників торгової компанії. Указ був прийнятий у зв'язку з банкрутством Петербурзької компанії по будівництву кораблів. Вимоги постачальників про виплату суми заборгованості, пред'явлені до акціонерів компанії, визнані не були. Після такого повороту справи акціонерна форма одержує певну популярність.

У Маніфесті Олександра I від 1 січня 1807 р., яким купецькому стану дарувались привілеї, уперше згадувалися певні організаційні форми товариств: повні товариства, товариства на вірі і товариства «по ділянках». У цьому документі йшлося усього лише про надання купцям права вести торговий промисел у тій або іншій формі, діяльність самих товариств в Маніфесті не регулювалась. Щодо акціонерних компаній було лише сказано, що вони «прямо не належать до занять купецтва», тобто до участі в них допускалися не тільки купці, але й особи з інших станів.

З початку XIX століття кількість компаній швидко зростає, уряд дозволяє створення практично будь-яких акціонерних товариств, не контролюючи зміст їх статутів і подальшу діяльність. Як і в зарубіжних країнах, масова поява компаній без належного законодавчого регулювання викликає численні факти зловживань. Росію не обминули типові хвороби акціонерної форми: акціонерна гарячка (надії на нереально високі прибутки, азіотаж навколо акцій і спекуляція ними); підписка на акції цілком неспроможних компаній, шахрайство засновників, масове банкрутство компаній і розорення їх учасників.

Уряд не міг не відреагувати на таку ситуацію, і 6 грудня 1836 р. Державною радою приймається Положення про акціонерні компанії, яке докладно регулювало різноманітні аспекти їх створення і діяльності.

По-перше, визначалося, що уряд буде видавати дозвіл на заснування тільки корисних для держави і вигідних для засновників і акціонерів компаній; статут кожної акціонерної компанії мав затверджуватися урядом.

По-друге, докладно регламентувалися майнові аспекти діяльності компаній — установлювався розмір капіталу, необхідний для заснування компанії¹, розподіл його на акції; спосіб оплати капіталу; обмежена відповідальність учасників; мінімальна і максимальна вартість акції.

По-третє, називалися органи управління компанією — загальні збори і правління компанії.

На практиці, проте, склалася парадоксальна ситуація — оскільки статут кожного окремого акціонерного товариства затверджувався урядом, йому фактично надавалась сила спеціального закону, що відміняв дію загальних законодавчих норм. Зміст конкретних статутів дуже часто істотно відхилявся від норм Положення 1836 р. Зловживання і шахрайства в цій сфері діяльності продовжувалися.

Безладний стан акціонерної справи викликав ряд проектів акціонерної реформи (1867, 1872, 1898, 1899 років), проте жоден з них через істотні недоліки так і не став законом.

На початку XX століття російське корпоративне право одержує значний розвиток — приймається Торговий статут 1903 р., ст. 55—76 якого присвячені товариствам. У ст. 55 статуту визначаються такі їх види: артільне товариство (форма аналогічна сьгоднішнім кооперативам); повне товариство і товариство на вірі², акціонерне товариство. Торговий статут докладно визначав, основи правового положення кожного з товариств. У 1910 р. приймається Звід законів цивільних, ряд норм якого присвячений товариствам. До цього часу діє і значна кількість спеціальних законів, що регулюють окремі аспекти діяльності торгових товариств (в основному акціонерних). За приклад можна назвати «Правила про організацію і скликання загальних зборів і ревізійних комісій акціонерних кредитних установ, торгово-промислових товариств (за винятком залізничних) і товариств на паях (крім тих, паї яких не котируються на біржі), а також акціонерних страхових товариств» від 21 грудня 1901 р., Статут промисловості 1913 р., Статут кредитний 1914 р. та інші.

Після лютневої революції, 10 березня 1917 року Тимчасовий уряд приймає постанову, що усуває багато обмежень, які діяли раніше відносно діяльності акціонерних компаній. Це викликало

Сторінки 58-59

бурхливий розвиток акціонерної справи — до вересня 1917 року в умовах політичної і економічної нестабільності в Росії були засновані 734 акціонерні компанії зі статутним капіталом

1960 млн. руб. З кінця 1917 року великі акціонерні компанії почали націоналізуватися. Дрібні і середні товариства автоматично припиняли своє існування — економіка була зруйнована війною, і революційними подіями, товарно-грошові відносини фактично замінилися натуральним господарством.

У період нової економічної політики, що проводиться з початку 1921 р. і до кінця 30-х років, корпорації виникають знову. ЦК УРСР, затверджений постановою ЦВК УРСР від 16.02.1922 р., передбачає такі види товариств: просте, повне, на вірі, з обмеженою відповідальністю й акціонерне товариство (пайове товариство). ЦК України 1922 р. докладно регулює діяльність товариств: ст.ст. 276 — 366 закріплюють порядок їх створення, функціонування і ліквідації. Пізніше правовий статус акціонерного товариства був визначений також у союзному нормативному акті — Положенні про акціонерні товариства, затверджене спільною постановою ЦВК і РНК СРСР від 17.08.1927 р. У зв'язку з прийняттям цього Положення статті ЦК УРСР, що регулюють діяльність акціонерного товариства, згодом (у 1930—1931 рр.) були скасовані.

Перше акціонерне товариство радянського періоду з'явилося 1 лютого 1922 року. Усього в 1922 р. було організовано 20 акціонерних товариств, а до 1925 р. їх нараховувалося вже понад 150⁴. Розвивається і дрібний бізнес — торгові дома знову стають найбільш поширеною формою комерційної діяльності. З'являються і нові форми об'єднань — трести і синдикати, які являють собою скоріше своєрідний симбіоз державних органів із державними підприємствами, ніж підприємницькі корпорації.

Вже з 1925 року держава цілеспрямовано виживає з економіки приватні форми господарювання. Так, постановою Ради праці та оборони від 19 лютого 1926 р. державним підприємствам дозволяється брати участь у повних товариствах. У Положенні про акціонерні товариства 1927 р. прямо вказувалося, що акціонерні товариства є такими лише за формою, а за своєю сутністю — це державні підприємства. На той час 90 % акціонерних товариств уже були державними, а інші — змішаними. Останні могли створюватись і діяти не в усіх галузях господарства і розглядалися лише як перехідний ступінь до державних підприємств.

До початку 30-х років із корпораціями в СРСР практично було покінчено. Єдиними можливими формами здійснення господарської діяльності фактично залишалися державні підприємства та колгоспи. Були, щоправда, і деякі винятки: з 1930 по 1985 рік у Радянському Союзі діяло аж три акціонерних товариства: створений ще в 1924 році Банк для зовнішньої торгівлі СРСР (пізніше — Зовнішньоекономічний банк СРСР), утворене в 1929 році Загальносоюзне акціонерне товариство «Інтурист» і організоване в 1973 р. Страхове акціонерне товариство СРСР. Усі ці товариства лише називалися акціонерними, а по суті це були унітарні державні підприємства. З 1985 р. починається відродження підприємницьких корпорацій. У 1986—1988 рр. низка суб'єктів господарювання (Львівське виробниче об'єднання «Конвеєр», трест «Чимкентстрой», Ярославське виробниче об'єднання «Червоний Жовтень» та ін.) починають випуск і реалізацію так званих акцій трудового колективу й акцій підприємств⁵. Щоб впорядкувати стихійний випуск акцій, Радою Міністрів СРСР 15 жовтня 1988 року приймається постанова «Про випуск підприємствами та організаціями цінних паперів», якою закріплюється статус акцій трудового колективу і акцій підприємств та організацій (могли поширюватись виключно серед юридичних осіб). Проте правовий статус суб'єктів господарювання при цьому не змінювався — вони, як і раніш, залишалися державними підприємствами або об'єднаннями (за виключенням колгоспів та кооперативів, які теж випускали такі акції, але їх загальна частка не перевищувала 10% від загальної вартості зареєстрованих акцій⁶). На підставі постанов Ради Міністрів СРСР у 1987—1989 рр. починається активне створення спільних підприємств, що об'єднують радянських і іноземних суб'єктів господарської діяльності. Дані підприємства за своїми правовими ознаками є господарськими товариствами, проте ще довгий час вони будуть визначатися у вітчизняному законодавстві як окрема організаційно-правова форма підприємницької діяльності.

У 1988 р. приймається Закон «Про кооперацію в СРСР», а згодом — ряд нормативних актів, що регулюють створення малих підприємств. З цього часу починається процес масової появи приватних підприємницьких структур — це ще не господарські товариства,

але організації (кооперативи, малі підприємства), що мають із ними багато спільного.

У 1990 р. Рада Міністрів СРСР приймає окремі рішення про переведення деяких державних підприємств на акціонерну форму власності. Найбільш відомим прикладом є постанова Ради Міністрів про перетворення виробничого об'єднання «КамАЗ» в акціонерне товариство від 25 червня 1990 року.

Нарешті, постановою Ради Міністрів СРСР від 19 червня 1990 р. були затверджені **Положення про акціонерні товариства і товариства з обмеженою відповідальністю та Положення про цінні папери**, що заклали правову основу для створення і розвитку підприємницьких корпорацій.

Усього за один рік, що пройшов після прийняття даної постанови, в СРСР було створено 1432 господарських товариства, з яких 402 були акціонерними, а 1030 — товариствами з обмеженою відповідальністю. На Україні ці цифри складали відповідно: 166, 27 і 139. Утворювані корпорації були невеликі — і за числом учасників, і за розміром статутного фонду.

На цьому радянський період розвитку корпорацій і корпоративного права фактично завершується — з 1991 р., після розпаду СРСР, у всіх Його колишніх республіках, включаючи Україну, розвивається власне законодавство про підприємницькі корпорації. Законодавче регулювання процесів створення і діяльності господарських товариств стало формуватися в Україні з початку 90-х років — після здобуття країною політичної й економічної незалежності. Варто визнати, що корпоративне законодавство розроблялося Україною практично наново. На жаль, законодавець не звернув належної уваги на досвід дореволюційної Росії і зарубіжних країн у галузі правового регулювання корпоративних відносин. Результат цього одразу ж позначився на розвитку даних відносин — традиційні хвороби підприємницьких корпорацій (зловживання, шахрайство, масові банкрутства, розорення дрібних акціонерів тощо) повною мірою проявили себе і в Україні:

В цілому розвиток корпорацій і корпоративного законодавства в Україні можна підрозділити на декілька етапів.

У 1991 р. приймається ряд основних законів в галузі правового регулювання підприємницької діяльності: закони «Про підприємництво», «Про власність», «Про підприємства в Україні», «Про цінні папери і фондову біржу». Прийняття даних нормативних актів заклало правовий фундамент для розвитку ринкових відносин в Україні, вперше були визначені учасники таких відносин — підприємці різноманітної організаційно-правової форми, включаючи корпорації.

Правовий статус господарських товариств як корпоративних суб'єктів підприємницької діяльності був закріплений у спеціальному законодавчому акті, прийнятому також у 1991 році, але дещо пізніше. Йдеться про **Закон України «Про господарські товариства»** від 19.09.1991 р., що складається з 83 статей, присвячених питанням створення, функціонування і припинення діяльності господарських товариств. У цьому нормативному акті, на відміну від союзного законодавства, виділяються вже 5 форм господарських товариств: акціонерне; з обмеженою відповідальністю; із додатковою відповідальністю; повне і командитне. По сьогодні цей Закон залишається основним джерелом в галузі корпоративного права.

У 1992 р. приймається серія приватизаційних законів: «Про приватизацію майна державних підприємств», «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)», «Про приватизаційні папери». Перераховані законодавчі акти поклали початок процесам приватизації державної власності і створенню акціонерних товариств та товариств з обмеженою відповідальністю на базі майна колишніх державних підприємств.

Розвиток корпоративних структур у наступні роки проходив під впливом процесів приватизації і корпоратизації, діяльності інвестиційних посередників, таких як довірчі і страхові товариства, інвестиційні фонди і компанії.

Банкрутство, часто навмисне, значних і дрібних корпорацій, різноманітного роду зловживання учасників господарських товариств або їх керуючого персоналу, що мали місце протягом декількох наступних років (1994—1996 рр.), показали слабкість, неповноту і недосконалість вітчизняного корпоративного законодавства.

У 1996—2002 рр. провадиться істотний перегляд норм корпоративного законодавства, зокрема:

- внесено значні зміни до законів «Про господарські товариства», «Про підприємництво»;

Сторінки 62-63

• суттєво вдосконалено законодавство про цінні папери і фондовий ринок (прийнято Закон «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» від 30.10.1996 р., Закон «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні» від 10.12.1997 р., внесено суттєві зміни до Закону «Про цінні папери і фондову біржу»);

- створено значну правову базу з питань управління державними корпоративними правами;
- прийнято низку законодавчих актів, що регулюють діяльність інститутів спільного інвестування (корпоративних та пайових інвестиційних фондів)¹⁰ та діяльність на ринках фінансових послуг (Закон «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні Інвестиційні фонди)» від 15.03.2001 р., Закон «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12.07.2001 р.)

За останні роки за підтримки широкого кола національних та впливових міжнародних організацій неодноразово відбувались спроби провести в українському парламенті **проекти з глобальної реформи корпоративного законодавства**, але, на жаль, усі намагання були марними:

- на розгляд Верховної Ради України було внесено два **проекти Закону «Про акціонерні товариства»**, але жоден з них не був прийнятий за основу нового закону;

« **Цивільний кодекс України**, що містить спеціальний розділ, присвячений регулюванню господарських товариств, було прийнято Верховною Радою і він мав вступити у дію з 1 січня 2003 року, але був вітований Президентом України;

- спеціальний розділ про господарські товариства було включено і в **проект Господарського (комерційного) кодексу України**, зміст якого потребує узгодження зі змістом проекту Цивільного кодексу України (планується одночасне прийняття обох кодексів).

Сьогодні в Україні швидкими темпами розвивається інфраструктура фондового ринку, запроваджено електронний обіг цінних паперів.

Завершення етапу сертифікатної приватизації з орієнтацією на промислового інвестора та початок приватизації найбільш значних і потужних державних підприємств, передбачені Державною програмою приватизації на 2000—2002 роки, дали значний поштовх для розвитку національного фондового ринку. Концепція управління державними корпоративними правами, затверджена у 2000 році, передбачає суттєве скорочення закріплених за державою пакетів акцій відкритих акціонерних товариств, що виникли внаслідок приватизації.

Паралельно з цим формується **система недержавного регулювання** діяльності господарських товариств — емітентів цінних паперів (головним чином акціонерних товариств) та професійних учасників фондового ринку, що здійснюється через **систему само регульованих організацій (СРО)**, найбільш значними серед яких є Українська фондова біржа (УФБ), Перша Фондова Торговельна система (ПФТС), Професійна асоціація реєстраторів та депозитаріїв (ПАРДІ тощо).

Поява все більшої кількості господарських товариств, залучення крупних інвесторів (фізичних та юридичних осіб, включаючи іноземців) в корпоративні відносини, активізація фондового ринку демонструють нам **слабкість та недосконалість діючого законодавства у цій сфері правового регулювання**, що найчастіше призводить до порушення прав учасників господарських товариств. Особливо гостро складається ситуація з великими відкритими акціонерними товариствами, що налічують сотні і навіть тисячі акціонерів. Стосовно діяльності таких товариств **питання корпоративного управління** мають найважливіше значення і повинні бути детально урегульовані на законодавчому рівні.

До прийняття нового Закону «Про акціонерні товариства» та нового ЦК України певні питання вирішуються на підзаконному рівні. Відповідно до указів Президента України «Про додаткові заходи щодо розвитку фондового ринку України» від 26 березня 2001 року № 198/2001, «Про заходи щодо розвитку корпоративного управління в акціонерних товариствах» від 21 березня 2002 року № 280/2002 Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку України було погоджено **Рекомендації з найкращої практики корпоративного управління для акціонерних товариств України** (протокол від 2 червня 2002 р. №8).

У 2001 році створена громадська організація «Спілка акціонерів України». Метою спілки є об'єднання зусиль акціонерів для захисту своїх законних прав та інтересів, сприяння розвитку акціонерної справи в Україні, входження акціонерного сегмента економіки

Сторінки 64-65

у світові ринки, залучення інвестора, підвищення професіоналізму в управлінні акціонерним капіталом, активізації його ролі на фондовому ринку, підвищення ефективності акціонерного капіталу, формування довіри масового інвестора до акціонерної форми економічних відносин.

3.2. Поняття і правові ознаки господарського товариства

Підприємництво — це безпосередня, самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою одержання прибутку, яка здійснюється фізичними і юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності в порядку, встановленому законодавством (ч.1 ст.1 Закону «Про підприємництво»).

Підприємницька діяльність в Україні може здійснюватися:

- а) фізичними особами — підприємцями без утворення юридичної особи;
- б) юридичними особами.

Різновидом юридичних осіб, що створюються для здійснення підприємницької діяльності, є господарські товариства. Вони виникають там, де необхідно об'єднання особистих зусиль або капіталу декількох осіб для ведення того або іншого бізнесу. Крім того, інститут господарських товариств допомагає обмежити або більш рівномірно розподілити ризики від ведення підприємницької діяльності. Поняттям «господарське товариство» охоплюється декілька самостійних видів комерційних юридичних осіб, спільною рисою яких є те, що їх статутний фонд або капітал поділяється на частки.

Ч. 1 ст. 1 Закону «Про господарські товариства» визначає, що **господарськими товариствами визнаються підприємства, установи, організації, створені на засадах угоди юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку.**

Докладне вивчення норм Закону «Про господарські товариства» дозволяє виділити такі істотні **ознаки господарського товариства:**

1. Господарські товариства є **юридичними особами**, їм властиві всі істотні ознаки й атрибути юридичної особи, а саме:

а) господарське товариство має *організаційну єдність*. Його діяльність побудована на взаємодії різноманітних структурних груп:

учасників товариства, органів управління, трудового колективу. Але в зовнішніх відносинах товариство завжди виступає як єдине ціле. Організаційна структура товариства закріплюється в його *установчих документах*, до яких відноситься статут і установчий договір, а також в інших внутрішніх нормативних актах. У цих документах визначаються органи і особи, які правомочні приймати рішення від імені товариства (виражати його волю), представляти товариство в зовнішніх відносинах, а також здійснювати безпосередню підприємницьку діяльність від імені товариства. Докладно регулюється порядок формування і функціонування органів товариства, проводиться розмежування їх компетенції;

б) *майно господарського товариства є відокремленим* від майна його учасників, інших осіб, а також держави. Майно належить товариству на праві колективної власності (ст.12 Закону «Про господарські товариства», статті 20, 25, 26 Закону «Про власність») і відбивається на самостійному балансі;

в) господарське товариство *діє в цивільному обігу від свого імені*. Будь-яке товариство має атрибути, що дозволяють виділити його з числа інших юридичних осіб (*індивідуалізувати*). У якості таких атрибутів виступають: найменування, відмінне від найменування чи прізвища учасників товариства; місцезнаходження (юридична адреса); статистичний код, печатка і штампи, рахунки в установах банку й ін. Укладаючи угоди, здійснюючи інші юридичне значущі дії, товариство виступає виключно від свого імені, воно не є представником або довіреною особою своїх учасників.

г) господарське товариство несе *самостійну майнову відповідальність* за своїми зобов'язаннями в межах закріпленого за ним майна. У випадках, установлених чинним законодавством, учасники господарського товариства можуть залучатися до відповідальності за його боргами (учасники товариства з додатковою відповідальністю, повного та командитного товариств). Проте така персональна відповідальність завжди має **субсидіярний (додатковий) характер** — покладається на учасників лише у випадку недостатності майна самого товариства для покриття його боргів (після оголошення господарського товариства банкрутом у порядку, встановленому чинним законодавством).

2. Господарське товариство має **корпоративний устрій** — у складі будь-якого товариства на момент створення повинно бути не

Сторінки 66-67

менше двох учасників, Для більшості товариств ця вимога залишається і на весь строк функціонування товариства.

Учасниками товариства можуть виступати фізичні і юридичні особи з урахуванням обмежень, установлених чинним законодавством України.

Корпоративний устрій господарського товариства виявляється також в наявності **статутного фонду (капіталу) товариства, розділеного на частки учасників** пропорційно внесеним ними внескам (ч.1 ст.1, ч.2 ст.13 Закону «Про господарські товариства»).

Проект ЦК України передбачає можливість заснування господарських товариств однією особою. Корпоративна структура такого товариства буде визначатися не об'єднанням осіб, а частковим характером капіталу товариства. Капітал (статутний фонд) одноособових корпорацій поділяється на частки (акції), але фактично всі частки (акції) належать одній особі.

3. Основною метою діяльності господарського товариства є одержання прибутку. Господарські товариства відносяться до категорії комерційних юридичних осіб і є однією з організаційно-правових форм здійснення підприємницької діяльності. Статусом суб'єкта підприємницької діяльності наділене саме господарське товариство, а не його засновники (учасники).

У випадках, прямо передбачених чинним законодавством, у формі господарського товариства можуть створюватися неприбуткові (не комерційні) організації, що не є суб'єктами підприємницької діяльності (наприклад, біржа відповідно до Закону «Про цінні папери і фондову біржу» та Закону «Про товарну біржу». Національний депозитарій України відповідно до Закону «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні»).

3.3. Види господарських товариств. Поняття організаційно-правової форми господарського товариства

Господарське товариство може створюватися та існувати тільки в одній з передбачених ч.2 ст.1 Закону «Про господарські товариства» форм, а саме у формі акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повного товариства та командитного товариства. Діюче законодавство України, закріплюючи існування п'яти видів господарських товариств, надає можливість засновникам товариства обрати найбільш придатну для їх майбутньої діяльності організаційно-правову форму.

Акціонерним визнається **товариство**, яке має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства (ч. 1 ст. 24 Закону «Про господарські товариства»).

Товариством з обмеженою відповідальністю визнається товариство, що має статутний фонд, розділений на частки, розмір яких визначається установчими документами. Учасники товариства несуть **відповідальність у межах** к вкладів (ст. 50 Закону «Про господарські товариства»).

Товариством з додатковою відповідальністю визнається товариство, статутний фонд якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів. Учасники такого товариства відповідають за його боргами своїми внесками до статутного фонду, а при недостатності цих сум — додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до внеску кожного учасника. Граничний розмір відповідальності учасників передбачається в установчих документах (ст. 65 Закону «Про господарські товариства»).

Повним визнається таке **товариство**, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (ст. 66 Закону «Про господарські товариства»)

Командитним товариством визнається товариство, в якому разом з одним або більше учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, є один або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників) (ч. І ст. 75 Закону «Про господарські товариства»).

Перелік організаційно-правових форм господарських товариств, що міститься у Законі «Про господарські товариства» є вичерпним, проте щодо акціонерного товариства варто мати на увазі положення

Сторінки 68-69

ст. 25 цього закону, відповідно до яких товариство може бути закритим або відкритим.

Акції відкритого акціонерного товариства можуть розповсюджуватись шляхом відкритої підписки та купівлі-продажу на біржах. Акції закритого акціонерного товариства розподіляються між засновниками і не можуть розповсюджуватись шляхом підписки, продаватись та купуватись на біржі. Відкриті і закриті акціонерні товариства істотно відрізняються за процедурою створення і правовим статусом, а тому фактично являють собою дві різні організаційно-правові форми господарського товариства. Вид акціонерного товариства обов'язково повинен вказуватися в його установчих документах і найменуванні, але на практиці дана вимога

виконується не завжди.

Господарські товариства відрізняються між собою за багатьма правовими параметрами, на які варто звертати увагу при виборі конкретної організаційно-правової форми. Серед найбільш важливих можна назвати такі:

- процедура створення товариства (тривалість, вартість, технічні бар'єри — залежність від дій певних державних органів і третіх осіб, тобто ДКЦПФР, реєстраторів, зберігачів, депозитаріїв, торговців цінними паперами тощо);

- законодавчі обмеження кола учасників;
- склад установчих документів, порядок внесення в них змін;
- вимоги законодавства до капіталу товариства (мінімальний розмір, порядок формування, види внесків, підтримка розміру власного капіталу);
- правовий режим майна (у тому числі можливість вилучення частки учасника);
- правовий статус учасників товариства (права, обов'язки, відповідальність за зобов'язаннями товариства);

- порядок руху учасників (вільний, обмежений, можливість виключення учасника);

- організація управління товариством;

- обсяг правоздатності товариства;

- публічність діяльності;

- рівень оподаткування, можливість одержання податкових пільг;

- порядок реорганізації і ліквідації й ін.

Учасники (засновники) та посадові особи товариства, його контрагенти та представники державних органів, що вступають у правовідносини з товариством, не завжди звертають достатню увагу на відмінності у правовому регулюванні діяльності окремих видів господарських товариств. Це часто призводить до негативних наслідків, як то втрата переданих товариству коштів або майна, неотримання очікуваного прибутку, визнання товариства нествореним, відмова у проведенні державної реєстрації або її скасування у судовому порядку, визнання недійсними укладених товариством угод, притягнення винних осіб до цивільної, адміністративної, дисциплінарної або кримінальної відповідальності тощо.

Так, засновники одного з закритих акціонерних товариств не враховували на момент його створення, що до моменту державної реєстрації вони мають не просто скласти та затвердити уста-

новчі документи товариства, а провести установчі збори (до дати проведення яких кожен із засновників має сплатити 50 % від вартості своїх акцій), що не пізніш 60 днів після державної реєстрації вони повинні зареєструвати випуск акцій, що товариство має виготовити сертифікати акцій та доручити ведення реєстру акціонерів незалежному реєстратору (або вести цей реєстр у товаристві, прийнявши для цього на роботу кваліфікованого спеціаліста). Внаслідок вчинених засновниками під час створення товариства порушень діючого законодавства установчі документи цього товариства було визнано недійсними, а його державну реєстрацію скасовано.

Акціонери Іншого товариства, які у сукупності володіли значним пакетом акцій цього товариства, вважали, що можуть виключити з товариства будь-кого з акціонерів за рішенням загальних зборів (проводячи аналогії з товариством з обмеженою відповідальністю) і були дуже здивовані, коли судом було скасовано рішення загальних зборів про виключення ряду акціонерів з товариства.

Дуже поширеною є ситуація, коли акціонер намагається «вийти» з товариства і повернути свій вклад або виділити свою частку у майні товариства. Але така процедура стосовно акціонерних товариств законодавством не передбачена (на відміну від усіх інших видів господарських товариств).

Вибір певної організаційно-правової форми не завжди залежить тільки від цілей і намірів засновників товариства, у ряді випадків він визначається вимогами чинного законодавства. Наприклад, фондова біржа, інвестиційний фонд можуть бути створені

Сторінки 70-71

тільки у формі закритого акціонерного товариства, довірче товариство — товариства з додаткового відповідальністю, ломбард — повного товариства.

На сьогоднішній день найбільшою популярністю в Україні користується товариство з обмеженою відповідальністю — завдяки простоті створення, обмеженій відповідальності учасників (вони не ризикують втратою свого особистого майна), придатності для організації як малого, так і великого бізнесу.

Крім базових форм господарських товариств, передбачених ч. 2 ст. 1 Закону «Про господарські товариства», у чинному законодавстві України використовується також конструкція похідних (спеціальних) форм. Так, комерційні банки, страхові компанії, інститути спільного інвестування, ломбарди, біржі, депозитарії, реєстратори й інші професійні учасники фінансового ринку України створюються переважно у формі господарського товариства і є похідними (спеціальними) формами господарських товариств. Для них законодавством установлюється цілий ряд додаткових вимог щодо кола учасників, складу й змісту установчих документів, розміру статутного фонду (капіталу); порядку його формування і зміни, подання фінансової та іншої звітності й ін. Для комерційних банків установлюється спеціальний порядок державної реєстрації, що здійснюється Національним банком України (розділ 3 Закону «Про банки і банківську діяльність»).

Усім видам господарських товариств притаманні свої власні ознаки й особливості правового регулювання. Проте ці ознаки і особливості не хаотично розподіляються між різноманітними формами, а підпорядковуються певній закономірності.

Акціонерне товариство, товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю відносяться до групи товариств — об'єднань капіталу. Для таких товариств головним є майнова участь, тобто інвестування учасниками діяльності товариства. Особисті ж якості кожного з учасників істотного значення не мають, особливо у відкритому акціонерному товаристві (це підтверджується можливістю такого товариства випускати акції на пред'явника). Товариства — об'єднання капіталу:

- > діють на підставі установчого договору і статуту;
- > мають розвинену систему органів управління;
- > повинні підтримувати передбачений законом розмір статутного фонду;
- > їх учасники не зобов'язані займатися поточними справами товариства і не несуть особистої відповідальності за його зобов'язаннями.

Оскільки установчий договір відіграє другорядну роль у регулюванні діяльності господарських товариств — об'єднань капіталів, такі товариства часто іменуються статутними.

Повне і командитне товариства є персональними об'єднаннями, для яких на перший план виступає особистий елемент, наявність товариських, довірчих відносин між учасниками.

Персональні товариства:

- звичайно мають незначну кількість учасників.
- діють тільки на підставі установчого договору.

^A законодавство не містить вимог щодо порядку формування і мінімального розміру їх капіталу.

- учасники цих товариств здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства, спільно управляють його справами і несуть особисту відповідальність за боргами товариства,
- рух учасників у таких товариствах обмежений.

Персональні господарські товариства часто називаються договірними. Договірні товариства не мають деяких ознак юридичної особи. У багатьох країнах персональні товариства не мають статусу юридичної особи, але наділені торговельною (підприємницькою) правоздатністю.

Українське законодавство не містить розходжень у найменуванні капіталістичних і персональних товариств, що часто зустрічається за кордоном (Росія — «общества» і «товарищества», Велика Британія — компанії і партнерства; США — корпорації і партнерства).

Ще одним різновидом господарських товариств є одноособові товариства. Одноособове товариство — це товариство, що створене одним учасником або має усього одного учасника внаслідок вибуття інших учасників.

Одноособові корпорації є породженням сучасної економіки. Вони, на відміну від класичних торгових товариств, з'явилися лише в другій половині ХХ століття. Компанії однієї особи вже не слугують інтересам концентрації капіталу, навпаки, вони використовуються для виділення власником тієї частини особистого капіталу,

Сторінки 72-73

що буде використовуватися в підприємницькій діяльності. Власник такого капіталу захищає себе від надмірних майнових збитків, пов'язаних із веденням бізнесу, полегшує передачу корпоративних прав до іншої особи або вступ у корпорацію інших учасників (тобто перетворення її на корпорацію з багатьма учасниками). Законодавство багатьох зарубіжних країн або дозволяє заснування господарського товариства однією особою, або припускає функціонування корпорацій, у яких з тих чи інших причин залишився усього один учасник. Подібні положення є в законодавстві ФРН, Франції, США, Великої Британії (у цих державах припускається створення корпорації однією особою), Норвегії, Швеції, Швейцарії, Данії {корпорації не можуть створюватися однією особою, але дозволяється існування корпорацій, у яких залишився усього один учасник}.

Нині у якості одноособових корпорацій в Україні можуть створюватися тільки акціонерні товариства, що виникають у процесах приватизації або корпоратизації державних підприємств, а також у результаті приватизації комунальних підприємств. Єдиним засновником і акціонером таких товариств виступає держава в особі уповноважених державних органів (органів приватизації, органів, уповноважених управляти державним майном) або територіальна громада в особі відповідного органу місцевого самоврядування. Більшість таких акціонерних товариств порівняно недовго існують у якості одноособових корпорацій — коло їхніх акціонерів розширюється за рахунок продажу акцій, що належать державі або територіальній громаді, третім особам,

Більше того, акції акціонерних товариств, створених звичайним шляхом двома чи більше особами відповідно до Закону «Про господарські товариства», потім можуть бути викуплені однією особою (з урахуванням вимог антимонопольного законодавства та положення ч. 1 ст. 30 Закону «Про господарські товариства» про утримання засновниками не менше 25 % акцій товариства протягом двох років з моменту державної реєстрації товариства). Таким чином, на сьогодні, акціонерне товариство, яке існує більше двох років, фактично може мати лише одного учасника.

У Листі Державного комітету з питань регуляторної політики та підприємництва від 12.08.2002 р. № 2-421-241/4412 вказано на можливість існування товариства з обмеженою відповідальністю з одним учасником — коли після створення товариства частки всіх учасників, крім одного, викуповуються самим товариством¹⁶. Така позиція здається помилковою, тому як для товариства з обмеженою відповідальністю, на відміну від акціонерного, зміни щодо складу учасників

мають відбиватись в установчому договорі, який може існувати лише при наявності в товаристві якнайменше двох учасників.

Проект ЦК України і проект Закону «Про акціонерні товариства» виходять з узвичаєних у зарубіжному корпоративному праві тенденцій регулювання діяльності одноособових корпорацій.. У проекті передбачено, що у формі одноособової корпорації можуть створюватися або продовжувати своє існування акціонерні товариства, товариства з обмеженою і додатковою відповідальністю. Єдине обмеження, що міститься в даних проектах, стосується заборони створення однієї одноособової корпорації іншою одноособовою корпорацією.

3.4. Процедура створення господарських товариств

Господарські товариства можуть виникати внаслідок їх заснування або реорганізації вже існуючих юридичних осіб іншої організаційно-правової форми в господарські товариства. Відкриті акціонерні товариства створюються в Україні головним чином внаслідок процесів приватизації або корпоратизації, тобто виникають шляхом перетворення державних підприємств у акціонерні товариства. Інші види господарських товариств створюються переважно шляхом їх заснування.

Невелика кількість відкритих акціонерних товариств, створених шляхом заснування, пояснюється двома чинниками: а) складністю та високою вартістю процедури заснування; б) низькою інвестиційною активністю населення та юридичних осіб в Україні (внаслідок відсутності вільних коштів, інфляційних процесів, недовір'я до акціонерних структур).

Виникнення господарського товариства завжди розпадається на два етапи:

1) організацію товариства — на даному етапі визначається коло засновників (учасників) товариства, розробляються і затверджуються установчі документи товариства, частково або цілком формується

Сторінки 74-75

початковий капітал (якщо це передбачено законом або установчим договором);

2) державну реєстрацію господарського товариства — па цьому етапі утворене засновниками (учасниками) товариство отримує статус юридичної особи і одночасно суб'єкта підприємницької діяльності, що дозволяє йому здійснювати підприємницьку діяльність, виступати учасником різноманітних правовідносин — цивільних, трудових, земельних, фінансових, адміністративних тощо.

Державна реєстрація господарських товариств проводиться відповідно до ст. 8 Закону «Про підприємництво» і Положення про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25.05.1998 р. №740.

Органами державної реєстрації є виконкоми міських, районних у місті Рад народних депутатів або районні, районні в містах Києві і Севастополі державні адміністрації за місцем знаходження господарського товариства.

Для реєстрації подаються такі документи:

1) установчі документи (для статутних товариств — статут та установчий договір, для договірних — тільки установчий договір);

2) реєстраційна картка встановленого зразка, що є одночасно і заявою про державну реєстрацію;

3) документ, що засвідчує внесення плати за державну реєстрацію;

4) документ, що свідчить про внесення вкладів у статутний фонд (якщо необхідно);

5) документи, що підтверджують місцезнаходження товариства за зазначеного в установчих документах адресою (якщо товариство буде знаходитися за адресою, іншою від місцезнаходження або місця Проживання його засновників): договір купівлі-продажу, міни, дарування, оренди, лізингу, безоплатного користування майном, про спільну діяльність, установчий договір та ін.;

6) свідоцтво про державну реєстрацію юридичної особи — засновника господарського товариства.

При створенні відкритих акціонерних товариств (крім товариств, створених у процесі приватизації або корпоратизації) подається засвідчений Державною комісією з цінних паперів і фондового ринку звіт про результати підписки на акції.

Перелік даних документів є вичерпним. Орган державної реєстрації не має права вимагати надання інших документів.

Не пізніше 5 днів (при прискореній реєстрації — протягом одного робочого дня) з дня подачі всіх документів орган державної реєстрації вносить господарське товариство до Реєстру суб'єктів підприємницької діяльності і видає *свідоцтво про державну реєстрацію* установаеного зразка з проставленим ідентифікаційним кодом юридичної особи.

Законодавець не виділяє окремою статтею закону підстави для відмови в державній реєстрації. Цих підстав декілька:

- 1) відсутність необхідного комплексу документів (ч. 6 ст. 8 Закону «Про підприємництво»);
- 2) відсутність в установчих документах обов'язкових відомостей, перелік яких визначений у статтях 4, 37, 51, 65, 67 і 76 Закону «Про господарські товариства» (ч. 4. ст. 4 Закону «Про господарські товариства»);
- 3) включення до установчих документів положень, що суперечать діючому законодавству України;
- 4) оформлення установчих документів із порушенням вимог закону (відсутність підписів або печаток засновників, подання не-прошитих або не пронумерованих документів, відсутність нотаріального посвідчення підпису фізичної особи па документах тощо);
- 5) включення недостовірних відомостей про засновників товариства та інших відомостей, що заносяться у реєстраційну картку (наприклад, якщо зазначені в документах відомості про фізичну особу не збігаються з його паспортними даними);
- 6) використання найменування товариства, що суперечить вимогам ч. 3 ст. 2 Закону «Про підприємництво» (ч. 1 ст. 8 Закону «Про підприємництво»).

Сторінки 76-77

Відмова в державній реєстрації може бути оскаржена у судовому порядку. Якщо в складі засновників господарського товариства є фізичні особи, то позов подається до суду, якщо тільки юридичні — до господарського суду.

Державна реєстрація господарського товариства може бути скасована рішенням суду (господарського суду) при наявності підстав, передбачених ч. 18 ст. 8 Закону «Про підприємництво».

Факт державної реєстрації господарського товариства, що надшив його правами юридичної особи, ще не дає товариству права здійснювати підприємницьку діяльність у повному обсязі. Для того, щоб легалізувати, узаконити свою діяльність, господарське товариство зобов'язане здійснити ряд послідовних дій юридичного характеру.

До дій з легалізації діяльності господарського товариства можуть бути віднесені:

- 1) одержання дозволу на виготовлення печатки і штампів в органах внутрішніх справ;
- 2) виготовлення печатки і штампів;
- 3) постановка на облік в податкову адміністрацію;
- 4) постановка на облік в Пенсійний фонд, фонд зайнятості й інші фонди;
- 5) відкриття поточного рахунку в банку;
- 6) одержання дозволів, ліцензій і патентів (якщо це необхідно в зв'язку з предметом діяльності товариства).

Перераховані дії з легалізації підприємницької діяльності є обов'язковими. Недотримання встановленого порядку легалізації підприємницької діяльності може спричинити за собою притягнення до відповідальності самого товариства або його посадових осіб.

Створення відкритого акціонерного товариства ускладнюється необхідністю розповсюдження акцій шляхом відкритої підписки серед заздалегідь невизначеного кола осіб і передбачає такі етапи:

- 1) укладення засновниками товариства установчого договору;
- 2) прийняття засновниками рішення про випуск акцій, оформленого протоколом;
- 3) реєстрація засновниками інформації про випуск акцій в ДКЦПФР;
- 4) опублікування інформації про випуск акцій у офіційних органах преси;

- 5) проведення відкритої підписки на акції (особи, що підписались на акції, сплачують не менше 10 % від вартості акцій);
 - 6) подання звіту про результати відкритої підписки на акції у ДКЦПФР;
 - 7) внесення особами, що підписались на акції, не менше 30%, від вартості акцій (з урахуванням першого внеску);
 - 8) скликання та проведення установчих зборів, на яких приймається рішення про створення акціонерного товариства та затверджується його статут;
 - 9) проходження державної реєстрації товариства як суб'єкта підприємницької діяльності.
- Засновники закритого акціонерного товариства зобов'язані:
- а) укласти установчий договір;
 - б) прийняти рішення про випуск акцій, оформлене протоколом;
 - в) розподілити акції між собою та сплатити не менш 50 % від їх вартості;
 - г) провести установчі збори, на яких приймаються рішення про створення товариства та затвердження його статуту;
 - д) провести державну реєстрацію товариства як суб'єкта підприємницької діяльності.

Після державної реєстрації акціонерному товариству (відкритому та закритому) потрібно зареєструвати випуск акцій. Якщо акції випускаються у документарній формі, акціонерне товариство також має виготовити сертифікати цінних паперів та видати їх акціонерам після повної сплати придбаних акцій. Акції у бездокументарній формі зараховуються на рахунки акціонерів у зберігачів.

3.5. Установчі документи господарського товариства

Правовою основою діяльності господарського товариства поряд із законодавством є його установчі документи.

Установчі документи — це юридичні документи, у яких виражається воля учасників спільно заснувати господарське товариство та надшити його майном, що складається із внесків учасників, а також визначається правовий статус господарського товариства, його взаємовідносини з учасниками, а також відносини учасників між собою.

Установчі документи відіграють значну роль у діяльності будь-якого господарського товариства, до їх складання не варто підходити формально. Слід враховувати, що чинне законодавство України є недосконалим, воно недостатньо і суперечливо регулює багато

Сторінки 78-79

найважливіших питань, пов'язаних з діяльністю господарських товариств. Недоліки чинного законодавства значною мірою можуть бути компенсовані шляхом включення певних положень до установчих документів товариства.

Вимоги до змісту і форми установчих документів викладені в Законах «Про господарські товариства», та «Про підприємництво», Положенні про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 25.05.1998 р. № 740.

Склад установчих документів для окремих видів господарських товариств є різним. Акціонерні товариства, товариства з обмеженою і додатковою відповідальністю створюються і діють на підставі установчого договору і статуту; повне та командитне товариства — на підставі установчого договору.

Установчий договір — цивільно-правовий договір, що регулює відносини між учасниками в процесі створення і діяльності юридичної особи. Укладається в письмовій формі і набирає сили з моменту підписання.

Законодавство не містить переліку обов'язкових умов установчого договору. У роз'ясненні ВАСУ «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із створенням, реорганізацією та ліквідацією підприємств» від 12.09.1996 р. №02-5/334, наголошується, що при вирішенні питання про наявність договірних взаємовідносин, господарським судам слід виходити з того, що установчий договір вважається укладеним, коли між сторонами у належній формі досягнуто згоди з усіх істотних умов, необхідних для його виконання. Деякі з умов впливають з чинного законодавства, зокрема ч. 2. ст. 26, статей 67 і 76 Закону «Про господарські товариства».

Щодо установчого договору застосовуються загальні норми цивільного законодавства про угоди та зобов'язання (абзац 7 п. 1 Роз'яснення ВАСУ №02-5/334).

Установчий договір є обов'язковим установчим документом для усіх¹ видів господарських товариств. Але у випадку виникнення акціонерних товариств у процесі корпоратизації або приватизації часто їх засновником виступає одна особа — уповноважений державний орган або орган місцевого самоврядування (у відношенні комунального майна). У такому випадку установчий договір не укладається, а його функції виконує рішення уповноваженого органу про перетворення державного (комунального) підприємства в акціонерне товариство.

Установчий договір акціонерного товариства укладається між його засновниками з метою створення товариства і після державної реєстрації товариства є виконаним. Після державної реєстрації акціонерного товариства будь-які зміни і доповнення повинні вноситися лише в його статут за рішенням загальних зборів акціонерів. Установчий договір як установчий документ залишається при цьому без змін.

Доцільним було б впровадження аналогічного підходу і до установчих договорів інших статутних товариств — товариства з обмеженою і додатковою відповідальністю.

Статут — це корпоративний нормативний акт, що затверджується одноголосне або більшістю учасників господарського товариства і регулює питання створення, діяльності і припинення товариства, Набирає сили з моменту державної реєстрації господарського товариства.

Статут не має ознак цивільно-правового договору, оскільки він може затверджуватися або змінюватися відповідно до волі, вираженої *більшістю* учасників товариства (акціонерів) шляхом голосування на загальних зборах, а не кожним із них. Інакше кажучи, його норми приймаються не одноголосно, як у договірних відносинах, а більшістю — корпоративне.

Статут акціонерного товариства або зміни до нього затверджуються рішенням 3/4 голосів осіб, що беруть участь в установчих або загальних зборах і мають право голосу (враховуючи, що збори є правомочними при наявності кворуму, тобто присутності осіб, що мають більше 60 % від загальної кількості голосів, статут фактично може бути прийнятий або змінений акціонерами, що володіють лише 45 % від загальної кількості голосів у товаристві).

На момент створення інших статутних товариств їх статут затверджується одноголосно, але рішення про внесення змін до цього документа, включаючи можливість його викладення у новій редакції, приймається вже корпоративне. Такий підхід було запроваджено Законом «Про внесення змін до Закону України «Про господарські товариства» від 7.03.2092 р. Рішення про зміну статуту товариства з обмеженою відповідальністю та додатковою відповідальністю вважається прийнятим, якщо за нього проголосують

Сторінки 80-81

учасники, що володіють у сукупності більш як 50 відсотками загальної кількості голосів учасників товариства (нова редакція ч. 2 ст. 59 Закону «Про господарські товариства»).

Положення, які учасники включають в установчі документи, підрозділяються за своїм характером на обов'язкові і факультативні. Перелік відомостей, що обов'язково повинні відбиватися в установчих документах закріплений у ч. 2 ст. 4 Закону «Про господарські товариства», а також у статтях 37, 51, 65, 67, 76 цього ж Закону (стосовно до окремих видів господарських товариств).

Установчі документи повинні містити відомості:

- про вид товариства,
- предмет і цілі його діяльності,
- склад засновників та учасників,
- найменування та місцезнаходження,
- розмір та порядок утворення статутного фонду,
- порядок розподілу прибутків та збитків,
- склад та компетенцію органів товариства та порядок прийняття ними рішень, включаючи перелік питань, по яких необхідна кваліфікована більшість голосів,
- порядок внесення змін до установчих документів,
- порядок ліквідації і реорганізації товариства.

Законом не визначено, які питання повинні регулюватися установчим договором, а які — статутом товариства. Це винесено на розсуд самих учасників господарського товариства. На практиці може виникнути ситуація, коли положення статуту не збігаються з положеннями установчого договору. Пріоритет як для учасників товариств, так і для третіх осіб у такій ситуації повинні мати положення статуту товариства.

При визначенні змісту установчих документів учасники повинні пам'ятати про встановлену законодавством складну процедуру внесення в них змін, включаючи необхідність їх державної реєстрації і можливість врегулювати ряд питань не в установчих документах, а в інших корпоративних нормативних актах (положеннях, рішеннях та ін.). Необхідно уникати надмірної деталізації положень установчих документів.

Положення, включені в текст установчих документів, не повинні суперечити чинному законодавству (відповідальність за це несуть самі учасники господарського товариства).

Установчі документи складаються на державній або іншій мові відповідно до Закону України «Про мови в Українській РСР», підписуються засновниками, прошиваються і нумеруються. Якщо у складі засновників господарського товариства є хоча б одна фізична особа, то її підпис на установчих документах засвідчується нотаріусом (цю нотаріальну дію — посвідчення підпису — слід відрізнити від іншої нотаріальної дії — посвідчення угоди). На практиці нотаріуси завіряють установчі договори як угоди".

Установчі документи товариства можуть бути визнані недійсними у встановленому законом порядку.

Відповідальність за зміст установчих документів покладається виключно на учасників товариства. У випадку невідповідності вимогам чинного законодавства установчі документи господарського товариства в судовому порядку можуть бути визнані недійсними (цілком або частково).

Підставами для визнання недійсними установчих документів можуть бути:

- 1) припущені при оформленні (затвердженні) цих документів порушення чинного законодавства;
- 2) невідповідність фактичним обставинам відомостей, що закріплені в установчих документах;
- 3) відсутність в установчих документах обов'язкових відомостей;
- 4) протиріччя положень установчих документів нормам чинного законодавства України та інші підстави,

Визнання установчих документів недійсними є підставою для винесення судом (господарським судом) рішення:

- а) про ліквідацію господарського товариства на підставі ст. 34 Закону «Про підприємства в Україні»;
- б) про скасування державної реєстрації господарського товариства на підставі ч. 11 ст. 8 Закону «Про підприємництво» (як правило використовується даний варіант).

3.6. Склад і правовий режим майна господарського товариства

Як будь-яка комерційна організація, господарське товариство повинно мати капітал, що утворює майнову базу його діяльності

Сторінки 82-83

і гарантує інтереси кредиторів. На момент заснування товариства такий капітал., формується за рахунок внесків учасників і називається в статутних товариствах статутним фондом, а в договірних товариствах — складовим капіталом".

Статутний фонд — це зафіксована установчими документами й оцінена учасниками в національній валюті України (а у випадках, передбачених законом також і в іноземній валюті) сукупність вкладів, що об'єднуються учасниками при створенні господарського товариства для забезпечення його діяльності.

Формування статутного фонду. Вклади учасників Порядок формування статутного фонду визначається статтями 13, 24—36, 52 Закону «Про господарські товариства», а також установчими документами господарського товариства. Статутний фонд є єдиним фондом товариства, який частково утворюється *ще* до моменту державної реєстрації товариства (тобто до виникнення в госпо-

дарського товариства статусу юридичної особи). На відміну від усіх інших фондів товариства, які створюються за рахунок майна товариства (його доходів), статутний фонд формується винятково за рахунок майна учасників товариства (табл. 3.1).

Вкладом учасника господарського товариства до статутного фонду (капіталу) товариства є сукупність коштів, майна і майнових прав, оцінених за згодою учасників у національній валюті України, і переданих товариству для забезпечення його діяльності в порядку, у розмірах і в терміни, визначені установчими документами.

Виходячи з положень ч.І ст. 13 Закону «Про господарські товариства», у якості вкладів у статутний фонд (капітал) учасники можуть вносити:

- 1) рухоме і нерухоме майно (речі), не заборонене до обігу на території України;
- 2) цінні папери, передача яких припускається чинним законодавством України;
- 3) кошти у валюті України або іноземній валюті;

4) майнові права, включаючи права інтелектуальної власності, право користування майном, природними ресурсами, право на здійснення господарської діяльності й ін.

Якщо вклади учасників вносяться у негрошовій формі, то вони мають бути чітко визначені (індивідуалізовані) в установчому договорі. Іноді в установчих договорах відмічається, що учасники передають у статутний фонд товариства «всі свої активи» або «майно, цінні папери, майнові права» без якої-небудь конкретизації того майна, що буде передаватись. Такі формулювання можуть призвести до визнання установчого договору недійсним або неукладеним (оскільки учасниками не визначений предмет договору — майно, яке буде передаватись створюваному ними товариству). Треба пам'ятати, що установчі документи є підставою для передання майна з балансу однієї юридичної особи (засновника) на баланс другої (створюваного товариства). Перелік активів, які вносяться учасниками до статутного фонду, можна викласти у вигляді окремого додатка (специфікації) до установчого договору, у якому за кожним видом вкладу повинна відображатись його грошова оцінка, а також можливі конкретні строки передачі товариству цього вкладу. Такий додаток оформляється за тими ж правилами, що й установчий договір, і становить його невід'ємну частину.

Відносно певних суб'єктів підприємницької діяльності, у числі яких — банки, страхові компанії, фондові біржі та інші фінансово-кредитні структури, законодавством встановлюються обмеження стосовно видів майна та майнових прав, що можуть вкладатися у капітал товариства. Ці обмеження мають на меті зміцнення платоспроможності, підвищення фінансової стабільності названих вище організацій.

Порядок оцінки вкладів визначається в установчих документах товариства, якщо інше не передбачено законодавством України. Відсутність якогось контролю за адекватністю оцінки внесків призводить до надто поширених зловживань, коли вартість майна, внесеного в якості вкладів, штучно підвищується, завдяки цьому виникають товариства з «фіктивним», «дутим» капіталом. За бажанням учасників вони можуть запровадити експертний порядок оцінки негрошових вкладів, тобто їх оцінку незалежним оцінювачем у порядку, визначеному Законом України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність (в Україні)».

Засновникам товариства треба враховувати, що штучне завищення вартості негрошових вкладів у статутний фонд товариства

Сторінки 84-85

може бути підставою для визнання установчих документів недійсними.

Одним з найбільш актуальних питань є питання щодо внесення до статутного фонду товариства нематеріальних активів, зокрема об'єктів інтелектуальної власності, та їх оцінки.

Нематеріальні активи можуть вноситись до статутних фондів акціонерних товариств без обмежень. Відповідно до пункту 14 Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 8 «Нематеріальні активи», затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 18.10.1999 р. №242, первісною вартістю нематеріальних активів, що внесені до статутного капіталу підприємства, визнається погоджена засновниками (учасниками) підприємства їх справедлива вартість.

Учасники господарського товариства за власним бажанням можуть встановити й порядок експертної оцінки таких вкладів. Способи експертної оцінки вартості нематеріальних активів, що

є об'єктами права власності, наведені в розділі III Порядку експертної оцінки нематеріальних активів, затвердженому наказом Фонду державного майна України та Державного комітету з питань науки і технологій від 27.07.1995 р. № 969/97.

У роз'ясненнях деяких державних органів та юридичній літературі міститься думка про необхідність укладання ліцензійного договору або якогось іншого окремого договору, який би підтверджував передачу прав інтелектуальної власності у статутний фонд товариства. Така точка зору здається не зовсім вірною (за певними виключеннями). За загальним правилом, єдиним документом, що підтверджує факт передачі об'єкта інтелектуальної власності у статутний фонд товариства, має бути установчий договір. Наявність установчого договору виключає необхідність укладення якихось інших договорів {купівлі-продажу, ліцензійного, про користування об'єктом тощо}.

Але з цього правила є два виключення:

1) у відкритому акціонерному товаристві, підписчики на акції якого не укладають установчий договір, між ними та засновниками (або самим товариством — при додатковому випуску акцій) може укладатись окремий договір про передачу об'єкта інтелектуальної власності в оплату за придбані акції;

2) Законом України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (ст. 16) та Законом України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» (ст. 28) надається право власнику свідоцтва або патенту давати дозвіл (ліцензію) на використання знака, винаходу (корисної моделі) на підставі ліцензійного договору. Тому у разі внесення у статутний фонд товариства прав на використання товариством знака, винаходу (корисної моделі), крім установчого договору, має укладатись також і ліцензійний договір, який потребує реєстрації у Державному патентному відомстві України. Якщо власник патенту передає товариству право власності (а не право користування) на знак, винахід (корисну модель), то така передача може оформлюватись виключно установчим договором.

Законом не визначається, чи можуть у якості вкладу виступати особисті ділові якості учасника (досвід, навички, ділова репутація) або його робота (послуги) майбутніх періодів.

Чинним законодавством України не урегульований порядок передачі вкладу. Спосіб передачі вкладу залежить від виду майна, що має передаватись. Речі і цінні папери передаються товариству, кошти вносяться (перераховуються) на поточний рахунок в установі банку або вносяться в касу товариства. Передача вкладу товариству підтверджується документами (актом прийому-передачі, прибутковим ордером, довідкою (випискою) банківської установи, індосаментом тощо).

Закон «Про господарські товариства» встановлює спеціальний порядок внесення вкладів стосовно статутних товариств. Кожний з учасників цих товариств до моменту державної реєстрації повинен внести не менше 50 % (у закритому акціонерному товаристві) або 30 % (у інших статутних товариствах) номінальної вартості своїх акцій або розміру свого внеску (ч. 7 ст. 30, ст. 31, ч. 2 ст. 52 Закону «Про господарські товариства»).

Законом «Про господарські товариства» встановлюється *мінімальний розмір статутного фонду*, який складає: для акціонерного товариства — 1250 мінімальних заробітних плат, для товариств з обмеженого і додатковою відповідальністю — 100 мінімальних заробітних плат, виходячи зі ставки мінімальної заробітної плати, що діяла на момент створення товариства. Максимальний розмір статутного фонду законом не встановлений. Більш високі вимоги

Сторінки 86-87

до мінімального розміру статутного фонду запроваджені чинним законодавством для комерційних банків, страхових компаній, фондових бірж, Інвестиційних фондів і компаній та інших професійних учасників фінансового ринку.

Інструкція про порядок відкриття та використання рахунків у національній та іноземній валюті, затверджена постановою Правління Національного банку України від 18.12.98 р. №527, передбачає перелік документів, необхідних, щоб відкрити в банку рахунок для формування статутного фонду господарського товариства:

- рішення засновників про визначення особи, якій надається право розпорядчого підпису при проведенні грошових операцій за даним рахунком, що оформляється у вигляді довіреності, засвідченої нотаріально (якщо хоча б одним із засновників є фізична особа);

- копія установчого договору, засвідчена нотаріально, якщо у складі засновників є фізична особа;
- заява про відкриття рахунку, підписана уповноваженою засновниками особою;
- картка зі зразком підпису уповноваженої особи, якій надане право розпорядчого підпису, засвідчена уповноваженим працівником банку.

Банківська установа видає учасникам товариства довідку, що підтверджує вкладення необхідної суми.

Інша частина вкладу (оплата вартості акцій) вноситься відповідно до строків, зазначених в установчих документах, але не пізніше одного року з дати державної реєстрації товариства (ст. 33, ч. 3 ст. 52 Закону «Про господарські товариства»).

Порядок і терміни внесення внесків учасниками повних і командитних товариств визначаються самими учасниками в установчому договорі. Проте вкладники повинні внести не менше 25 % від суми свого внеску до державної реєстрації товариства (ст. ч. 3 ст. 80 Закону «Про господарські товариства»).

Внесок повинний бути переданий у сірок, зазначений в установчих документах. Порухення цієї вимоги спричиняє наслідки, зазначені в ст.ст. 33 і 52 Закону «Про господарські товариства» — сплату за час прострочення 10% річних від суми простроченого платежу (ці норми не поширюються на учасників повного та командитного товариств). Установчі документи можуть встановлювати інший, більш високий відсоток, що сплачується у випадку прострочення. У випадку тримісячного прострочення оплати акцій акціонерне товариство може прийняти рішення про їх продаж іншій особі. В інших господарських товариствах учасник, що не виконав зобов'язання по внесенню вкладу, може бути виключений зі складу товариства. У випадку виключення учасника з товариства або продажу акцій іншій особі в якості санкції за прострочення внесення вкладу, майно та майнові права, уже передані учасником товариству, підлягають поверненню. Якщо простроченням внесення вкладу товариству був заподіяний збиток, то такий збиток може бути стягнений з учасника в судовому порядку. Учасники товариства можуть звернутися до суду (господарського суду) із позовом про спонукання учасника виконати своє зобов'язання щодо внесення вкладу в натурі³¹. Ця вимога не може бути висунута до осіб, які підписались на акції відкритого акціонерного товариства у ході відкритої підписки.

Товариство має право не прийняти вклад, внесений учасником раніше обговореного терміну, оскільки це може спричинити для товариства непередбачені витрати.

Вклади, передані товариству, повинні бути належної якості. Учасник відповідає перед товариством за недоліки майна, переданого в якості вкладу.

Забороняється використовувати для формування статутного фонду бюджетні кошти, кошти, отримані в кредит і під заставу. Дана заборона діє стосовно юридичних осіб, оскільки проконтролювати джерела надходження коштів до фізичних осіб практично неможливо — вони не ведуть бухгалтерського обліку.

Майно може передаватися учасниками не тільки у власність, але й у користування господарському товариству. У якості внеску при цьому в установчих документах указується не самий матеріальний об'єкт, а майнові права. Наприклад, устаткування може передаватися товариству у власність або тільки на праві користування. У першому випадку внеском буде виступати саме устаткування, у другому — майнове право користування цим устаткуванням. Неоднаковою відповідно буде й оцінка вартості таких вкладів.

Сторінки 88-89

Формування статутного фонду (капіталу) господарського товариства

Таблиця 3.1

	Мінімальний розмір статутного фонду (капіталу)	Порядок формування статутного фонду (капіталу)	Види вкладів
--	--	--	--------------

БАТ	1250 мінімальних заробітних плат	Не менше 10% — у ході відкритої підписки, не менше 30 % — до дати скликання установчих зборів; 100 % — у строки, передбачені статутом, але не пізніше одного року після реєстрації товариства	Грошові кошти, майно, цінні папери, майнові права та інші нематеріальні активи.
ЗАТ	1250 мінімальних заробітних плат	Не менше 50% — до дати скликання установчих зборів. 100 % — у строки, передбачені статутом, але не пізніше одного року після реєстрації товариства.	Грошові кошти, майно, цінні папери, майнові права та інші нематеріальні активи.
ТОВ	100 мінімальних заробітних плат	Не менше 30 % — до моменту державної реєстрації товариства; 100% — у строки, передбачені - статутом, але не пізніше одного року після реєстрації товариства	Грошові кошти, майно, цінні папери, майнові права та інші нематеріальні активи.
ТДВ	100 мінімальних заробітних плат	Не менш 30 % — до моменту державної реєстрації товариства; 100% — у строки, передбачені статутом, але не пізніше одного року після реєстрації товариства	Грошові кошти, майно, цінні папери, майнові права та інші нематеріальні активи.
ПТ	Не встановлений	Не встановлений	Грошові кошти, майно, цінні папери, майнові права та Інші нематеріальні активи.
КТ	Не встановлений	Кожен з вкладників повинен внести не менше 25 % свого вкладу до моменту державної реєстрації товариства.	Учасники з повною відповідальністю — грошові кошти, майно, цінні папери, майнові права та інші нематеріальні активи. Вкладники — тільки грошові або матеріальні внески. Сукупна частка вкладників не повинна перевищувати 50 % капіталу товариства.

Функції статутного фонду

Статутний фонд складає певну матеріальну базу, необхідну для початку товариством своєї підприємницької діяльності. На практиці стосовно статутного фонду існує помилкова думка, згідно з якою цей фонд розглядається як «недоторканий» фонд коштів, які забороняється використовувати для поточних потреб товариства. Господарське товариство може вільно розпоряджатися внесками учасників, переданими товариству, у своїх інтересах із дотриманням норм чинного законодавства — майно може споживатися в процесі виробництва і переносити свою вартість на вироблену продукцію, відчужуватися і використовуватись іншим чином. Розмір статутного фонду, зафіксований установчими документами, при цьому залишається незмінним. Напрямки використання майна, внесеного учасниками в статутний фонд, підлягають фіксації в документах бухгалтерського обліку. За своїм призначенням статутний фонд покликаний відбивати *не наявність майна або коштів, а джерело їх формування*. Розмір статутного фонду показує зобов'язання товариства перед учасниками — ці зобов'язання мають

Сторінки 90-91

безстроковий характер і припиняються (виконанням або погашенням) тільки у випадку ліквідації товариства або виходу (виключення) учасника з нього.

Про майно, яким на певний момент часу володіє товариство, дає уявлення інша категорія — активи товариства. Поняття активів відбиває як загальну вартість усього наявного в товаристві майна, включаючи нематеріальні активи, так і його натуральні характеристики. **Чисті активи**

або власний капітал товариства -це частина в активах товариства, що залишається після відрахування його, зобов'язань.

У законодавстві багатьох країн містяться норми, спрямовані на встановлення реального співвідношення між статутним фондом і чистими активами товариства — встановлюється, що розмір чистих активів господарського товариства на кінець фінансового року повинний бути не менше розміру статутного фонду (іноді статутного і резервного в сукупності). Якщо ця вимога не виконана, то підлягає застосуванню ряд спеціальних заходів: забороняється проводити розподіл прибутку між учасниками товариства або розмір статутного фонду підлягає обов'язковому зменшенню. Якщо і після цього вартість чистих активів не досягла розміру статутного фонду, то товариство може бути ліквідоване в примусовому порядку. Норму подібного змісту варто було б включити й у законодавство України.

Статутний фонд використовується також як інструмент для визначення частки кожного учасника. Частка учасника товариств з обмеженого та додатковою відповідальністю розраховується як співвідношення вартості його внеску до розміру статутного фонду, а частка акціонера — співвідношенням кількості належних йому акцій до загальної кількості випущених акцій. Частка в статутному фонді — це не об'єкт права власності, а умовна величина, що відображає факт участі особи в господарському товаристві і ступінь такої участі. Перехід корпоративних прав (прав учасника господарського товариства) до іншої особи завжди виражається в передачі йому частки в статутному фонді товариства.

Від розміру частки учасника в статутному фонді залежать:

- 1) ступінь його впливу на управління товариством (кількість голосів, що має учасник при голосуванні, залежить від розміру його частки в статутному фонді товариства);
- 2) розмір одержуваних ним дивідендів;
- 3) частка у майні товариства, що виділяється при виході учасника з нього або при поділі майна між учасниками при ліквідації господарського товариства (ця частка у майні товариства визначається пропорційно до частки учасника у статутному фонді).

Зміна розміру статутного фонду

Розмір статутного фонду, зафіксований установчими документами, може бути змінений з дотриманням вимог, установлених чинним законодавством.

Зміна статутного фонду, за загальним правилом, відноситься до компетенції вищих органів господарського товариства: загальних зборів акціонерів або зборів учасників. Причому голосування по даному питанню приймається кваліфікованою більшістю голосів.

З цього правила є деякі винятки, що стосуються збільшення статутного фонду акціонерних товариств. У статуті акціонерного товариства може бути передбачене право виконавчого органу (правління) приймати рішення про збільшення статутного фонду не більш ніж на 1/3 (ч. 4 ст. 38 Закону «Про господарські товариства»).

Рішення про збільшення статутного фонду (тобто проведення певних процедур, пов'язаних із його збільшенням) слід відрізнити від рішення про внесення змін до статуту товариства стосовно збільшення розміру статутного фонду. Таке рішення може приймати виключно вищий орган товариства.

Директор (дирекція) товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю не мають право приймати рішення про зміну статутного фонду — виходячи зі змісту ч. 3 ст. 62 Закону «Про господарські товариства», яка закріплює, що директор (дирекція) не може приймати рішення, обов'язкові для учасників товариства.

Рішення товариства про зміну розміру статутного фонду набирає сили з дня державної реєстрації про внесення відповідних змін в установчі документи товариства.

Законом визначені загальні умови, при яких допускається зміна статутного фонду:

- > збільшення статутного фонду може бути здійснено лише після внесення повністю всіма учасниками своїх вкладів (оплати акцій), крім випадків, передбачених законом;
- > зменшення статутного фонду при наявності заперечень кредиторів товариства не допускається.

Законом не передбачений порядок сповіщення кредиторів про зменшення статутного фонду. Виняток становлять лише акціонерні

Сторінки 92-93

товариства. Порядок сповіщення їх кредиторів про зменшення статутного фонду регулюється Положенням про порядок збільшення (зменшення) статутного фонду АТ, затвердженим у новій редакції рішенням ДКЦПФР від 16.10.2000 р. № 158, У інших товариствах відомі товариству кредитори повинні сповіщатися про зменшення статутного фонду товариства персонально (бажано письмово), паралельно з цим у засобах масової інформації розміщується оголошення про зменшення статутного фонду, Законом не визначені терміни, протягом яких приймаються заперечення кредиторів. Якщо кредитор одержав персональне повідомлення про зміну товариством статутного фонду, то свої заперечення він повинен заявити протягом нормально необхідного для цього часу. При наявності в кредиторів заперечень проти зменшення статутного фонду вони мають право достроково вимагати від товариства виконання його зобов'язань (дане правило склалося в практиці діяльності господарських товариств і чинним законодавством України не закріплене),

Ст. 34 Закону «Про господарські товариства» також визначає, що а акціонерному товаристві забороняється випуск акцій для покриття збитків, пов'язаних із його господарською діяльністю,

Статті 38—40 Закону «Про господарські товариства» передбачають спеціальний порядок зміни статутного фонду акціонерного товариства, що обумовлено необхідністю проведення певних операцій з акціями. Докладно регламентується такий порядок у Положенні про порядок збільшення (зменшення) розміру статутного фонду акціонерного товариства, затверджений рішенням ДКЦПФР в редакції від 16.10.2000 р. № 158.

Функції складового капіталу у довірних товариствах

Практично ті ж функції, що і статутний фонд, виконує складовий капітал у повному та комадитному товариствах. Він використовується також у якості початкового, стартового капіталу, виконує і функцію фіксації частки кожного учасника в майні товариства. Закон «Про господарські товариства» не передбачає вимог щодо процедури формування або зміни розміру капіталу довірних товариств. Ці питання визначаються винятково установчим договором між учасниками товариства. Єдина вимога висувається до вкладників у комадитному товаристві — вони зобов'язані внести не менше 25 % своїх вкладів до державної реєстрації товариства.

Правовий режим майна господарського товариства

Ст. 12 Закону «Про господарські товариства» закріплює, що товариство є власником: майна, переданого йому засновниками і учасниками у власність; продукції, виробленої товариством в результаті господарської діяльності; одержаних доходів; іншого майна, набутого на підставах, не заборонених законом. Ризик випадкової загибелі або пошкодження майна, що є власністю товариства або передане йому в користування, несе товариство, якщо інше не передбачено установчими документами.

Ст. 20 Закону «Про власність» закріплює, що господарські товариства є суб'єктами права *колективної власності*. Колективну власність необхідно відрізнити від *загальної часткової*. Колективна власність означає, що майно належить єдиному власнику — юридичній особі (у даному випадку господарському товариству, а не його учасникам). Для загальної часткової власності завжди характерна множинність суб'єктів права власності (в одного майна є декілька співвласників). Правовий режим загальної часткової власності закріплений у главі 11 ЦК України, а колективної — у розділі IV Закону «Про власність», Законі «Про господарські товариства».

Можливість вилучення часток учасників у статутному фонді (капіталі) господарського товариства на практиці призводить до поширеної помилки з приводу прав учасників стосовно внесеного ними в якості внеску майна. На практиці панує думка, що учасники зберігають за собою право власності на передане товариству майно і виступають як співвласники майна, закріпленого за товариством. Така позиція є помилковою і суперечить нормам чинного законодавства. *З моменту державної реєстрації господарського товариства вклади, внесені учасниками, стають вла-*

сністю товариства. Учасники замість переданого товариству майна одержують корпоративні права.

Право власності господарського товариства має деякою мірою «транзитний» характер — до моменту державної реєстрації товариства його майно є власністю учасників господарського товариства і після ліквідації товариства майно, що залишилося після розрахунків із усіма кредиторами, знову повертається учасникам.

Майно господарського товариства відбивається на самотійному балансі. *Бухгалтерський баланс* — це звіт про фінансовий стан підприємства, що відображає на визначену дату його активи, зобов'язання і власний капітал.

Сторінки 94-95

Господарське товариство може володіти, користуватися і розпоряджатися належним йому майном. Звичайно ці функції здійснює виконавчий орган товариства з обмеженнями, встановленими законодавством або установчими документами. В установчих документах товариства часто передбачається особливий порядок вчинення виконавчим органом дій, спрямованих на розпорядження майном товариства (як правило, встановлюються обмеження його повноважень щодо укладення значних угод).

3.7. Відповідальність учасників за зобов'язаннями господарського товариства

Цивільно-правова відповідальність — це покладання на особу, відповідальну за невиконання або неналежне виконання зобов'язання або за порушення іншого, що охороняється законом права, несприятливих майнових наслідків, передбачених правовою нормою. Не можна розглядати в якості цивільно-правової відповідальності примусове здійснення боржником свого зобов'язання. Цивільно-правова відповідальність завжди пов'язана і додатковими обтяженнями для правопорушника.

Ч. 2 ст. 24 Закону «Про господарські товариства» закріплює, що «акціонери відповідають за зобов'язаннями товариства тільки в межах належних їм акцій». У ч. 2 ст. 50 цього Закону говориться, що учасники товариства з обмеженою відповідальністю «несуть відповідальність у межах їх вкладів». По відношенню до учасників товариства з додатковою відповідальністю Закон у ст. 65 установлює, що вони «відповідають за його боргами своїми внесками до статутного фонду, а при недостатності цих сум — додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до внеску кожного учасника». Для учасників повного товариства ст. 66 Закону «Про господарські товариства» встановлює, що вони «несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном». Відповідно до ст. 75 Закону «Про господарські товариства» командитне товариство включає дві категорії учасників: учасників, що відповідають за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (учасників із повного відповідальністю) і учасників, що не несуть особистої відповідальності за боргами товариства (вкладників).

Яким чином можуть учасники господарського товариства відповідати за зобов'язаннями самого товариства, якщо однією з основних ознак юридичної особи є *самостійна майнова відповідальність* — юридична особа самостійно відповідає за своїми обов'язками всім належним їй майном. У ч. 2 ст. 32 ЦК України закріплено, що засновник юридичної особи або власник її майна не відповідають за її зобов'язаннями, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями власника або засновника, крім випадків, передбачених законодавчими актами або установчими документами юридичної особи.

Стосовно господарського товариства відповідальність засновників за зобов'язаннями товариства передбачена в Законі «Про господарські товариства», а, крім того, норми, що передбачають підстави і розміри відповідальності учасників товариства, обов'язково включаються в установчі документи кожного товариства.

Але чи в усіх випадках йтиметься саме про цивільно-правову відповідальність учасників? Відповідь на поставлене запитання повинна бути негативною.

Відносно учасників (засновників) таких товариств як акціонерне товариство і товариство з обмеженою відповідальністю встановлено, що вони відповідають у межах сум, сплачених за акції або вкладів у статутний фонд. Вище вже відзначалося, що будь-яке майно, включаючи кошти, передані товариству як плата за акції або в якості вкладу в статутний фонд, утворює власність са-

мого товариства. Учасники вже не можуть відповідати за зобов'язаннями даним майном, оскільки воно їм не належить. Іншими словами, **учасники акціонерних товариств і товариств з обмеженою відповідальністю взагалі не несуть відповідальності за зобов'язаннями товариства.** Вклавши кошти й інше майно в товариство, учасники *ризикують* цим майном (навіть не стільки самим майном, скільки фінансовими втратами — втратою прибутків від своїх капіталовкладень), оскільки діяльність товариства може бути збитковою, воно може збанкрутувати і його майно піде на сплату боргів. Таким чином, у даному випадку *ми маємо справу з інвестиційними ризиками, а не з цивільно-правовою відповідальністю учасників за зобов'язаннями товариства.* Деякими вченими такий Інвестиційний ризик учасників іменується як «опосередкована відповідальність», що виражається в тому, що вони втрачають можливість одержати відповідну їхній частці у статутному фонді частину майна товариства при його ліквідації, тобто несуть опосередковані майнові втрати.

На практиці, проте, судовими органами приймалися рішення про притягнення акціонерів і учасників товариства з обмеженою

Сторінки 96-97

відповідальністю до безпосередньої відповідальності за зобов'язаннями цих товариств — зазначені особи зобов'язувалися сплатити борги товариства зі свого особистого майна в розмірі тих сум, що вносилися ними в статутний фонд (сплачувалися за акції). Подібний підхід суперечить сформованому протягом сторіч принципу функціонування господарських товариств такого типу.

Інакше складається справа з учасниками товариств з додатковою відповідальністю, повних та командитних товариств (крім вкладників). Ці особи несуть *безпосередню додаткову (субсидіарну) відповідальність* за зобов'язаннями товариств, учасниками яких вони є. У товариствах з додатковою відповідальністю ця відповідальність *обмежується визначеними в установчих документах розмірами*, учасники повних товариств і повні учасники в командитних товариствах несуть *необмежену відповідальність за зобов'язаннями товариства всім належним їм майном.*

Особиста відповідальність учасників господарського товариства завжди носить **субсидіарний (додатковий) характер.** Додаткова відповідальність означає, що в зобов'язанні беруть участь два боржники, один із яких є основним, а інший — додатковим (субсидіарним). Тільки в тому випадку, якщо кредитор не може задовольнити свою вимогу за рахунок основного боржника, він може звернутися з цією вимогою до додаткового боржника. Основним боржником є товариство, а додатковими — його учасники. Звичайно підставою притягнення до відповідальності додаткового боржника є відмова основного боржника задовольнити вимогу кредитора або відсутність відповіді основного боржника на пред'явлену кредитором вимогу протягом певного строку. Проте **учасники господарського товариства можуть залучатися до особистої відповідальності за його зобов'язаннями тільки у випадку недостатності майна самого товариства для задоволення претензій кредиторів.**

Фактично учасники можуть відповідати за зобов'язаннями господарського товариства своїм майном у таких випадках:

а) якщо при проведенні ліквідаційної процедури, не пов'язаної з банкрутством, майна товариства буде недостатньо для покриття його боргів (у даному випадку учасники можуть добровільно прийняти рішення про виплату кредиторам боргів товариства);

б) у випадку визнання товариства банкрутом на підставі рішення господарського суду, якщо в ході проведення ліквідаційної процедури з'ясується, що майна товариства (утворюючи ліквідаційну масу) недостатньо для задоволення усіх вимог кредиторів (така відповідальність учасників буде носити вже примусовий характер).

У будь-якому випадку **кредитори господарського товариства не мають права безпосереднього пред'явлення своїх вимог учасникам товариства** (як це відбувається з гарантами, поручителями і т.п.). Притягнення учасників товариства до відповідальності за його боргами може бути здійснено тільки через процедуру банкрутства, а не шляхом звернення із прямим позовом. У цьому складається особливість субсидіарної відповідальності учасників господарського товариства.

Притягнення учасників до додаткової відповідальності часто є неможливим з таких причин:

- закон не пред'являє вимог до фінансового стану учасників товариств, тому на момент притягнення до відповідальності учасник може бути неплатоспроможним (суб'єкт підприємництва) або не мати ніякого ліквідного майна або коштів (фізична особа);

- існує можливість приховування особистого майна учасника товариства при виникненні загрози притягнення його до відповідальності;

- законом не передбачена можливість притягнення учасників до відповідальності після їх виходу або виключення з товариства, що створює умови для ухилення від відповідальності окремих учасників;

при проведенні ліквідаційної процедури стосовно товариства-боржника, визнаного банкрутом, ліквідатори не завжди звертаються з вимогами до учасників товариства.

Можна запропонувати такі заходи, спрямовані на забезпечення субсидіарної відповідальності учасників господарського товариства:

- 1) введення обов'язкового щорічного аудиту юридичних осіб учасників;

- 2) закріплення вимоги щодо наявності у фізичних осіб — учасників нерухомого майна на суму, що перевищує розмір додаткової відповідальності з накладенням заборони на відчуженість цього майна протягом усього строку участі особи в товаристві;

- 3) введення обов'язкового страхування цивільної відповідальності учасників товариств з додатковою відповідальністю, повних товариств та учасників із повною відповідальністю в командитному товаристві.

Сторінки 98-99

Розглянемо особливості притягнення до відповідальності учасників стосовно до окремих видів товариств.

Відповідальність учасника товариства з додатковою відповідальністю (ст. 65 Закону «Про господарські товариства»).

У товаристві з додатковою відповідальністю учасники несуть субсидіарну відповідальність за боргами товариства своїм особистим майном в однаковому для усіх кратному розмірі до розміру їхніх внесків. Межі додаткової відповідальності (двократна, трикратна, п'ятикратна і т.п.) визначаються самими учасниками в установчих документах.

Закон «Про господарські товариства» недостатньо регламентує питання, пов'язані з притягненням учасників товариств з додатковою відповідальністю до відповідальності за боргами товариства. Законом не визначений характер відповідальності учасників товариства з додатковою відповідальністю (часткова або солідарна). За аналогією до даних правовідносин можуть бути застосовані норми, що регулюють відповідальність учасників повного товариства, що визнається не тільки субсидіарною, але і солідарною з правом регресу до інших учасників. При цьому варто враховувати, що до одного учасника не можуть бути пред'явлені вимоги кредиторів товариства в повному обсязі, якщо такий обсяг перевищує межі особистої відповідальності цього учасника, встановлені установчими документами товариства. Оскільки дане питання законодавством не урегульоване, учасники товариства з додатковою відповідальністю можуть самі визначити характер своєї особистої відповідальності в установчих документах. Не урегульоване й питання про відповідальність учасників товариства з додатковою відповідальністю, які вийшли із товариства або, навпаки, що вступили до нього — із якого моменту вони звільняються від додаткової особистої відповідальності чи несуть її за зобов'язаннями товариства з додатковою відповідальністю, що виникла до їх вступу в товариство. Дані питання також можуть регламентуватися в установчих документах товариства.

Відповідальність учасників повного товариства (ст.ст. 66, 74 Закону «Про господарські товариства»).

Відмінною рисою повного товариства є те, що його учасники несуть необмежену і солідарну відповідальність усім належним їм майном за зобов'язаннями товариства.

Солідарна відповідальність учасників повного товариства означає, що кредитор вправі притягти до відповідальності будь-якого з учасників у повному обсязі або в будь-якій його час-

тиш. Всі учасники залишаються зобов'язаними до того моменту, поки вимоги кредиторів товариства не будуть цілком задоволені.

Учасник, що повністю сплатить борги товариства, наділений правом звернутися з регресною вимогою до інших учасників, що несуть перед ним відповідальність пропорційно своїй частці в майні товариства. Таким чином, відповідальність учасників є солідарною стосовно третіх осіб, але у внутрішніх відносинах (відносинах між учасниками товариства) ця відповідальність перетворюється в часткову — вона розподіляється між учасниками залежно від розміру їх, часток у статутному фонді (капіталі).

Повна (необмежена) відповідальність означає, що учасники повного товариства відповідають усім своїм майном, на яке відповідно до законодавства України може бути звернене стягнення. Порядок звернення стягнення на майно фізичних і юридичних осіб визначений Законом «Про виконавче провадження». У додатку до даного Закону наводиться Перелік видів майна громадян, на яке не може бути звернене стягнення за виконавчими документами. Учасник повного товариства відповідає за боргами товариства незалежно від того, виникли вони до або після його вступу в товариство.

У Законі «Про господарські товариства» не урегульоване питання про відповідальність учасника повного товариства після його виходу з товариства. Зарубіжним законодавством багатьох країн передбачається, що учасник повного товариства у випадку виходу з товариства відповідає за боргами товариства, що виникли до моменту виходу цього учасника з товариства, протягом установленого законом часу (наприклад, у РФ цей строк складає **2 року**, Франції — 5 років). **ЦК УРСР 1922 р.** також містив подібну вимогу, встановлюючи дворічний термін відповідальності учасника, що вибув з товариства (термін обчислювався з моменту затвердження звіту за рік, у якому учасник вибув із товариства). Учасники повного товариства, спираючись на положення ч. 2 ст. 32 ЦК України, можуть включити подібну норму до положень установчого договору (це дозволить гарантувати всім учасникам рівний ступінь ризику, пов'язаного з діяльністю товариства). Варто враховувати, що відповідальність учасника повного товариства після

Сторінка 100

його виходу зі складу товариства може наступати лише у випадках, коли відсутнє правонаступництво. У противному випадку відповідальність за зобов'язаннями товариства буде нести не учасник, який вибув, а його правонаступник.

Відповідальність учасників командитного товариства (ст. ст. 75, 82 Закону «Про господарські товариства»).

На учасника (учасників) із повною відповідальністю в командитному товаристві цілком поширюються норми про відповідальність, установлені законом для учасників повного товариства.

За загальним правилом вкладник не може бути притягнутий до безпосередньої майнової відповідальності за боргами товариства. Але характер відповідальності вкладника може змінитися у випадку укладення ним угоди від імені й в інтересах товариства без відповідних повноважень.

Якщо угода, укладена за подібної умови, згодом була схвалена товариством (одностайним рішенням учасників із повною відповідальністю), то вкладник відповідає за угодою усім своїм майном солідарно з іншими учасниками з повною відповідальністю. Тобто відповідальність учасника стає повною, але вона поділяється між ним і учасниками з повною відповідальністю командитного товариства (стосовно конкретного зобов'язання вкладник одержує статус повного учасника).

Якщо схвалення товариства не буде отримано, вкладник відповідає перед третіми особами самостійно усім своїм майном. Угода, укладена вкладником без відповідних повноважень, може бути визнана недійсною тільки в тому випадку, якщо товариство доведе, що третя особа на момент укладення угоди знала або повинна була знати про відсутність у вкладника права діяти від імені товариства.

Концепція відповідальності вкладника, запропонована Законом «Про господарські товариства», є не зовсім продуманою, оскільки не передбачає механізму притягнення вкладника до від-

повідальності (солідарної або самостійної) за однією визначеною угодою. Така відповідальність може наступати тільки при визнанні угоди, укладеної вкладником від імені товариства, недійсною. У такому випадку на вкладника може бути покладений обов'язок відшкодувати третім особам і самому товариству збиток, заподіяний укладенням угоди.

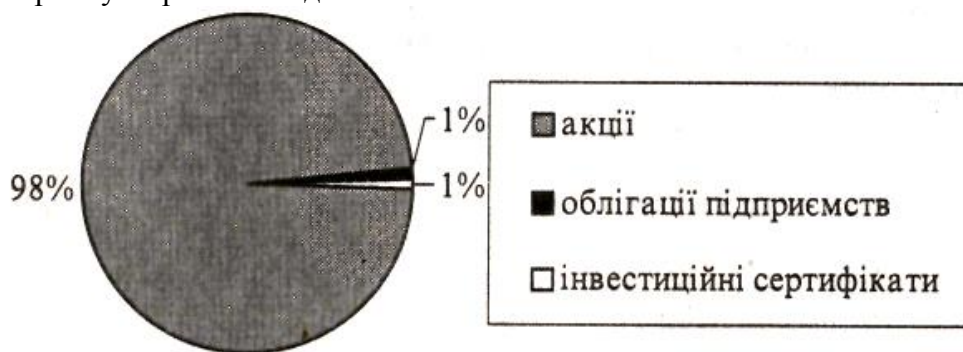
Сторінки 112-113

Розділ 4

КОРПОРАТИВНІ ЦІННІ ПАПЕРИ

4.1. Акції: визначення і види

Акції є одним із найбільш поширених видів цінних паперів, що обертаються сьогодні на фондовому ринку України. Так, на початок 1999 року частка акцій у структурі емісійних цінних паперів фондового ринку України складала 98 %.



Правовий режим акцій визначається законами «Про цінні папери і фондову біржу», «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні», «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», «Про господарські товариства» та іншими нормативними актами.

Акція — це цінний папір без установленого строку обігу, що засвідчує часткову участь у статутному фонді акціонерного товариства, підтверджує членство в акціонерному товаристві та право на участь в управлінні ним, дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь у розподілі майна при ліквідації акціонерного товариства (ч.1 ст. 4 Закону «Про цінні папери і фондову біржу»).

Тільки юридична особа у формі акціонерного товариства має право на випуск акцій. Випуск акцій акціонерним товариством є одним із необхідних етапів його створення, а також засобом залучення фінансових ресурсів в процесі подальшої господарської діяльності товариства.

Акціонерне товариство може випускати акції різних видів. Розрізняють поняття:

- категорія акції (прості, привілейовані);
- тип акції (іменні, на пред'явника).
- за формою випуску акції підрозділяються на акції в документарній і бездокументарній формі. Акції в документарній формі можуть бути знеруховлені.

Обсяг корпоративних прав, що впливають з акції, залежить від категорії акції.

Привілейовані акції дають їх власникові переважне право на одержання дивідендів, а також на пріоритетну участь у розподілі майна товариства у випадку його ліквідації. Виплата дивідендів по привілейованих акціях провадиться в розмірі, зазначеному в акції, незалежно від розміру одержаного товариством прибутку у відповідному році. У тому разі, коли прибуток відповідного року є недостатнім, виплата дивідендів по привілейованих акціях провадиться за рахунок резервного фонду. Пріоритетна участь у розподілі майна товариства у випадку його ліквідації реалізується акціонерами — власниками привілейованих акцій, шляхом одержання з майна товариства заздалегідь визначеної в акції ліквідаційної вартості перед розподілом цього майна серед власників простих акцій. Держателі привілейованих акцій не мають права брати участь в управлінні акціонерним товариством, якщо Інше не передбачено статутом. Привілейовані акції не можуть бути випущені на суму, що перевищує 10 відсотків статутного фонду акціонерного товариства. Товариство може розміщати один або декілька типів привілейованих акцій, що надають їх власникам різний

обсяг прав.

Прості акції дають акціонеру право: брати участь в управлінні справами товариства; брати участь у розподілі чистого прибутку після виплати дивідендів по привілейованих акціях; при ліквідації товариства брати участь у розподілі його майна, що залишилося після розрахунків із усіма кредиторами і власниками привілейованих акцій.

Сьогодні привілейовані акції випускаються досить рідко. Доцільність випуску привілейованих акцій для товариства ускладнюється в тому, що його статутний фонд формується за рахунок коштів акціонерів, що не беруть участі в управлінні. Акціонери, що одержують привілейовані акції, зменшують ризик своїх капіталовкладень, оскільки мають гарантоване право на фіксований дивіденд і виплату заздалегідь визначеної ліквідаційної вартості акції.

Сторінки 114-115

Відкрите акціонерне товариство може випускати акції іменні і на пред'явника. Закрите акціонерне товариство може випускати тільки іменні акції. У Іменних акціях зазначена особа їх власника (його прізвище, ім'я та по батькові або найменування вказані на бланку цінного папера), вони передаються шляхом вчинення індосаменту (передавального запису, який засвідчує перехід прав за цінним папером до іншої особи). Держателі іменних акцій реєструються в спеціальному реєстрі. **Акції на пред'явника** не містять імені або найменування їх власника, вони передаються вільно, для реалізації корпоративних прав по даній акції досить її пред'явлення будь-якою особою. Акціонерне товариство веде загальний облік акцій на пред'явника і йому не доступна інформація про їх власників. Громадяни можуть бути держателями, як правило, іменних акцій. Акції на пред'явника дуже привабливі для інвесторів, оскільки дозволяють вільно здійснювати їх передачу у власність іншим особам (не супроводжується ніякими формальностями), особистість власника акції залишається невідомою для товариства і третіх осіб.

У процесі приватизації майна державних підприємств шляхом перетворення їх у відкриті акціонерні товариства можуть випускатися тільки прості іменні акції.

Акції можуть випускатися в документарній і бездокументарній формі.

Випуск акцій у документарній формі здійснюється шляхом виготовлення і видачі акціонерам сертифікатів акцій. **Сертифікат акції**— це бланк цінного папера, що містить установлені законом реквізити і засвідчує право власності на акції. Друк сертифікатів акцій може здійснюватися Банкотно-монетним двором Національного банку України і спеціалізованими поліграфічними підприємствами Міністерства фінансів України на підставі замовлень, що надійшли від акціонерних товариств. Вимоги до бланків сертифікатів цінних паперів, їх зовнішнього вигляду, обов'язкових реквізитів, а також вимоги стосовно захисту сертифікатів цінних паперів від підробок установлені Положенням про вимоги до сертифікатів цінних паперів, випущених у документарній формі, затвердженим рішенням ДКЦПФР від 31.07.1998 р. №95.

Обов'язковими реквізитами бланка сертифіката акцій є:

- 1) найменування цінного папера — акція.
- 2) найменування і місцезнаходження емітента;
- 3) серія і номер сертифіката;
- 4) дата випуску;
- 5) тип (іменні, на пред'явника) і категорія (прості, привілейовані);
- 6) ім'я власника (для іменних акцій);
- 7) кількість акцій;
- 8) номінальна вартість;
- 9) термін виплати дивідендів;
- 10) підпис керівника або іншої уповноваженої особи;
- 11) печатка емітента;

12) реквізити реєстроутримувача (для іменних акцій); Акціонери — власники акцій у документарній формі реєструються в реєстрі власників іменних цінних паперів, що може вестись незалежним реєстратором або самим товариством (за умов, визначених Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку).

Акції в бездокументарній формі існують у вигляді облікових записів на рахунку зберігача (на електронних носіях інформації). У випадку емісії акцій у бездокументарній формі емітент оформляє глобальний сертифікат, що відповідає обсягу зареєстрованого випуску і передає його в обраний ним депозитарій. **Глобальний сертифікат** — це документ, оформлений у ДКЦПФР на весь випуск цінних паперів у бездокументарній формі, що підтверджує право на здійснення операцій із цінними паперами даного випуску в Національній депозитарній системі. Вимоги до порядку оформлення і форми глобального сертифіката встановлені Положенням про глобальний сертифікат емісії цінних паперів у бездокументарній формі, затвердженим рішенням ДКЦПФР від 12.02.1998 р. №25. На період підписки на акції оформляється тимчасовий глобальний сертифікат, що замінюється на постійний після реєстрації випуску акцій у Державній комісії з цінних паперів і фондового ринку або анулюється у випадку визнання цього випуску таким, що не відбувся. Глобальний сертифікат зберігається в депозитарії протягом усього періоду існування цінних паперів у бездокументарній формі.

Підтвердженням права власності на акції, випущені в бездокументарній формі, є **виписка з рахунку в цінних паперах**, яку зберігач зобов'язаний видати власнику акцій. Інформація про акціонерів — власників акцій у бездокументарній формі міститься в обліковому реєстрі рахунків акціонерів. Порядок здійснення операцій з акціями в бездокументарній формі, ведення реєстру рахунків

Сторінки 116-117

акціонерів визначається Положенням про депозитарну діяльність, затвердженим рішенням ДКЦПФР від 26.05.1998 р. № 61. Депозитарну діяльність мають право здійснювати юридичні особи, що відповідають вимогам Закону «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні», і мають дозвіл на депозитарну діяльність, виданий ДКЦПФР відповідно до Ліцензійних умов здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів, затверджених рішенням ДКПБФР і Державного комітету з питань регуляторної політики і підприємництва від 14.03.2001 №49/60.

Форма випуску акцій визначається рішенням емітента про випуск акцій і затверджується ДКЦПФР при реєстрації випуску акцій. Акціонерні товариства, що виникають у процесі приватизації, із самого початку своєї діяльності повинні орієнтуватися на стандарти випуску акцій у бездокументарній формі. **Акції в документарній формі можуть бути знерухомлені** шляхом депонування їх сертифікатів у зберігача і/або в депозитарії. Правовий режим знерухомлених акцій збігається з правовим режимом акцій у бездокументарній формі.

Бездокументарна форма випуску акцій значно спрощує обіг акцій, здійснення будь-яких операцій з ними; є більш дешевою в порівнянні з документарною; надає можливість швидкого обігу акцій на організованому біржовому і позабіржовому ринках.

Основними характеристиками акції, закріпленими в статтях 4, 5 Закону «Про цінні папери і фондову біржу» виступають: безстроковість, неподільність, наявність вартості.

Строк обігу акції не обмежений, вона існує доти, поки не буде прийняте рішення про анулювання акцій у випадку зміни розміру статутного фонду, деномінації акцій, реорганізації або ліквідації товариства.

Акція є неподільною. Вона може належати на праві спільної власності декільком особам, але усі вони мають права одного акціонера і можуть здійснювати ці права через одного з них або через загального представника (на підставі договору доручення і належним чином оформленої довіреності).

Акція — це грошовий документ, що має визначену вартість. Розрізняють номінальну, емісійну, ринкову і балансову вартість акції.

Номінальна вартість — це умовна величина, що дорівнює розміру частки в статутному фонді акціонерного товариства, яка припадає на одну акцію. Номінальна вартість акції визначається засновниками товариства довільно, з урахуванням того, на яку категорію інвесторів орієнтований випуск акцій. Сумарна номінальна вартість придбаних інвесторами акцій складає статутний фонд акціонерного товариства. Номінальна вартість виступає обов'язковим реквізитом акції, але при цьому носить суто інформаційний {навіть «історичний»} характер і не має істотного значення

для подальшого обігу акцій на ринку. Всі акції акціонерного товариства, включаючи привілейовані, повинні мати однакову номінальну вартість. ДКЦПФР визначена *мінімальна номінальна вартість акції* — 0,01 грн. Номінальна вартість акції не може бути меншою за мінімальну номінальну вартість і повинна бути кратною їй. Для відкритих акціонерних товариств, створених у процесі приватизації, встановлена стандартна номінальна вартість акції, що складає 0,25 грн. Акціонерне товариство має право змінювати номінальну вартість акції. Такі зміни можуть здійснюватися: а) у зв'язку зі зміною статутного фонду акціонерного товариства (збільшенням, зменшенням); б) у зв'язку з деномінацією акцій — зміною їх номінальної вартості, не пов'язаною зі зміною статутного фонду (здійснюваною в його межах). Деномінація може мати форму дроблення або консолідації акцій.

Емісійна вартість — це вартість придбання акцій їх першими власниками (у ході розміщення випущених в обіг акцій першої або додаткової емісії). Емісійна вартість може дорівнювати номінальній або перевищувати її. Різниця між емісійною і номінальною вартістю акції складає емісійний прибуток товариства, що включається до складу його валового прибутку (враховується як додатковий, а не статутний капітал). Статутний фонд не може бути збільшений на суму емісійного прибутку.

Ринкова вартість акції — це основний показник ліквідності акції, що формується під впливом попиту і пропозиції, що складаються на фондовому ринку. Ринкова вартість акції залежить від багатьох чинників, таких як фінансовий стан товариства, його ділова репутація, перспективи розвитку, розмір дивідендів, що виплачуються, якість проведеної рекламної компанії й ін. Ринкова вартість може дорівнювати номінальній або бути більшою чи меншою за неї.

Балансова (бухгалтерська) вартість акції відбиває частку власного капіталу (чистих активів товариства), яка припадає на одну акцію.

Сторінки 118-119, 123, 124

Облігації як корпоративні цінні папери

Облігація — це цінний папір, що засвідчує внесення її власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного папера в передбачений в ньому строк з виплатою фіксованого процента (якщо інше не передбачено умовами випуску) (ч.І. ст. 10 Закону «Про цінні папери і фондову біржу»)

В Україні можуть випускатися:

- а) облігації внутрішніх і місцевих позик;
- б) облігації підприємств.

Облігації підприємств випускаються підприємствами усіх передбачених законом форм власності, об'єднаннями підприємств, акціонерними та іншими товариствами і не дають їх власникам права на участь в управлінні.

Облігації можуть випускатися іменними і на пред'явника, процентними і безпроцентними (цільовими), з вільним або обмеженим колом обігу.

Облігації підприємств повинні мати такі реквізити:

- 1) найменування цінного папера — «облігація»;
 - 2) фірмове найменування і місцезнаходження емітента облігацій; фірмове найменування або ім'я покупця (для іменної облігації);
 - 3) номінальну вартість облігації;
 - 4) строки погашення, розмір і строки виплати процентів (для процентних облігацій);
 - 6) місце і дату випуску, а також серію і номер облігації;
 - 7) підпис керівника емітента або іншої уповноваженої на це особи, печатку емітента.
- Крім основної частини, до облігації може додаватися купонний лист на виплату процентів. Купон на виплату процентів повинен містити такі основні дані:
- 1) порядковий номер купона на виплату процентів;
 - 2) номер облігації, по якій виплачуються проценти;
 - 3) найменування емітента і рік виплати процентів. Облігації, запропоновані для відкритого продажу з наступним

вільним обігом (крім безпроцентних облігацій), повинні містити купонний лист.

Акціонерні товариства можуть випускати облігації на суму не більше 25 % від розміру статутного фонду і лише після повної оплати усіх випущених акцій.

Доход по облігаціях усіх видів виплачується відповідно до умов їх випуску.

Доход по облігаціях цільових позик (безпроцентних облігаціях) не виплачується. Власникові такої облігації надається право на придбання відповідних товарів або послуг, під які випущено позики.

Якщо ціна товару до моменту його одержання перевищуватиме вартість облігації, то власник одержує товар по ціні, вказаній на облігації, а при одержанні більш дешевого товару він одержує різницю між вартістю облігації та ціною товару.

По облігаціях підприємств доходи виплачуються за рахунок коштів, що залишаються після розрахунків з бюджетом і сплати інших обов'язкових платежів.

У разі невиконання чи несвоєчасного виконання емітентом зобов'язання по виплаті доходів по процентних облігаціях, надання права придбання відповідних товарів або послуг по безпроцентних (цільових) облігаціях чи погашення зазначеної в облігації суми у визначений строк стягнення відповідних сум провадиться примусово судом або господарським судом.

Порядок викупу облігацій усіх видів, крім цільових, визначається при їх випуску.

Порівняльна характеристика акцій і облігацій як корпоративних цінних паперів міститься у табл. 4.1.

4.2. Загальна характеристика фондового ринку України

В умовах ринкової економіки матеріальні і грошові ресурси обертаються відповідно на **ринку реальних активів і фінансовому ринку**. У складі фінансового ринку виділяються: **ринок банківських кредитів (грошовий ринок) і ринок цінних паперів**.

Становлення ринку цінних паперів в Україні починається на рубежі 90-х років, ще в рамках колишнього СРСР. Закон «Про цінні папери і фондову біржу» від 18.06.1991 р. заклав основи правового регулювання ринку цінних паперів в Україні. Перші роки після прийняття даного Закону будь-якого істотного розвитку фондовий ринок не одержав — була відсутня необхідна нормативна база, процеси приватизації й утворення значних відкритих акціонерних товариств (основних емітентів на ринку цінних паперів) проходили вкрай повільно.

У 1994 році починається поштовплення фондового ринку, пов'язане з прискоренням приватизації, появою таких фінансових структур як інвестиційні фонди і компанії, довірчі і страхові товариства. Мають місце перші спроби запровадити електронний обіг цінних паперів в Україні — 25 травня 1994 року приймається Указ Президента України «Про електронний обіг цінних паперів і Національний депозитарій» № 247, положення якого не були впроваджені у практику.

Діяльність більшості інвестиційних посередників на фондовому ринку мала а основному негативні наслідки. Масові зловживання, виявлені в діяльності більшості таких структур за період з 1994 по 1996 рік, показали явну недосконалість вітчизняного законодавства про цінні папери, необхідність створення якісно нової системи функціонування фондового ринку і контролю за діяльністю його учасників,

У 1996—1999 роках йде формування інфраструктури фондового ринку, що відповідає сучасним стандартам. Розвивається біржова торгівля і торгівля через позабіржові торгово-інформаційні системи. Створюється мережа реєстраторів власників іменних цінних паперів. Закладаються основи функціонування Національної депозитарної системи, що призначена для збереження цінних паперів у документарній і бездокументарній формі, здійснення клірингу і розрахунків по операціях із цінними паперами, ведення реєстрів власників іменних цінних паперів. Вводиться жорсткий державний контроль за діяльністю учасників фондового ринку, який покладається на спеціальний орган, створений у 1996 році, — Державну комісію з цінних паперів і фондового ринку.

Державне регулювання ринку цінних паперів — це здійснення державою комплексних заходів щодо упорядкування, контролю, нагляду за ринком цінних паперів та їх похідних та запобігання зловживанням та порушенням у цій сфері.

Державне регулювання ринку цінних паперів здійснюється у таких формах (ст. 3 Закону «Про державне регулювання ринку цінних паперів»):

прийняття актів законодавства з питань діяльності учасників ринку цінних паперів;
регулювання випуску та обігу цінних паперів, прав та обов'язків учасників ринку цінних паперів:

видача спеціальних дозволів (ліцензій) на здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів та забезпечення контролю за такою діяльністю;

заборона та зупинення на певний термін (до одного року) професійної діяльності на ринку цінних паперів у разі відсутності спеціального дозволу (ліцензії) на цю діяльність та притягнення до відповідальності за здійснення такої діяльності згідно з чинним законодавством;

реєстрація випусків (емісій) цінних паперів та інформації про випуск (емісію) цінних паперів;

контроль за дотриманням емітентами порядку реєстрації випуску цінних паперів та інформації про випуск цінних паперів, умов продажу (розміщення) цінних паперів, передбачених такою інформацією;

створення системи захисту прав інвесторів і контролю за дотриманням цих прав емітентами цінних паперів та особами, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів;

контроль за достовірністю інформації, що надається емітентами та особами, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів, контролюючим органам;

встановлення правил і стандартів здійснення операцій на ринку цінних паперів та контролю за їх дотриманням;

контроль за дотриманням антимонопольного законодавства на ринку цінних паперів;

контроль за системами ціноутворення на ринку цінних паперів;

контроль за діяльністю осіб, які обслуговують випуск та обіг цінних паперів;

проведення інших заходів щодо державного регулювання і контролю за випуском та обігом цінних паперів.

Державне регулювання ринку цінних паперів покладено на Державну комісію з цінних паперів і фондового ринку. Ряд функцій виконують Національний банк України та Національний депозитарій України.

Сторінки 120-122

Таблиця 4.1 Порівняльно-правова характеристика акцій і облігацій як корпоративних цінних паперів

Характеристики	Акції	Облігації
Емітент	Тільки АТ	Підприємства будь-якої організаційно-правової форми, включаючи АТ
Цілі випуску	Формування чи збільшення статутного фонду.	Залучення додаткових коштів для різних економічних цілей.
Обмеження	Заборонено випуск акцій для покриття збитків, пов'язаних зі здійсненням господарської діяльності. Сумарна номінальна вартість акцій першого випуску повинна бути не меншою від мінімального розміру статутного фонду АТ, передбаченого законодавством. Додатковий випуск акцій можливий у тому разі, коли попередні випуски акцій були зареєстровані і всі раніше випущені акції повністю оплачені за вартістю не нижче номінальної.	Заборонено випуск облігацій для поповнення статутного фонду емітентів, а також для покриття збитків, пов'язаних з їх господарською діяльністю. АТ можуть випускати облігації на суму не більше 25 % від розміру статутного фонду і тільки після повної оплати всіх випущених акцій.
Строк обігу	Необмежений	Обмежується часом, встановлений н умовах випуску облігацій {облігації не можуть мати безстроковий характер)

Орган, що приймає рішення про випуск цінних паперів	Рішення приймається засновниками АТ або загальними зборами акціонерів, оформляється протоколом. Якщо у зв'язку з додатковим випуском акцій статутний фонд збільшується не більш як на 1/3, рішення про випуск акцій може бути прийнято правлінням АТ, якщо це передбачено статутом товариства.	Рішення приймається емітентом. Повноваження з прийняття цього рішення можуть належати як вищому органу управління, так і виконавчому. Ці питання регулюються установчими документами.
Реєстрація випуску цінних паперів та інформації про випуск	Випуск акцій і облігацій підлягає реєстрації в ДКЦПФР. Якщо акції й облігації пропонуються для відкритого продажу (розміщення між юридичними особами і громадянами, коло яких заздалегідь визначити неможливо), то реєстрації підлягає також інформація про випуск цінних паперів (ч.І, 2 ст.22 Закону «Про цінні папери та фондову біржу»).	
Оплата цінних паперів	За кошти або шляхом передачі майна, включаючи майнові права (ч.І ст.8 Закону «Про цінні папери та фондову біржу»).	Тільки за кошти (ст.12 Закону «Про цінні папери та фондову біржу»).
Виплата дивідендів	Дивіденди виплачуються один разів на рік за підсумками календарного року за рахунок прибутку, що залишається в його розпорядженні після сплати встановлених законом податків, інших платежів в бюджет та процентів за банківський кредит (ст.9 Закону «Про цінні папери та фондову біржу»). Рівень дивідендів залежить від результатів діяльності товариства та рішення про розподіл його прибутку, що щорічно приймається на загальних зборах акціонерів (прибуток може не бути спрямований на виплату дивідендів).	Відсотки виплачуються відповідно до умов випуску незалежно від наявності прибутку в емітента. Держателі облігацій можуть оскаржити в суд або господарський суд невиконання або невчасне виконання емітентом зобов'язань по викупу облігацій і/або виплаті відсотків за ними (ст.13 Закону «Про цінні папери та фондову біржу»).

Сторінки 148-149

4.5. Процедура випуску акцій в обіг. Додаткові випуски акцій

Чинне законодавство України неоднозначне визначає такі терміни як «випуск» і «емісія» акцій, У Законах «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», «Про господарські товариства», багатьох рішеннях ДКЦПФР поняття «випуск» і «емісія» акцій використовуються як рівнозначні терміни.

Випуск (емісія) акцій — це встановлена законодавством сукупність дій емітента, спрямованих на розміщення нових акцій (акцій, що ще не обертались на ринку) серед інвесторів.

Інвесторами можуть виступати акціонери емітента, тобто внутрішні інвестори чи треті особи, коло яких може бути обмеженням

чи необмеженням.

Емісія акцій може здійснюватись у зв'язку з:

- формуванням статутного фонду емітента;
- » зміною розміру статутного фонду емітента (його збільшенням чи зменшенням);
- проведенням деномінації акцій без зміни розміру статутного фонду (збільшення номінальної вартості акцій при скороченні їх кількості або зменшення їх номінальної вартості при збільшенні

загальної кількості);

- індексацією основних засобів емітента;
- реорганізацією емітента.

Процедура випуску (емісії") акцій складається з таких етапів:

- 1) прийняття рішення про випуск акцій, оформленого протоколом;

- 2) реєстрація інформації про випуск (емісію) акцій у ДКЦПФР (для відкритих акціонерних товариств);
- 3) опублікування інформації про випуск акцій (для відкритих акціонерних товариств);
- 4) проведення відкритої підписки на акції (для відкритих акціонерних товариств);
- 5) проведення установчих зборів або загальних зборів учасників, на яких затверджуються результати відкритої підписки (для відкритих акціонерних товариств);
- 6) реєстрація в ДКЦПФР випуску акцій;
- 7) виготовлення бланків сертифікатів акцій при документарній формі випуску; розміщення глобального сертифіката акцій в обраному депозитарії — при бездокументарній;
- 8) видача акцій акціонерам після їх повної оплати.

Термін «емісія акцій» застосовується й у більш вузькому значенні — для визначення сукупності дій емітента щодо здійснення підписки на акції (Положення про порядок реєстрації випуску акцій і облігацій підприємств та інформації про їх емісію, затверджене рішенням ДКЦПФР від 9.02.2001 р. № 18).

Поняття «випуск акцій» використовується також для позначення зареєстрованої у встановленому порядку сукупності акцій одного емітента з одним державним реєстраційним номером, що можуть мати різні умови емісії, але надають однакові права (Закон «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні», Положення про порядок реєстрації випуску акцій і облігацій підприємств та інформації про їх емісію, затверджене рішенням ДКЦПФР від 9.02.2001 р. № 18).

Випуск (емісія) акцій може бути *першим* (проводиться засновниками до моменту державної реєстрації акціонерного товариства) і *наступним або новим* (здійснюється самим товариством після його державної реєстрації).

Акції наступних емісій можуть випускатися:

- а) після анулювання акцій *попередніх* емісій;
 - б) поряд з акціями *попередніх* емісій, що обертаються, така емісія *називається* додатковою.
- Випуски (емісії) акцій нумеруються — виділяються акції першої, другої, третьої емісії і т.д.

Рішення про випуск акцій приймається засновниками акціонерного товариства або загальними зборами акціонерів (у випадку збільшення статутного фонду не більше як на 1/3 таке рішення може прийматись правлінням акціонерного товариства, якщо це передбачено статутом). Рішення про випуск акцій оформляється протоколом.

Протокол рішення про випуск акцій повинен обов'язково містити такі відомості: фірмове найменування емітента та його місцезнаходження; розмір статутного фонду або вартість основних і оборотних фондів емітента: цілі та предмет його діяльності; зазначення службових осіб емітента; найменування контролюючого органу (аудиторської фірми); дані про розміщення раніше випущених в обіг пінних паперів; мета випуску акцій; зазначення категорій акцій; кількість іменних акцій та акцій на пред'явника; кількість привілейованих акцій; загальна сума емісії і кількість акцій; номінальну вартість акцій; кількість учасників голосування та порядок його проведення; порядок виплати дивідендів; строк

Сторінки 150-151

і порядок підписки на акції та їх оплати; строк повернення коштів при відмові від випуску акцій; черговість випуску акцій (при випусках їх різними серіями); порядок повідомлення про випуск і порядок розміщення акцій; права власників привілейованих акцій; переважне право на придбання акцій при новій емісії.

Протокол, крім того, може містити й інші відомості щодо випуску акцій.

Відповідно до ст. 22 Закону «Про цінні папери і фондову біржу» емітент має право на випуск акцій з моменту реєстрації цього випуску в ДКЦПФР. Якщо подані для реєстрації акції розміщуються шляхом відкритої підписки, то емітент зобов'язаний подати Державній комісії для реєстрації також **інформацію про випуск цих цінних паперів**.

Порядок реєстрації випуску акцій, а також інформації про їх випуск визначається нормативними актами ДКЦПФР:

- Положенням про порядок реєстрації випуску акцій і облігацій підприємств та інформації про їх емісію. Затверджено рішенням ДКЦПФР від 9.02.2001 р. № 18;
- Положенням про порядок реєстрації випуску акцій закритими акціонерними товариствами від 11.06.2002 р. № 167;
- Положенням про порядок реєстрації випуску акцій акціонерного товариства при зміні номінальної вартості та кількості акцій без зміни розміру статутного фонду від 14.09.2000 р. № 125;
- Положенням про порядок реєстрації випуску акцій під час реорганізації товариств, затвердженим рішенням ДКЦПФР від 30.12.98 №221;
- Положенням про порядок реєстрації випуску акцій відкритих акціонерних товариств, створених із державних підприємств у процесі приватизації та корпоратизації від 11.04.2000 р. №39;
- Положенням про порядок реєстрації випуску акцій акціонерного товариства при збільшенні статутного фонду у зв'язку з індексацією основних фондів від 17.03.2000 р. №25;
- Положенням про порядок реєстрації випуску акцій та інформації про емісію акцій відкритих акціонерних товариств, які створюються шляхом заснування органом, уповноваженим управляти об'єктами державної власності, та холдингових компаній, що створюються в процесі корпоратизації та приватизації від 15.02.1999 р. №25;
- Положенням про порядок реєстрації акцій та облігацій іноземних емітентів в Україні від 20.11. 1997 р. № 29 та Іншими рішеннями ДКЦПФР.

Інформація про випуск акцій реєструється тільки відкритими акціонерними товариствами, за винятком випуску акцій:

- 1) товариствами, що створюються у процесах приватизації і корпоратизації,
- 2) у зв'язку зі збільшенням статутного фонду, пов'язаного з індексацією акцій відкритих акціонерних товариств,
- 3) при зміні номінальної вартості та кількості акцій без зміни розміру статутного фонду;
- 4) у випадку реорганізації товариств.

Закриті акціонерні товариства зобов'язані зареєструвати тільки випуск акцій.

Інформація про випуск акцій — це документ, у якому вказуються ті відомості, що будуть публікуватися засновниками при оголошенні відкритої підписки на акції. Крім обов'язкової публікації, ці відомості можуть поширюватися також по телебаченню, радіомовленню й іншим законним способом. Інформація про випуск акцій **може** бути опублікована тільки після проведення її державної реєстрації. Для реклами акцій не можуть використовуватися відомості, відсутні в зареєстрованій інформації про випуск цих цінних паперів.

Реєстрація інформації про випуск акцій здійснюється ДКЦПФР або її територіальними органами. Емітент має право на опублікування інформації про емісію цінних паперів тільки з моменту її реєстрації.

Реєстрація проводиться протягом 30 днів з моменту подання заяви і необхідних документів в орган, що реєструє. Відмова в реєстрації може бути оскаржена у суд. Зареєстрована інформація завіряється уповноваженою особою органу реєстрації. Один примірник інформації повертається засновникам. Реєстрація інформації про випуск акцій є підставою для оформлення тимчасового глобального сертифіката.

У разі виникнення будь-яких змін в інформації про випуск акцій емітент цінних паперів повинен зареєструвати й опублікувати інформацію про зміни, що сталися до закінчення 30-денного строку з дня опублікування інформації.

Випуск акцій підлягає обов'язковій реєстрації в ДКЦПФР або її територіальних органах. Акції можуть випускатися тільки

Сторінки 152-154

акціонерними товариствами, вже зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності.

Для реєстрації випуску акцій акціонерне товариство подає органу реєстрації такі документи:

- 1) заяву про реєстрацію випуску акцій;

2) рішення про затвердження результатів підписки на акції, оформлене протоколом (у випадку недосягнення або перевищення рівня оголошеної підписки) і завірене підписами і печаткою емітента;

3) нотаріально засвідчену копію статуту або змін у статуті емітента, пов'язаних зі змінами розміру статутного фонду (номінальної вартості або кількості акцій);

4) зразок бланка сертифіката акції, оформлений відповідно до вимог чинного законодавства (при документарній формі випуску акцій);

5) баланс, завірений підписами і печатками емітента й аудитора (аудиторської фірми), довідку про фінансовий стан емітента, завірену підписами і печаткою аудитора (аудиторської фірми), і висновок аудитора (аудиторської фірми) за станом на перше число поточного кварталу, в якому подаються документи для реєстрації випуску акцій;

6) копії свідоцтв про реєстрацію попередніх випусків акцій;

7) копію свідоцтва про державну реєстрацію товариства. Реєстрація випуску цінних паперів повинна бути проведена не

пізніше як за 30 днів з моменту подання заяви з доданням необхідних документів. Після реєстрації випуску цінних паперів емітенту видається свідоцтво, що є підставою для друкування бланків сертифікатів цінних паперів, якщо цінні папери випускаються в документарній формі. Якщо цінні папери випускаються в бездокументарній формі, свідоцтво є підставою для оформлення глобального

сертифіката.

Орган, що реєструє випуск цінних паперів або інформацію про випуск цінних паперів, зобов'язаний перевіряти відповідність поданих емітентом документів вимогам законодавства України.

Підставами для відмови в реєстрації інформації про емісію цінних паперів або їх випуску можуть бути:

а) наявність у поданих документах відомостей, що дозволяють зробити висновок про невідповідність поданих документів або умов емісії цінних паперів чинному законодавству і/або вимогам, установленим ДКЦПФР;

б) неповна інформація про емісію цінних паперів порівняно з вимогами, встановленими законами і нормативними актами ДКЦПФР;

в) відсутність якогось із документів, передбачених Положенням;

г) неподання річного (піврічного) звіту, якщо закінчився строк його подання в орган реєстрації;

д) умови емісії цінних паперів не передбачені чинним законодавством і нормативними актами Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку. ,

Виявлення факту порушення емітентом чинного законодавства (не усунутого на момент реєстрації) з питань, що відносяться до компетенції Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку, також може бути підставою для відмови в реєстрації інформації про емісію цінних паперів або їх випуску.

У випадку, коли реєстрація випуску цінних паперів у встановлений термін не проведена або в ній відмовлено за мотивами, що емітент вважає необґрунтованими, він може звернутися до суду.

Реєстрація випуску акцій і інформації про їх емісію у випадку розміщення *усього випуску* за рубежом провадиться з урахуванням особливостей, передбачених Положенням про порядок видачі дозволу на обіг акцій або облігацій підприємств українських емітентів за межами України, затвердженим рішенням Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку від 17.10.1997 р. № 36.

У випадку здійснення емісії акцій, що надають їх власникам права, однакові з правами за раніше випущеними акціями, реєстрація попередніх випусків анулюється. Оригінали свідоцтв про реєстрацію відповідних попередніх випусків акцій повертаються органу реєстрації. У випадку ліквідації (реорганізації) акціонерних товариств реєстрація випусків його акцій також анулюється. Анулювання реєстрації випуску акцій здійснюється відповідно до Порядку скасування реєстрації випусків акцій і анулювання свідоцтв про реєстрацію випуску акцій, затверджені рішенням Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку від 30.12.1998 р. №222.

У випадку додаткового випуску акцій без реєстрації попереднього випуску всі договори купівлі-продажу акцій додаткового випуску вважаються недійсними. Особам, що підписалися на акції даного випуску, товариство зобов'язане повернути кошти і майно, внесені в рахунок оплати за акції, протягом 30 днів з дня визнання ДКЦПФР додаткового випуску акцій анульованим (або призупинення рішення про реєстрацію до здійснення реєстрації попередніх випусків).

Сторінка 177

Розділ 5

ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ

5.1. Органи управління акціонерним товариством: загальна характеристика

Відповідно до ст. 29 ЦК України юридична особа набуває цивільних прав і бере на себе цивільні обов'язки через свої органи, що діють у межах прав, наданих їм за законом або статутом (положенням). Органи юридичної особи служать для формування і вираження зовні її волі, здійснення дій правового характеру від імені юридичної особи. Органи є невід'ємною частиною юридичної особи, між юридичною особою і її органом відсутні правовідносини. Орган юридичної особи не **може** розглядатися як його законний представник. Дія органу завжди визнається дією самої юридичної особи. Знаходити цивільно-правові відносини представництва у відносинах юридичної **особи** і її органу — це дорівнює визнанню, що юридична особа вступила у відносини сама із собою.

Закон «Про господарські товариства» передбачає **обов'язкове** створення в акціонерному товаристві (як і в інших статутних товариствах) певної системи органів управління.

Органами управління акціонерного товариства виступають:

- > **загальні збори акціонерів** — вищий орган товариства;
- > **рада товариства (спостережна рада)** — орган, що представляє інтереси акціонерів у перервах між проведенням загальних зборів і контролює діяльність виконавчого органу;
- > **виконавчий орган** — правління або інший орган, передбачений статутом — керує поточною діяльністю товариства, представляє товариство у відносинах із третіми особами;
- > **ревізійна комісія** — орган, що контролює фінансово-господарську діяльність виконавчого органу (фактично не може бути віднесена до органів управління, оскільки не наділена ніякими владними повноваженнями).

Залежно від потреб акціонерного товариства й від кількості акціонерів в акціонерному товаристві може існувати чотири моделі управління. Відмінність моделей полягає в:

Сторінки 178-179

- а) наявності або відсутності спостережної ради;
- б) різних формах існування виконавчого органу {колегіальної чи одноособової}.

Порядок формування і діяльність органів управління акціонерного товариства регулюється ст. 23, 41—49 Закону «Про господарські товариства», а також статутом та іншими внутрішніми актами товариства (Регламентом загальних зборів акціонерів, Положенням про спостережну раду товариства, Положенням про правління, Положенням про ревізійну комісію товариства, Положенням про посадових осіб тощо). Суттєве значення для організації роботи органів акціонерного товариства мають Рекомендації з найкращої практики корпоративного управління для акціонерних товариств України, погоджені ДКЦПФР (протокол засідання Комісії від 2 червня 2002 р. № 8).

Вищий орган акціонерного товариства не є виборним, його склад визначається безпосередньо участю в товаристві. До складу вищого органу входять всі акціонери товариства, незалежно від кількості належних їм акцій. Основне призначення вищого органу полягає у формуванні волі товариства, рішенні основних питань його діяльності. Закон «Про господарські товариства» докладно фіксує повноваження загальних зборів (ст. 41). До питань їх компетенції віднесені усі найважливіші питання діяльності товариства. Компетенція вищого органу повніша визначатися також в установчих документах товариства.

Оскільки вищий орган акціонерного товариства не є постійно діючим, функції представництва Інтересів акціонерів та контролю за діяльністю товариства виконує спеціальний *представницький орган* — спостережна рада (рада товариства), що формується вищим органом виключно з числа акціонерів товариства. Компетенція спостережної ради визначається загальними зборами.

Виконавчий орган товариства формується вищим органом. До складу виконавчого органу можуть входити особи, що не є учасниками товариства. Завданнями виконавчого органу є реалізація рішень вищого органу і керівництво поточною діяльністю товариства. Виконавчий орган представляє товариство у відносинах із третіми особами, укладає угоди, здійснює інші дії правового характеру від імені товариства. Виконавчий орган вирішує всі питання діяльності товариства, за винятком віднесених до компетенції вищих органів (ст. 47 Закону «Про господарські товариства»). Законодавець не перераховує докладно всі питання, що віднесені до компетенції виконавчого органу товариства — він тільки встановлює правило, що виконавчому органу можна приймати будь-які рішення (нормативного й оперативного-управлінського характеру) за винятком тих, правом прийняття яких володіє вищий орган.

Контролюючий орган (ревізійна комісія) формується з числа учасників товариства його вищим органом. Ревізійна комісія здійснює контроль за фінансово-господарською діяльністю виконавчого органу акціонерного товариства. Проводить періодичні перевірки цієї діяльності, а також дає висновок по річних звітах і балансах. Оскільки ревізійна комісія не виражає волю акціонерного товариства і не наділена правом вчинення дій від його імені, вона по суті не може бути віднесена до органів управління товариства. Ревізійна комісія може бути названа спеціальним (допоміжним) органом вищого органу товариства, що допомагає учасникам здійснювати ефективний контроль над фінансами і майном товариства, приймати обґрунтовані рішення в даній галузі.

Установчими документами господарського товариства можуть бути змінені найменування і компетенція його органів, визначені Законом «Про господарські товариства».

Практика функціонування господарських товариств показує, що найчастіше змінюється найменування виконавчих органів товариства. Так, відповідно до Закону «Про господарські товариства» виконавчий орган АТ іменується правлінням. На практиці даний орган досить часто носить інше найменування: дирекція, генеральна дирекція, рада директорів, рада менеджерів та ін. Голова правління часто іменується президентом. Відхилення від положень закону з питання щодо найменування органу управління господарського товариства є небажаним (особливо, якщо використовується рідковживані, екзотичні найменування, не характерні для вітчизняного правового середовища), оскільки в спілкуванні з третіми особами завжди буде поставати питання про повноваження такого органу, статус прийнятих ним рішень, юридичну чинність підписаних документів.

За рішенням вищого органу частина його функцій може бути передана виконавчому органу, а також спостережній раді. Проте в Законі «Про господарські товариства» закріплено низку повноважень, що віднесені до *виключної компетенції вищого органу* (ці повноваження не можуть бути передані іншим органам товариства)

Сторінки 180-181

ва): внесення змін у статут, затвердження річних результатів діяльності товариства, звітів і висновків ревізійної комісії, порядку розподілу прибутку і покриття збитків, створення, реорганізації і ліквідації дочірніх підприємств, філій і представництв, ухвалення рішення про припинення діяльності товариства і деякі інші. Поняття виключної компетенції вищого органу товариства *служить для захисту інтересів його акціонерів*, що під тиском виконавчого органу можуть узагалі бути усунуті від управління товариством. Крім того, питання, що прямо або побічно зачіпають майнові інтереси акціонерів, не повинні вирішуватися виконавчим органом. Відносини між виконавчим органом акціонерного товариства і самим товариством — це відносини внутрішні, корпоративні, а не цивільно-правові, до них не можуть у повному обсязі застосовуватися норми глави 4 ЦК України, що регулюють відносини представництва. Вихід виконавчого органу товариства при укладенні угоди за межі своєї компетенції, встановленої установчими документами, не повинен мати правових наслідків для третіх осіб, учасників цивільно-правових відносин із даним товариством. У роз'ясненні Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із визнанням угод недійсними» від 12.03.1999 р. №02-5/111 відзначається, що підписання органом юридичної особи угоди без відповідних повноважень, а також із порушенням наданих йому повноважень може відповідно до ст. 48 ЦК України бути основою для визнання укладеної угоди недійсною, як такої, що не відповідає вимогам закону. У той самий час Пленум пояснює, що передбачені установчими документами обмеження повноважень органу юри-

дичної особи з укладення угод у порівнянні з зазначеними в законі не повинні впливати на відносини підприємства з іншими особами. Винятком є випадки, коли сторона знала або повинна була знати про існуючі обмеження.

Лише дев'ять статей Закону «Про господарські товариства» регулюють порядок формування та діяльність органів управління акціонерного товариства. Тому повноваження органів управління мають бути докладно викладені в статуті товариства і спеціальних положеннях про органи управління товариства (Положенні про спостережну раду, Положенні про правління тощо). При цьому повноваження одного органу мають відповідати повноваженням іншого. Система корпоративного управління в акціонерному товаристві має забезпечувати стратегічне керівництво товариством та ефективний нагляд за діяльністю правління з боку спостережної ради, а також відповідальність самої ради перед акціонерами.

Основними принципами побудови системи органів управління акціонерного товариства є:

1) розмежування компетенції між його органами управління;
2) централізація функцій управління і контролю за діяльністю товариства — забезпечення ефективного контролю за діяльністю правління з боку спостережної ради і підзвітність самої спостережної ради загальним зборам акціонерів;

3) колегіальна побудова більшості органів управління акціонерного товариства призводить до необхідності використання в управлінні методу «підпорядкування меншості більшості»; одночасно з цим застосовуються важелі управління, спрямовані на захист інтересів меншості.

5.2. Загальні збори акціонерів

Загальні збори акціонерів є вищим органом управління акціонерного товариства. Порядок скликання, кворум, компетенція, процедура проведення загальних зборів визначаються відповідно до Закону «Про господарські товариства», статуту товариства та його внутрішніх нормативних актів. У більшості товариств на перших загальних зборах приймається Регламент загальних зборів акціонерів, у котрому докладно визначаються вищезгадані питання.

Компетенція загальних зборів

До компетенції загальних зборів належить (ст. 41 Закону «Про господарські товариства»):

- а) визначення основних напрямів діяльності акціонерного товариства і затвердження його планів та звітів про їх виконання;
- б) внесення змін до статуту товариства;
- в) обрання та відкликання членів ради акціонерного товариства (спостережної ради);
- г) обрання та відкликання членів виконавчого органу та ревізійної комісії;
- д) затвердження річних результатів діяльності акціонерного товариства, включаючи його дочірні підприємства, затвердження звітів і висновків ревізійної комісії, порядку розподілу прибутку, строку та порядку виплати частки прибутку (дивідендів), визначення порядку покриття збитків;

Сторінки 182-183

е) створення, реорганізація та ліквідація дочірніх підприємств, філій та представництв, затвердження їх статутів та положень;

є) винесення рішень про притягнення до майнової відповідальності посадових осіб органів управління товариства;

ж) затвердження правил процедури та Інших внутрішніх документів товариства, визначення організаційної структури товариства;

з) вирішення питання про придбання акціонерним товариством акцій, що випускаються ним;

й) визначення умов оплати праці посадових осіб акціонерного товариства, його дочірніх підприємств, філій та представництв;

і) затвердження договорів (угод), укладених на суму, що перевищує вказану в статуті товариства;

ї) прийняття рішення про припинення діяльності товариства, призначення ліквідаційної комісії, затвердження ліквідаційного балансу.

Перелік питань, віднесених ст. 41 Закону «Про господарські товариства» до компетенції загальних зборів товариства, не є вичерпним. Загальні збори акціонерів є вищим органом управління товариством і мають право розглядати (у разі включення до порядку денного) будь-які питання діяльності товариства. Питання, не включені до порядку денного, не можуть розглядатися загальними зборами акціонерів. Загальні збори акціонерів не наділені також правом змінювати або доповнювати порядок денний безпосередньо в ході зборів (дане положення спрямовано на захист прав акціонерів, що не є присутніми на загальних зборах).

Компетенція загальних зборів акціонерів може бути змінена шляхом делегування окремих повноважень зборів іншим органам товариства — спостережній раді або правлінню. Делегування повноважень завжди має тимчасовий характер і завжди може бути скасоване за рішенням загальних зборів акціонерів. Законом визначені питання **виключної компетенції загальних зборів**, що не можуть бути делеговані. До таких питань законодавством віднесене:

- а) внесення змін у статут товариства;
- б) затвердження річних результатів діяльності товариства, включаючи його дочірні підприємства, затвердження звітів і висновків ревізійної комісії, порядку розподілу прибутку, визначення порядку покриття збитків;
- в) створення, реорганізація і ліквідація дочірніх підприємств, філій, представництв, затвердження їхніх статутів і положень;
- г) ухвалення рішення про припинення діяльності товариства; призначення ліквідаційної комісії, затвердження ліквідаційного балансу.

При делегуванні повноважень загальні збори акціонерів повинні враховувати характер і змістове навантаження переданих повноважень. Повноваження, пов'язані з контролем за діяльністю правління, не можуть передаватися правлінню; правління не може приймати рішення, обов'язкові для акціонерів або такі, що впливають на їх майнові й інші права. Спостережній раді часто передаються такі функції: обрання і відкликання членів правління; затвердження нормативних актів товариства; визначення організаційної структури товариства; затвердження договорів, сума яких перевищує визначену статутом.

Рішення, прийняті загальними зборами акціонерів, мають вищу юридичну силу у порівнянні з рішеннями, прийнятими іншими органами управління. У статуті товариства доцільно зазначити, що прийняття зборами учасників рішення щодо питання, віднесеного до компетенції іншого органу, скасовує або змінює рішення з аналогічного питання, прийняте даним органом. Водночас збори учасників не повинні виконувати функції, покладені статутом на виконавчий орган і ревізійну комісію, або без належних підстав втручатися в оперативну діяльність виконавчого органу.

Загальні збори акціонерів мають право затверджувати внутрішні нормативні акти товариства, що поряд із статутом мають важливе значення для правового забезпечення діяльності товариства.

В акціонерному товаристві можуть бути прийняті такі нормативні акти:

- Регламент загальних зборів акціонерів;
- Положення про спостережну раду акціонерного товариства;
- Положення про правління акціонерного товариства;
- Положення про ревізійну комісію акціонерного товариства;
- Положення про порядок збільшення (зменшення) статутного фонду акціонерного товариства;
- Положення про порядок створення, реорганізації і ліквідації дочірніх підприємств акціонерного товариства;
- Положення про порядок створення, реорганізації і ліквідації філій і представництв акціонерного товариства;

Сторінки 184-185

- Положення про розподіл і використання прибутку акціонерного товариства;
- Положення про порядок нарахування і виплати дивідендів в акціонерному товаристві;
- Положення про фонди акціонерного товариства;
- Положення про порядок ознайомлення акціонерів з інформацією;

- Положення про порядок оформлення і реєстрації довіреностей акціонерів;
- Положення про посадових осіб акціонерного товариства тощо.

Підготовка до проведення загальних зборів. Сповіщення акціонерів. Формування порядку денного.

Загальні збори скликаються за рішенням правління, узгодженим зі спостережною радою товариства. Рішення про скликання чергових загальних зборів акціонерів рекомендується приймати не пізніше двох місяців до запланованої дати їх проведення. Під час засідання, присвяченого організації скликання загальних зборів, правління визначає дату, час, місце проведення загальних зборів, визначає порядок денний, призначає особу або комітет, відповідальний за підготовку загальних зборів (організаційний комітет), а також членів мандатної, лічильної і, за необхідності, редакційної комісії. Ці комісії є допоміжними органами правління, що утворюються для виконання спеціальних функцій щодо забезпечення діяльності загальних зборів. Основною функцією мандатної комісії є реєстрація акціонерів та їх представників, що прибули на збори, перевірка їх повноважень і визначення наявності або відсутності кворуму. Основною функцією лічильної комісії є підрахунок голосів на загальних зборах. Редакційна комісія створюється для підготування текстів нормативних актів і проектів рішень, що підлягають затвердженню загальними зборами. До складу комісії можуть входити члени правління, інші працівники товариства, а також особи, що не знаходяться в трудових відносинах із товариством (звичайно це спеціалісти, що залучаються на договірних засадах). Персональний склад комісій погоджується зі спостережною радою, якщо інше не передбачено Регламентом загальних зборів акціонерів.

При визначенні порядку денного необхідно точно формулювати кожне питання, запропоноване на розгляд загальних зборів акціонерів. Формулювання питань, включених до порядку денного загальних зборів акціонерів, повинне давати акціонерам змогу передбачити можливі рішення зборів із кожного питання. До переліку питань, що містяться в порядку денному, не можуть включатися пункти з найменуванням «Різне», «Організаційні питання», «Інші питання» або їх еквіваленти, оскільки це порушує права акціонера на попереднє ознайомлення з усією інформацією і документами, необхідними для прийняття рішень на загальних зборах (роз'яснення Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку від 10.11.1999 р. №24 «Про порядок застосування статей 41 і 43 Закону України «Про господарські товариства»).

Правлінням визначається місце проведення загальних зборів акціонерів. Загальні збори акціонерів проводяться на території України, як правило, за місцезнаходженням акціонерного товариства, за винятком випадків, коли на день проведення загальних зборів 100 відсотками акцій товариства володіють іноземці, особи без громадянства, іноземні юридичні особи, а також міжнародні організації (ч.І. ст. 43 Закону «Про господарські товариства»). Місце проведення зборів повинно бути максимально доступним для більшості акціонерів.

Правлінням також визначається дата, на яку складається перелік акціонерів для розсилання їм персональних повідомлень про скликання загальних зборів.

Правлінням затверджується кошторис витрат на проведення загальних зборів. До кошторису звичайно включаються такі пункти:

- а) вартість розсилання кореспонденції;
- б) вартість публікації про скликання загальних зборів;
- в) вартість оренди помешкання, транспортних засобів і оргтехніки для проведення зборів;
- г) вартість виготовлення карток (мандатів), бюлетенів для голосування, матеріалів, що будуть надаватися акціонерам для ознайомлення;
- д) оплата праці членів організаційного комітету, мандатної, лічильної, редакційної та інших комісій та інші пункти витрат.

Після затвердження порядку денного мають бути підготовлені всі пов'язані з порядком денним документи, для того щоб акціонери дістали можливість ознайомитися з ними до скликання загальних зборів. До таких документів можуть бути віднесені: проекти рішень загальних зборів, проекти нормативних актів, що висуваються на затвердження загальних зборів, відомості про кандидатів у члени органів управління товариством, довідкові та інші матеріали.

Для участі у загальних зборах має бути підготовлений перелік акціонерів. Такий список готується при бездокументарній формі випуску акцій депозитарієм цінних паперів. При документарній формі випуску акцій перелік акціонерів готується реєстратором.

Правління на підставі отриманої від реєстратора або депозитарію інформації затверджує перелік акціонерів. Такий перелік необхідний для розсилання персональних повідомлень акціонерам про проведення загальних зборів. У переліку вказуються прізвище, ім'я, по батькові (найменування) акціонера та його місце проживання (юридична адреса).

На підставі даних, що містяться в переліку акціонерів, правління вживає заходів щодо виготовлення необхідної кількості документів і бланків: повідомлень про скликання загальних зборів, бюлетенів і карток для голосування.

Не пізніше як за 45 днів до дати проведення зборів правління публікує повідомлення про дату, місце і час проведення загальних зборів акціонерів, а також про порядок денний (ст. 43 Закону «Про господарські товариства»).

Крім названих у даній статті відомостей, у повідомленні рекомендується вказувати:

- найменування органу, що скликає збори (правління, спостережна рада або акціонери, що володіють більш як 10% голосів);
- місце, де можна ознайомитися з документами, що стосуються порядку денного;
- телефон, за яким можна одержати додаткові відомості;
- перелік документів, які необхідно мати акціонерам або їх представникам для реєстрації як учасників зборів;
- місце і час реєстрації учасників зборів і видачі їм бюлетенів.

Повідомлення публікується в друкованому органі за місцезнаходженням товариства, а також в одному з офіційних друкованих видань Верховної Ради («Голос України»), Кабінету Міністрів України («Урядовий кур'єр») або Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку («Українська інвестиційна газета», «Цінні папери України»). Повторне повідомлення не є обов'язковим і може публікуватися за рішенням правління (організаційного комітету) у будь-якому друкованому органі (не обов'язково офіційному). Крім публічного повідомлення про скликання загальних зборів акціонерів, кожний акціонер — власник іменних акцій — має персонально сповіщатися про скликання загальних зборів способом, визначеним у статуті — рекомендованим листом, кур'єром тощо. Повідомлення вважається надісланим своєчасно, якщо воно передано безпосередньо акціонеру або здано для відправлення до поштової організації не пізніше, ніж за 45 днів до зборів. Дата передачі повідомлення визначається за штемпелем поштового відділення відправника.

Крім обов'язкового надання інформації та матеріалів стосовно загальних зборів згідно з вимогами чинного законодавства, таку інформацію та матеріали товариствам доцільно також розміщувати в мережі Інтернет, зазначаючи адресу в мережі Інтернет у повідомленні про проведення загальних зборів.

Якщо порядок денний включає питання, що є підставою для акціонерів, які на загальних зборах не голосували «за» під час прийняття певного рішення або які голосували «проти» (залежно від того, що саме передбачено статутом товариства), вимагати викупу товариством належних їм акцій, відомості про це питання та таке право слід включати до повідомлення про проведення загальних зборів.

Не пізніше як за 30 днів до дати проведення зборів кожний акціонер може запропонувати включити додаткові питання (частини питань) до порядку денного. Пропозиція вважається поданою своєчасно, якщо вона в зазначений строк передана безпосередньо правлінню, організаційному комітету або здана поштової організації. Внесення змін до порядку денного з ініціативи органів управління акціонерного товариства, державних органів (крім як за рішенням суду), юридичних та фізичних осіб, що не є акціонерами товариства, не припускається. Пропозиції акціонерів щодо порядку денного можуть стосуватися тільки доповнення його тим або іншим питанням (частиною питання). Акціонерами не можуть пропонуватися зміна формулювання питання або виключення питання з порядку денного.

Усі пропозиції, що своєчасно надійшли, розглядаються правлінням, яке підтверджує остаточний варіант порядку денного. Правління наділене правом відхиляти пропозиції акціонерів що-

до порядку денного, за винятком пропозицій, поданих акціонерами, що володіють на день подачі пропозиції в сукупності більш як 10% голосів.

Остаточний варіант порядку денного доводиться до відома акціонерів установленим статутом способом не пізніше ніж за 10

Сторінки 188-189

днів до початку роботи зборів (таке повідомлення не є обов'язковим, якщо порядок денний не був змінений).

Акціонерам у період від дати публікації про скликання загальних зборів до дати його проведення має бути надана можливість ознайомитися з документами, пов'язаними з порядком денним загальних зборів. Для цього правління (організаційний комітет) мусить виділити приміщення, у якому акціонери зможуть ознайомитися з інформацією, виділити осіб для його обслуговування, сформувати пакет документів, що повинні надаватися акціонерам, виготовити необхідну кількість копій пакетів документів, щоб акціонери могли вільно і без зайвої затримки в нормальних умовах вивчити інформацію, що їх цікавить.

Порядок, терміни та умови надання матеріалів, пов'язаних з порядком денним (наприклад, можливість їх одержання поштою за запитом акціонера), доцільно закріплювати у статуті або внутрішньому положенні товариства, що приймається загальними зборами акціонерів.

Строк до дня проведення загальних зборів, за який усі матеріали, пов'язані з порядком денним, мають бути готовими для ознайомлення з ними акціонерів, повинен бути досить великим, щоб в акціонерів було достатньо часу до загальних зборів для аналізу матеріалів, отримання консультацій та, при необхідності, висунення пропозицій до порядку денного (рекомендується не менше ніж 30 днів до дати проведення зборів).

Матеріали, що стосуються питань порядку денного, включених за пропозиціями акціонерів, повинні бути готовими для ознайомлення з ними акціонерів не пізніше ніж за 10 днів до дати проведення зборів.

Документами, пов'язаними з проведенням загальних зборів, можуть бути будь-які документи, що можуть допомогти акціонеру усвідомити сутність питань, які розглядатимуться зборами, і наслідки прийняття рішень за даними питаннями. Такими документами можуть бути:

- при виборах в органи правління акціонерного товариства інформація про кандидатів;
- при затвердженні річної фінансової звітності — документи, що складають річну фінансову звітність, висновки ревізійної комісії, аудитора (аудиторської фірми); рекомендації спостережної ради;
- при затвердженні проектів внутрішніх нормативних актів товариства — проекти даних нормативних актів; рекомендації спостережної ради;
- при затвердженні угод, укладених головою правління, — копія договору, висновок ревізійної комісії, рекомендації спостережної ради;
- при ухваленні рішення про реорганізацію — проекти угод про реорганізацію, установчих документів юридичних осіб — правонаступників, техніко-економічне обґрунтування, рекомендації спостережної ради і т.д.

Оскільки чинне законодавство передбачає право правління та реєстратора товариства посвідчувати довіреності акціонерів на участь у загальних зборах, правлінням мають бути підготовлені різні форми довіреностей, з різними строками дії, а також форма довіреності на найближчі збори з уже відомим порядком денним, яка дозволяє акціонеру не лише призначити представника, але й зобов'язати представника певним чином віддавати голоси акціонера щодо кожного питання порядку денного.

Реєстрація акціонерів для участі в загальних зборах

У загальних зборах мають право брати участь усі акціонери (їх представники) незалежно від кількості, типу або категорії акцій, якими вони володіють. Брати участь у загальних зборах можуть члени виконавчого органу, що не є акціонерами товариства.

Акціонери — власники арештованих акцій — також мають право на участь та голосування у загальних зборах до вирішення справи у судовому порядку щодо позбавлення акціонера права

власності на акції, оскільки такі дії власника не є діями щодо відчуження акцій та не призводять до переходу прав власності на акції до іншої особи.

Акціонери можуть брати участь у роботі товариства особисто ' або через своїх представників. У якості представника може призначатися інший акціонер товариства або третя особа.

Положенням про порядок оформлення і реєстрації довіреностей акціонерів відкритого акціонерного товариства, рекомендованим для застосування розпорядженням Фонду державного майна

Сторінки 190-191

України від 5.05.1996 р. №71-р, передбачається, що для участі в загальних зборах акціонерів доручення може бути видане акціонером на спостережну раду товариства. Дана норма суперечить положенням ЦК України, оскільки спостережна рада не має статусу юридичної особи і не може виступати стороною в цивільно-правовому договорі. Довіреність може бути видана будь-якому з членів спостережної ради, але не самій раді як органу акціонерного товариства. Не виключена видача довіреності на ім'я членів виконавчого органу (якщо це не заборонено статутом).

Правовим питанням видачі акціонерами довіреностей присвячене роз'яснення ДКЦПФР «Щодо передачі акціонером повноважень, які виникають з прав власності на акції» від 31.05.2001 р. № 8.

Довіреність може стосуватися як усіх належних акціонеру акцій, так і будь-якої їх частини.

Відповідно до вимог статті 66 ІДК України довіреності акціонерів — юридичних осіб на вчинення дій щодо акціонерного товариства мають бути підписаними керівником або іншою особою, уповноваженою на це статутом акціонера —• юридичної особи з прикладенням її печатки.

Відповідно до вимог статті 65 ЦК України довіреності акціонерів — фізичних осіб — на вчинення дій щодо акціонерного товариства повинні бути нотаріально посвідченими або такими, що прирівнюються до нотаріально посвідчених.

Єдиним винятком із зазначеного правила є передбачена у ст. 41 Закону України «Про господарські товариства» можливість посвідчення реєстратором або правлінням акціонерного товариства довіреностей на право участі та голосування на загальних зборах акціонерів. Ніяких інших повноважень такі довіреності передбачати не можуть.

Довіреність на право участі та голосування на загальних зборах акціонерів може бути посвідчена реєстратором, якщо він веде систему реєстру відповідного акціонерного товариства.

Довіреність на право участі та голосування на загальних зборах акціонерів може бути посвідчена правлінням тільки того акціонерного товариства, збори якого скликаються.

Реєстратор та правління акціонерного товариства повинні видати наказ (ухвалити рішення) про призначення особи (осіб), уповноважених від їх імені посвідчувати довіреності на право участі та голосування на загальних зборах акціонерів.

Процедура посвідчення правлінням та реєстратором довіреностей на право участі та голосування па загальних зборах акціонерів здійснюється відповідно до пп. 2, 3, 5—14 (у частині правил посвідчення доручень) та пп. 26—33 постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок посвідчення заповітів і доручень, прирівнюваних до нотаріально посвідчених» від 15.06.94 р. №419.

Реєстратор та правління акціонерного товариства можуть видати наказ (ухвалити рішення) про порядок посвідчення ними довіреностей па право участі та голосування на загальних зборах акціонерів. Цей порядок може конкретизувати вищезазначені правові норми, "але не може їм суперечити.

Довіреність на право участі та голосування на загальних зборах акціонерів може містити завдання на голосування, тобто перелік питань порядку денного загальних зборів акціонерів, що скликаються, з вказівками, за які (проти яких) рішення потрібно проголосувати. Під час голосування на загальних зборах акціонерів представник повинен голосувати саме так, як це передбачено завданням на голосування.

Якщо довіреність не містить завдання на голосування, представник вирішує всі питання щодо голосування на загальних зборах акціонерів на свій розсуд.

Довіреності, видані акціонерами за кордоном з участю іноземних властей, приймаються за умови к легалізації у порядку, встановленому чинним законодавством та міжнародними договора-

ми України. Видача довіреності не виключає участі особи, що її видала, у загальних зборах акціонерів замість представника. Акціонер має право у будь-який час відкликати чи замінити свого представника на загальних зборах акціонерів.

Неповнолітні акціонери можуть брати участь у загальних зборах особисто або через своїх законних представників. Особливості участі неповнолітніх у роботі загальних зборів висвітлені в роз'ясненні Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку «Про участь неповнолітніх у загальних зборах акціонерів акціонерного товариства» від 10.11.1999 р. №23.

За неповнолітніх, що не досягають п'ятнадцяти років, участь у загальних зборах акціонерів від їх імені беруть особи, що відповідно до

Сторінки 192-193

чинного законодавства представляють неповнолітніх (батьки, усиновителі, опікуни). Зазначені особи можуть від імені неповнолітніх видати довіреності для участі в зборах іншій особі.

Неповнолітні віком від 15 до 18 років можуть особисто брати участь у роботі загальних зборів акціонерів:

а) із моменту вступу в шлюб;

б) за наявності письмової згоди (у формі заяви про згоду на участь неповнолітніх у загальних зборах акціонерів) батьків, усиновителів, піклувальників.

Неповнолітні віком від 15 до 18 років можуть видати довіреність іншій особі на участь у загальних зборах акціонерів за згодою своїх батьків, усиновителів або попечителів.

Дійсність підпису батьків, усиновителів, піклувальників на заяві про згоду на участь неповнолітнього в загальних зборах акціонерів повинна бути засвідчена нотаріально або підприємством, установою, організацією, у якій ці особи працюють, учаться, житлово-експлуатаційною організацією за місцем їх проживання. Представники неповнолітніх можуть особисто подавати заяви про згоду на участь неповнолітнього в зборах. В такому випадку посвідчення заяв не потрібно (вони складаються в присутності особи, уповноваженої реєструвати учасників зборів, після перевірки документів, що засвідчують особистість представника неповнолітнього). Перед початком зборів реєстратор (у випадку укладення з ним відповідного договору) або мандатна комісія проводять реєстрацію акціонерів (їх представників), що прибули для участі в зборах, із зазначенням кількості голосів, що має кожний учасник зборів. Акціонери повинні представити документи, що підтверджують їх право на участь у загальних зборах (сертифікат акцій, виписка з рахунка в цінних паперах), а також документи, що засвідчують їх особистість. Одночасно перевіряються повноваження представників акціонерів (наявність належним чином оформленого доручення, документи, що засвідчують особу представника). Право на участь у загальних зборах акціонерів мають особи, які є згідно з реєстром, складеним на дату проведення зборів, акціонерами на момент проведення загальних зборів. Реєстр акціонерів надається реєстро утримувачем (при документарній формі випуску акцій товариства) або депозитарієм (при бездокументарній). Якщо товариство саме веде реєстр акціонерів, то реєстр повинен бути наданий правлінням товариства. Власники акцій, дані про яких не внесені до реєстру акціонерів, не допускаються до участі в загальних зборах акціонерів.

Кожному акціонеру (його представнику) під час реєстрації видається картка із зазначенням належної йому кількості голосів. Акціонери, що володіють у сукупності більш як 10% голосів і/або ДКЦПФР, можуть призначати своїх представників для контролю за здійсненням реєстрації акціонерів, про що вони зобов'язані письмово повідомити правління товариства до початку реєстрації. Представники Державної комісії призначаються і діють відповідно до Положення про проведення контролю за реєстрацією акціонерів для участі в загальних зборах акціонерних товариств, затверджених рішенням ДКЦПФР від 23.12.1998 р. № 199.

Результатом роботи реєстратора або мандатної комісії є протокол про наявність (відсутність) кворуму, який оголошується головою мандатної комісії або передається для оголошення іншій особі, що відкриває збори. Збори вважаються повноважними, якщо на них присутні акціонери, що мають більш як 60 % голосів. Якщо кворуму немає, то загальні збори не проводяться і призначається нова дата їх проведення. Якщо кворум є, уповноважена особа відкриває збори. Кворум визначається на момент початку зборів, а не при голосуванні з кожного питання. Якщо особи, зареєстровані як учасники зборів, не беруть участі в розгляді окремих питань, то це не має впливу на

правомочність рішень загальних зборів з даних питань. Щоб уникнути різночитань з цього питання, дане положення повинно бути закріплено статутом або Регламентом загальних зборів акціонерів.

Організація роботи загальних зборів. Голосування

Робочими органами загальних зборів акціонерів є: голова зборів, секретар, лічильна, протокольна, редакційна комісії. Створення комісій не є обов'язковим.

Голова зборів керує роботою загальних зборів акціонерів, оголошує питання порядку денного і надає слово виступаючим, проводить голосування з питань порядку денного і повідомляє результати голосування,

Секретар зборів веде їх протокол. У протоколі детально відбиваються всі обговорені питання, результати голосування, прийняті

Сторінки 194-195

рішення. Достовірність даних, внесених до Протоколу, завіряється підписами голови і секретаря зборів.

Голова і секретар зборів відповідають за достовірність відомостей, внесених до протоколу.

Протокол зборів і додатки до нього (бюлетені, за допомогою яких проводилося голосування, протоколи мандатної і лічильної комісій та ін.) повинні бути остаточно оформлені в строк не більше трьох робочих днів із моменту проведення зборів.

Протоколи і всі додатки до них зберігаються правлінням товариства протягом усього строку діяльності товариства. Секретар правління несе особисту відповідальність за збереження протоколів зборів.

Копії протоколу загальних зборів (виписки з нього) повинні надаватися в будь-який час за вимогою будь-якого акціонера товариства.

Рішення загальних зборів є обов'язковими для всіх акціонерів, включаючи тих, хто не брав участі в зборах або голосував проти прийнятого рішення, а також для всіх органів, посадових осіб і працівників товариства.

Рішення загальних зборів акціонерів приймаються більшістю в 3/4 голосів акціонерів, що беруть участь у зборах, з таких питань:

- а) зміна статуту товариства;
- б) ухвалення рішення про припинення діяльності товариства;
- в) створення і припинення діяльності дочірніх підприємств, філій і представництв товариства.

З інших питань рішення приймаються простою більшістю голосів акціонерів, що беруть участь у зборах.

Рішення загальних зборів акціонерів приймаються шляхом голосування по кожному з питань, включених до порядку денного.

Організація голосування, підрахунок голосів і підбиття підсумків голосування проводяться спеціальним органом — лічильною комісією. Практика проведення загальних зборів показує, що лічильну комісію доцільно створювати, якщо число учасників зборів перевищує 50 осіб. Функції лічильної комісії можуть виконуватися мандатною комісією або безпосередньо головою зборів.

Голосування на загальних зборах акціонерів проводиться за принципом: одна акція — один голос. Кожний акціонер має при голосуванні кількість голосів, що дорівнює кількості належних йому акцій. Будь-яка акція, крім привілейованої, наділяє акціонера одним голосом. Відхилення від цього правила (у вигляді існування акцій, що не голосують, або багатоголосих акцій) не припускаються. Статутом товариства може передбачатися участь у голосуванні власників привілейованих акцій.

Під час реєстрації акціонер (його представник) одержує картку (мандат), у якій зазначається кількість належних йому голосів.

Голосування може бути відкритим — здійснюватися підняттям рук із картками (мандатами). При цьому голова зборів або лічильна комісія підраховує не кількість піднятих карток (мандатів), а визначену відповідно до піднятих карток (мандатів) кількість голосів, поданих за або проти.

Таємне голосування здійснюється за допомогою бюлетенів. Бюлетені для голосування можуть бути простими, закритими простими, закритими таємними. У простих бюлетенях міститься інформація про питання, про акціонера, про кількість голосів. Голосування з використанням простих бюлетенів є іменним (оскільки відомо, як проголосував кожний акціонер). У закритих простих бюлетенях утримується інформація про питання і кількість голосів. Закриті бюлетені використовуються для таємного голосування. Проте оскільки кількість голосів розподіляється між акціонерами неоднаково, а Інформація про пакети акцій доступна акціонерам і виконавчим органам товариства, то зіставленням кількості голосів, зазначених у бюлетені, з інформацією про розподіл між акціонерами акцій, у ряді випадків можна визначити, кому належить той або інший бюлетень (тобто порушується принцип таємниці голосування). Для запобігання цьому при голосувати можуть використовуватися закриті таємні бюлетені. Учасникам видається не один бюлетень, а кількість бюлетенів, що дорівнює або пропорційна числу їх голосів (наприклад, один бюлетень на кожні десять акцій). Через це стає неможливим визначити як проголосував учасник з унікальною кількістю голосів.

Лічильна комісія зобов'язана ознайомити акціонерів із процедурою голосування з кожного питання.

Спосіб голосування визначається щодо кожного питання окремо простою більшістю голосів. Статутом або Регламентом загальних зборів може встановлюватися інша процедура вибору способу голосування.

Особливу групу питань, з яких приймається рішення загальними зборами, складають процедурні питання. Дані питання не мають

Сторінки 196-197

відношення до порядку денного загальних зборів, вони спрямовані на уточнення процедури їх проведення. До процедурних питань належать:

- а) відкриття зборів і вибори його робочих органів;
- б) порядок обговорення питань, зазначених у порядку денному;
- в) встановлення способу голосування, регламенту часу доповідачів і виступаючих, перерв у зборах;
- г) закриття зборів.

З процедурних питань голосування (відкрите) також має проводитися за принципом «одна акція — один голос». Регламентом загальних зборів може закріплюватися повноваження голови зборів одноосібно вирішувати ряд незначних процедурних питань (порядок розгляду питань, кількість і тривалість перерв, дозвіл кіно та відеозапису й ін.) на підставі опитування, проведеного серед учасників перед початком зборів. Голосування з процедурних питань звичайно є відкритим (голосування мандатами).

При визначенні результату голосування з питань, що потребують простої більшості голосів, така більшість може визначатися двома способами:

- а) як абсолютна більшість голосів осіб, що беруть участь у зборах (50% + 1 акція);
- б) як переважання кількості голосів, поданих «за» над кількістю голосів, поданих «проти».

Особи, що утримались від голосування, не повинні враховуватися ні як особи, що проголосували за ухвалення рішення, ні як особи, що проголосували проти. Статутом товариства або Регламентом загальних зборів акціонерів це питання має бути обов'язково урегульоване. Для захисту прав акціонерів бажано обрати перший варіант визначення більшості (абсолютну більшість).

За результатами голосування лічильна комісія складає протокол.

Періодичність скликання загальних зборів акціонерів. Позачергові збори

В акціонерному товаристві можуть проводитися чергові і позачергові загальні збори акціонерів. Підготування, скликання і проведення чергових і позачергових зборів здійснюються за однаковими правилами, установленими чинним законодавством, статутом і регламентом загальних зборів акціонерного товариства (якщо він затверджений рішенням загальних зборів).

Чергові збори скликаються з періодичністю, визначеною статутом, але не менше одного разу на рік. Чергові збори скликаються за результатами діяльності акціонерного товариства протягом календарного року. Рекомендується проводити загальні збори до закінчення терміну подачі в

податкові органи річної фінансової звітності, оскільки дана звітність підлягає затвердженню загальними зборами акціонерів.

Позачергові загальні збори акціонерів обов'язково мають бути скликані у випадках, передбачених ч. 2 ст. 45 Закону «Про господарські товариства»:

- 1) у випадку неплатоспроможності товариства;
- 2) за наявності інших обставин, передбачених статутом;

3) в іншому випадку, якщо цього потребують інтереси акціонерного товариства в цілому або його акціонерів.

Обов'язок щодо скликання позачергових зборів у зазначених випадках покладається на виконавчий орган.

Закон однозначно не визначає орган, повноважний приймати рішення щодо скликання чергових загальних зборів акціонерів. За загальним правилом, повноваженнями щодо скликання чергових загальних зборів акціонерів наділене правління. Статутом товариства такі повноваження можуть бути надані спостережній раді.

Позачергові загальні збори також скликаються за рішенням правління, але закон наділяє правом вимагати скликання зборів також спостережну раду, ревізійну комісію й акціонерів, що володіють не менш як 10% голосів.

Спостережна рада і ревізійна комісія у письмовій вимозі про скликання позачергових зборів повинні вказувати підстави для скликання відповідно до ч. 2 ст. 45 Закону «Про господарські товариства» з додаванням проекту порядку денного. Правління не наділене правом вирішувати питання про обґрунтованість вимог спостережної ради і ревізійної комісії. Протягом 20 днів із моменту надходження такої вимоги воно зобов'язано скликати збори.

Акціонери, що володіють у сукупності більш як 10 % голосів, можуть вимагати скликання позачергових зборів з будь-якого приводу (вони не пов'язані положеннями ч. 2 ст. 45 Закону «Про господарські товариства» про підстави для скликання позачергових загальних зборів). На відміну від органів товариства акціонери, чий вимоги про скликання загальних зборів не виконані правлінням

Сторінки 198-199

у 20-деший термін, мають право самі скликати загальні збори. Органи товариства (крім правління) таким правом не наділені. У разі порушення правлінням свого обов'язку скликати позачергові збори орган товариства може ініціювати процес скликання з боку акціонерів.

5.3. Спостережна рада акціонерного товариства

Спостережна рада є органом управління акціонерного товариства, уповноваженим представляти інтереси акціонерів у період між проведенням загальних зборів, а також регулювати і контролювати діяльність правління. Правовий статус спостережної ради закріплений у ст. 46 Закону «Про господарські товариства».

У своїй діяльності спостережна рада керується чинним законодавством України, статутом товариства. Положенням про спостережну раду акціонерного товариства (якщо даний нормативний акт затверджений рішенням загальних зборів акціонерів), іншими внутрішніми нормативними актами і рішеннями, прийнятими загальними зборами акціонерів.

Формування спостережної ради

Спостережна рада обов'язково створюється в акціонерних товариствах, що налічують понад 50 акціонерів, а також у відкритих акціонерних товариствах, що виникли в процесі приватизації або корпоратизації.

Спостережна рада акціонерного товариства обирається загальними зборами акціонерів із числа акціонерів у кількості і на строк, визначений статутом або іншим внутрішнім нормативним актом товариства.

Чинним законодавством не передбачено обов'язкової кількості членів спостережної ради. Ця цифра залежить від кількості акціонерів в акціонерному товаристві та обсягу повноважень, що надаються спостережній раді. За будь-яких обставин рекомендується встановлювати непарну кількість членів спостережної ради та фіксувати її в статуті товариства⁵².

Статутом або іншим нормативним актом товариства мають бути визначені процедура висування кандидатів і вимоги до них. Правом висування осіб у члени спостережної ради звичайно наділяються акціонери товариства та його органи управління. Закон не забороняє само висування осіб кандидатами в члени спостережної ради (обмеження щодо само висування кандидатів можуть включатися у внутрішні документи товариства).

Загальні збори акціонерів можуть визначати **вимоги по членів ради**: наявність відповідної освіти та стажу роботи, знань в галузі бухгалтерського обліку та фінансів, досвіду в сфері бізнесу або управління, знань галузі, в якій працює підприємство, досвіду стратегічного планування тощо.

Товариство може вважати проходження навчання з питань фондового ринку та корпоративного управління як перевагу одних кандидатів у члени ради перед іншими або стимулювати проходження такого навчання протягом строку перебування осіб на посадах

У раді.

Акціонери повинні мати достатній обсяг інформації для ухвалення рішення про обрання особи членом спостережної ради.

Щодо фізичних осіб — кандидатів у члени ради повинна даватися така інформація:

а) прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, громадянство, адреса кандидата;

б) освіта, фах, досвід роботи;

в) останнє місце роботи;

г) кількість акцій даного товариства, які належать кожному кандидату;

д) інформація про наявність судової заборони займатися певними видами діяльності або займати певні посади;

е) інформація про наявність непогашених судимостей за розкрадання, хабарництво та інші корисні злочини;

є) інформація про наявність конфлікту інтересів (відомості про одночасне перебування посадовою особою інших підприємств, про професійні та/або персональні зв'язки кандидатів з даним акціонерним товариством).

Для заміни членів спостережної ради товариства, що вибули або не мають можливості з тих або інших причин виконувати обов'язки членів спостережної ради, загальними зборами акціонерів, крім чинних членів спостережної ради, можуть бути обрані також кандидати в члени спостережної ради з числа акціонерів (число кандидатів визначається залежно від кількості членів спостережної ради) — резервний склад. Кандидати обираються на строк повноважень спостережної ради товариства. Кандидат, що заміняє

Сторінки 200-201

вибулого члена спостережної ради, підлягає затвердженню на цій посаді черговими загальними зборами акціонерів. Якщо є декілька кандидатів, то має бути проведене голосування по кожній із кандидатур і особа, що набрала найбільшу кількість голосів, вважається обраною. Строк повноважень кандидата закінчується разом із строком повноважень складу спостережної ради товариства.

Член спостережної ради товариства не може бути одночасно членом правління або ревізійної комісії.

У статуті або іншому нормативному акті товариства можуть встановлюватися обмеження щодо можливості повторного обрання особи до складу спостережної ради.

Членами спостережної ради можуть бути юридичні особи. У такому випадку керівник юридичної особи або сам виконує функції члена спостережної ради, або видає іншій особі відповідне доручення-¹³. Юридична особа може замінити свого представника в будь-який час. Для ефективності діяльності юридичної особи як члена спостережної ради бажано призначати його представником ту ж саму особу. Статутом або іншим нормативним актом не може встановлюватися заборона на обрання юридичної особи як члена спостережної ради, оскільки така заборона порушує закріплене законом право акціонера на управління.

Для забезпечення того, щоб склад спостережної ради максимально відображав склад акціонерів, під час висунення кандидатів до складу ради товариствам доцільно забезпечувати обов'язкове представництво акціонерів, що володіють певним відсотком акцій (10—20 відсотків залежно від кількісного складу ради).

Практика включення до спостережної ради декількох представників від одного акціонера (така вимога часто висувається акціонерами зі значним пакетом акцій) є протизаконною. Кожен з акціонерів може або особисто входити до складу спостережної ради, або призначити представника для реалізації своїх прав, але тільки одного.

Відносини з членами спостережної ради можуть оформлятися за допомогою трудового або цивільно-правового договору, що укладається на підставі рішення загальних зборів акціонерів про обрання особи членом спостережної ради. Розміри і порядок одержання членами спостережної ради товариства плати за виконання своїх обов'язків устанавлюються загальними зборами акціонерів з урахуванням норм чинного законодавства. Якщо членом спостережної ради обрана юридична особа, то з нею укладається договір, на підставі якого на поточний рахунок цієї юридичної особи перераховується оплата за виконання нею своїх обов'язків.

Член спостережної ради товариства може бути відкликаний до закінчення строку повноважень спостережної ради за наявності достатніх підстав. Рішення про дострокове відкликання члена спостережної ради товариства приймається загальними зборами акціонерів. Акціонерним товариствам рекомендується впроваджувати посаду **корпоративного секретаря**, який обирається загальними зборами, є незалежним від виконавчого органу та підзвітним загальним зборам і раді. На корпоративного секретаря покладається виконання організаційних функцій та забезпечення повсякденного зв'язку між радою та акціонерами, радою та іншими органами товариства.

Компетенція спостережної ради

Компетенція спостережної ради визначається статутом та іншими нормативними актами товариства, затвердженими рішеннями загальних зборів акціонерів. Рішенням загальних зборів акціонерів на спостережну раду товариства може бути покладене виконання окремих функцій, що входять до компетенції загальних зборів акціонерів.

ДКЦПФР рекомендовано відносити до **виключної компетенції спостережної ради**, тобто до питань, які не можуть вирішуватися

виконавчим органом, такі:

- а) затвердження внутрішніх положень товариства, крім віднесених статутом до виключної компетенції загальних зборів акціонерів;
- б) визначення умов оплати праці членів виконавчого органу;
- в) прийняття рішення про перепродаж або розповсюдження серед працівників викуплених товариством власних акцій;
- г) прийняття рішень про притягнення до майнової відповідальності членів виконавчого органу товариства;
- г) прийняття рішення про укладання акціонерним товариством певних угод;
- д) визначення аудитора (аудиторської фірми) товариства та затвердження умов договору, що укладатиметься з цим;
- е) оцінка вкладів учасників акціонерного товариства, що вносяться до статутного фонду в іншій, ніж грошова, формі.

Сторінки 202-203

Норми внутрішніх документів товариства щодо взаємовідносин ради а виконавчим органом повинні передбачати, в яких формах здійснюється контроль за виконавчим органом з боку ради, а також порядок отримання радою інформації про діяльність товариства та його виконавчого органу; можливість участі членів ради або уповноваженого радою представника в засіданнях виконавчого органу; доступ членів ради до протоколів засідань виконавчого органу тощо.

Законом «Про господарські товариства» спостережна рада наділена правом вимагати скликання позачергових зборів акціонерів у випадках, коли цього потребують інтереси акціонерів або товариства. Доцільно також надати спостережній раді право самостійно скликати позачергові загальні збори акціонерів у разі відмови виконавчого органу скликати збори на вимогу ради.

Для належного виконання своїх функцій та прийняття обґрунтованих рішень члени ради повинні мати доступ до інформації про товариство, а також можливість залучати за необхідністю фахівців різних галузей з оплатою їх послуг за рахунок товариства.

До обов'язків ради слід віднести й здійснення контролю за розкриттям товариством інформації.

Рада може стати тим органом, який розглядатиме скарги акціонерів на дії виконавчого органу, реєстратора або окремих посадових осіб товариства, що порушують права акціонерів.

Спостережна рада не повинна втручатися в оперативно-господарську діяльність правління. На практиці спостережна рада іноді виходить за межі своєї компетенції і надає керівнику товариства прямі вказівки щодо його дій, а саме про укладення або розірвання договорів, прийняття або звільнення персоналу, використання майна та інших активів товариства у певних цілях тощо. Такі дії підкріплюються погрозами дострокового звільнення керівника та членів виконавчого органу товариства. Для уникнення конфліктних ситуацій рекомендується докладно прописувати та розмежовувати компетенцію спостережної ради та виконавчого органу товариства у статуті або іншому внутрішньому документі товариства.

Проектом Закону «Про акціонерні товариства» суттєво розширено компетенцію спостережної ради. Згідно з проектом спостережна рада визнається органом, що здійснює не тільки контроль за діяльністю правління, представництво та захист прав акціонерів, але й **стратегічне керівництво діяльністю товариства**. Проектом передбачається передати у компетенцію спостережної ради певні повноваження, які на сьогоднішній день складають компетенцію загальних зборів або правління: прийняття рішення про проведення загальних зборів, їх підготовка і скликання, обрання та відкликання членів виконавчого органу; затвердження аудитора товариства та умов договору, що укладається з ним, вирішення питань щодо створення філій та представництв, про участь в інших товариствах та об'єднаннях, прийняття рішень щодо укладення значних угод, угод із зацікавленістю, затвердження внутрішніх нормативних актів товариства.

Організація роботи спостережної ради

Формою роботи спостережної ради є засідання. Засідання ради повинні проводитися регулярно, якнайменше один раз на квартал. Періодичність засідань спостережної ради може бути встановлена статутом або іншим нормативним актом.

На першому засіданні спостережної ради з числа її членів обираються голова, заступник голови і секретар.

Голова спостережної ради товариства виконує такі обов'язки:

- керує роботою спостережної ради товариства;
- скликає засідання спостережної ради товариства;
- головує на засіданнях спостережної ради товариства;
- здійснює інші функції, необхідні для організації діяльності спостережної ради товариства

в межах її повноважень.

Заступник голови спостережної ради допомагає голові при виконанні їм своїх обов'язків, а за його відсутності виконує функції голови.

Секретар спостережної ради товариства веде діловодство, книгу протоколів засідань, інші документи спостережної ради товариства.

У разі проведення засідання ради кожний її член повинен заздалегідь отримати повідомлення про дату та час його проведення, а також порядок денний та матеріали щодо питань порядку денного.

Будь-який член спостережної ради може запропонувати зміни або доповнення до порядку денного.

Позачергові засідання спостережної ради скликаються головою спостережної ради (а під час його відсутності — заступником голови), а також на письмову вимогу будь-кого з членів спостережної ради, голови правління або ревізійної комісії товариства.

Сторінки 204-205

У вимозі про скликання позачергового засідання спостережної ради треба вказувати питання, що потребують обговорення.

Позачергове засідання спостережної ради товариства має бути скликане протягом установленого статутом або іншим нормативним актом товариства строку від дня надходження вимоги на адресу спостережної ради.

Член спостережної ради товариства може брати участь у засіданні особисто або через свого представника з належним чином оформленим дорученням. Член спостережної ради товариства може також передати свої повноваження в засіданні іншому члену спостережної ради товариства, що оформляється дорученням. Статутом товариства може заборонятися або обмежуватися певними випадками передача повноважень членів спостережної ради своїм представникам (крім членів ради — юридичних осіб).

Статутом або іншим нормативним актом товариства має бути визначений кворум спостережної ради і порядок прийняття нею рішення. Доцільно встановити, що спостережна рада повноважна приймати рішення, якщо на засіданні присутні не менше, ніж 2/3 її членів. Кожний член спостережної ради має під час голосування один голос. Рішення можуть прийматися простою більшістю присутніх членів спостережної ради товариства. У разі рівного розподілу голосів голосу голови спостережної ради товариства надається перевага. Члени спостережної ради товариства, що не згодні з рішенням спостережної ради товариства, можуть висловити окрему думку, що заноситься до протоколу. Голосування звичайно є відкритим.

Секретар спостережної ради веде книгу протоколів засідань спостережної ради товариства.

Протокол засідання спостережної ради підписується головою (заступником голови) і секретарем спостережної ради товариства.

Книга протоколів або завірені виписки з неї повинні бути в будь-який час надані для ознайомлення будь-якому члену спостережної ради товариства, правлінню товариства, загальним зборам акціонерів товариства або акціонерам у порядку, встановленому внутрішніми нормативними актами товариства.

Крім сесійного порядку роботи, спостережна рада може створювати постійні або тимчасові комітети для вивчення певних питань. Комітети не приймають будь-яких рішень управлінського характеру, але подають спостережній раді свої висновки щодо тих або інших питань на підставі аналізу зібраної інформації.

Члени спостережної ради товариства несуть персональну відповідальність за виконання рішень загальних зборів акціонерів, якщо вони не суперечать чинному законодавству і статуту товариства.

Для надання акціонерам можливості оцінити діяльність не лише ради в цілому, але й кожного з її членів, у звіті ради підлягають розкриттю інформація про діяльність ради та відомості про активність кожного з її членів, відвідування ними засідань ради тощо.

Спостережна рада товариств, що виникли в процесі приватизації та корпоратизації

Правовий статус спостережних рад товариств, що виникли в процесі приватизації або корпоратизації, визначається:

- > Положенням про спостережну раду, затвердженим постановою КМУ від 19.07.1993 р. № 556 (регулює створення спостережної ради в товариствах, що виникли внаслідок корпоратизації);

- > Інструктивним листом ФДМУ «Про порядок створення і затвердження спостережних рад в акціонерних товариствах, створених в процесі приватизації» від 21.04.1998 р. № 10-17-4149.

- > Положенням про спостережну раду відкритого акціонерного товариства, рекомендованим для використання у акціонерних товариствах, що виникли у процесах приватизації, розпорядженням ФДМУ від 05.05.1996 р. №71-р.

Спостережна рада товариств, що виникли в процесі приватизації, складається з представників органів державної виконавчої влади, місцевих державних адміністрацій, представника Антимонопольного комітету для підприємств — монополістів.

Спостережна рада товариств, що виникли в процесі корпоратизації, формується з представників засновника та інших акціонерів, уповноважених представників банківської установи, яка обслуговує товариство, трудового колективу та органу приватизації. До її складу можуть входити також представники інших органів та організацій. До складу спостережної ради підприємств-монополістів може включатися представник Антимонопольного комітету.

Такий особливий склад спостережної ради зберігається до моменту проведення перших загальних зборів товариства, акції якого були приватизовані (тобто відчужені недержавним юридичним та фізичним особам). На цих зборах акціонерами обирається нова

Сторінки 206-207

спостережна рада у порядку, встановленому Законом «Про господарські товариства».

Голова спостережної ради акціонерного товариства для тих відкритих акціонерних товариств, в яких за державою знаходиться 50 і більше відсотків акцій, обирається загальними зборами з числа представників ФДМУ чи органу управління, якому передані функції управління за Генеральною Угодою, укладеною з ФДМУ.

В товариствах, де державі належить понад 25 % акцій, представник держави особисто входить до складу спостережної ради товариства (або очолює її).

Державні службовці, що виконують обов'язки голови або членів спостережної ради акціонерного товариства, не повинні отримувати плату за виконання своїх обов'язків.

5.4. Правління акціонерного товариства

Відповідно до ч. 1 ст. 47 Закону «Про господарські товариства» виконавчим органом товариства може бути правління або інший орган, передбачений статутом. Функції виконавчого органу можуть виконуватись колегіальним органом (він може іменуватись правлінням, радою директорів, виконавчою дирекцією й ін.) або одноособовим (директором, президентом, керуючим й ін.). Можлива ситуація, коли функції виконавчого органу покладаються на спостережну раду (в товариствах, число учасників яких не перевищує 50). При визначенні структури органів управління акціонерного товариства необхідно враховувати, що в товаристві може бути лише один виконавчий орган.

Правління є виконавчо-розпорядчим органом акціонерного товариства і здійснює оперативне керівництво всією діяльністю товариства. Правління є підзвітним загальним зборам акціонерів, а також спостережній раді й організує виконання їх рішень.

У своїй діяльності правління керується чинним законодавством України, статутом товариства, Положенням про правління акціонерного товариства (якщо таке Положення затверджене рішенням загальних зборів акціонерів), іншими нормативними актами товариства і рішеннями, прийнятими загальними зборами акціонерів і спостережною радою акціонерного товариства.

Формування правління

Правління обирається загальними зборами акціонерів. Функції щодо формування правління можуть передаватися спостережній раді. Іноді загальними зборами або спостережною радою обирається тільки голова правління, який потім самостійно призначає членів правління. Порядок обрання членів правління, кількісний склад цього органу і термін повноважень мають бути визначені в статуті або іншому нормативному акті товариства.

До складу правління звичайно включаються:

- а) голова правління;
- б) перший заступник голови правління;
- в) заступники голови правління;
- г) члени правління;
- д) секретар правління.

За рішенням голови правління його перший заступник і заступники можуть бути розподілені по різних напрямках діяльності (фінанси, виробництво, правове забезпечення діяльності товариства, маркетинг та ін.). До складу правління можуть включатися керівники структурних підрозділів, дочірніх підприємств.

Правом висування кандидатів у члени правління за загальним правилом володіють:

- акціонери;
- органи управління товариством;
- трудовий колектив.

Чинне законодавство не забороняє само висування кандидатів у члени правління (подібні обмеження можуть бути включені до статуту або іншого нормативного акта товариства).

Законодавством припускається обрання членами правління осіб, що не є акціонерами товариства. Членами правління не можуть бути особи, що входять до складу спостережної ради або ревізійної комісії, також мають бути враховані обмеження, встановлені ст. 23 Закону «Про господарські товариства». Статутом товариства можуть установлюватися додаткові вимоги до кандидатів у члени правління.

Пропозиції про висування кандидата подаються органу товариства, уповноваженому скликати загальні збори акціонерів, до початку проведення загальних зборів. Статутом або нормативним актом товариства може бути визначений момент припинення прийому пропозицій. Кандидатури можуть висуватися й у ході

Сторінки 208-209

проведення загальних зборів, якщо інше не визначено нормативними актами товариства. Доцільно встановити, що висування кандидатів у ході проведення загальних зборів припускається, якщо попередньо висунуті кандидати не набрали при голосуванні необхідної кількості голосів. Дана вимога спрямована на забезпечення можливості акціонера докладно ознайомитись з інформацією щодо кандидатів, висунутих до складу правління.

Акціонери повинні мати достатній обсяг інформації для ухвалення рішення про обрання особи членом правління.

Щодо фізичних осіб — кандидатів у члени правління — повинна даватися така інформація:

а) прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, громадянство, адреса кандидата;

б) освіта, фах, досвід роботи;

в) останнє місце роботи;

г) кількість акцій даного товариства, що належать кандидатові (для акціонера);

д) інформація про наявність судової заборони займатися певними видами діяльності або займати певні посади;

е) інформація про наявність непогашених судимостей за розкрадання, хабарництво та інші корисні злочини;

є) інформація про наявність конфлікту інтересів.

Відповідальність за достовірність інформації несуть кандидати в члени правління.

У статуті або іншому нормативному акті товариства можуть встановлюватися обмеження щодо можливості повторного обрання особи членом правління.

Членами правління можуть бути, як правило, фізичні особи, хоча законодавством України не заборонене обрання до складу правління юридичних осіб.

У разі вибуття зі складу правління кого-небудь із членів загальними зборами акціонерів, крім установленної статутом кількості членів правління, також можуть обиратися додаткові кандидати. У разі вибуття одного з членів правління обов'язки вибулого члена виконує один із кандидатів, призначуваний у порядку, визначеному статутом або іншим нормативним актом товариства (рішення про призначення кандидата в члени правління може приймати спостережна рада голосуванням по кожному кандидатові). Термін повноважень таких кандидатів закінчується разом із терміном повноважень чинного складу правління акціонерного товариства.

Відносини з членами правління оформляються шляхом укладення трудових договорів. Трудові договори з членами правління укладає від імені товариства Голова правління. Розмір і порядок одержання членами правління плати за виконання своїх функцій визначається загальними зборами акціонерів або спостережної ради (у разі делегування їй таких повноважень) з урахуванням вимог чинного законодавства України.

Обрання Голови правління здійснюється за допомогою окремої процедури. Загальні збори акціонерів звичайно заслуховують виступ кожного з кандидатів на посаду Голови правління (з висвітленням біографічних даних, описом особистих і фахових якостей, програми дій на посаді голови правління). Кандидат вважається обраним, якщо за нього подано понад 50 % голосів осіб, що присутні на зборах. Якщо жоден із кандидатів не набрав необхідної кількості голосів, процедура висування кандидатів може бути проведена знову, але доцільнішим є проведення другого туру голосування по двох кандидатах, що набрали найбільшу кількість голосів.

Контракт із Головою правління може укладатися головою загальних зборів акціонерів, головою спостережної ради або іншою особою, уповноваженою на це загальними зборами.

Компетенція правління і його голови

Голова правління акціонерного товариства має право:

- а) без доручення представляти інтереси товариства та здійснювати інші дії від імені товариства;
- б) розпоряджатися засобами і майном товариства у межах, визначених статутом товариства, рішеннями загальних зборів акціонерів і спостережної ради товариства;
- в) підписувати доручення, договори від імені товариства;
- г) розподіляти обов'язки між членами правління;
- д) укладати трудові договори з працівниками товариства, приймати рішення про прийом на роботу і звільнення працівників у межах своїх повноважень, визначених статутом.

Голова правління керує роботою правління.

Розпорядження і накази Голови правління, видані в межах його повноважень, є обов'язковими для виконання всіма працівниками товариства.

Сторінки 210-211

До компетенції правління, як правило, входить:

- а) затвердження робочих планів діяльності товариства і заходів, необхідних для їх виконання;
- б) розробка бізнес-планів та інших програм фінансово-господарської діяльності товариства;
- в) укладення договорів на суму, що не перевищує розміру, визначеного статутом товариства (якщо подібне обмеження повноважень закріплено в статуті);
- г) затвердження щорічних кошторисів, штатного розкладу і посадових окладів працівників товариства (крім членів органів управління);
- д) організація ведення бухгалтерського обліку і звітності товариства, подання щорічної фінансової звітності на затвердження загальних зборів акціонерів;
- е) організація скликання і проведення загальних зборів акціонерів, затвердження порядку денного зборів (після узгодження із спостережною радою) і інші повноваження.

Рішеннями загальних зборів акціонерів правлінню можуть передаватися повноваження загальних зборів, окрім повноважень, що становлять виключну компетенцію зборів.

Статутом може закріплюватися інше **співвідношення компетенції Голови правління як одноособового керівника товариства і правління як колегіального виконавчого органу**. При цьому важливо пам'ятати, що Голова правління не є органом управління товариства, а тому йому не може бути передана від правління так звана «делегована компетенція» — тобто на його вирішення не можуть передаватися питання, що законом віднесено до компетенції загальних зборів чи спостережної ради і які передані до компетенції правління товариства.

Рішення і розпорядження правління, видані в межах його компетенції, є обов'язковими для виконання всіма працівниками товариства.

Організація роботи правління

Правління є постійно діючим органом, члени якого виконують покладені на них функції в окремих сферах управління діяльністю товариства і зобов'язані брати участь у чергових і позачергових засіданнях правління. Рішення правління приймаються тільки на його засіданнях.

Засідання правління можуть проходити шляхом безпосереднього зібрання членів правління в одному місці або з використанням конференц-телефону або інших засобів зв'язку, що дозволяють учасникам засідання чути один одного.

На першому засіданні правління обираються заступник голови і секретар правління.

Порядок проведення засідань правління, визначення порядку денного, кворум, необхідний для прийняття рішень, порядок голосування мають бути докладно визначені в статуті товариства або іншому його нормативному акті.

Під час голосування кожний із членів правління має один голос. Рішення приймаються звичайно простою більшістю від числа осіб, що беруть участь у засіданні.

Секретар правління веде протокол засідання, що підписується ним і Головою правління і підшивається до книги протоколів засідань правління. Книга протоколів або засвідчені виписки з неї повинні надаватися для ознайомлення акціонерам товариства в порядку, визначеному статутом або іншим нормативним актом товариства.

5.5. Ревізійна комісія акціонерного товариства

Ревізійна комісія є органом, що здійснює контроль за фінансово-господарською діяльністю акціонерного товариства. Ревізійна комісія підзвітна загальним зборам акціонерів і організовує виконання їх рішень. Правовий статус ревізійної комісії визначається ст. 48 Закону «Про господарські товариства».

У своїй діяльності ревізійна комісія керується чинним законодавством України, статутом, Положенням про ревізійну комісію акціонерного товариства (якщо таке Положення затверджене рішенням загальних зборів акціонерів), іншими внутрішніми нормативними актами і рішеннями, прийнятими загальними зборами акціонерів.

Формування ревізійної комісії

Ревізійна комісія обирається загальними зборами акціонерів із числа акціонерів, що не є членами спостережної ради, правління і не займають інших керівних посад в акціонерному товаристві. Кількісний склад і термін повноважень членів ревізійної комісії визначаються в статуті або інших нормативних актах товариства.

Сторінки 212-213

Статутом або іншим нормативним актом товариства повинна бути визначена процедура висування кандидатів і вимоги до них.

Відносини з членами ревізійної комісії можуть оформлятися за допомогою трудового або цивільно-правового договору, що укладається на підставі рішення загальних зборів акціонерів (спостережної ради) про обрання особи членом ревізійної комісії. Розміри і порядок одержання членами ревізійної комісії оплати за виконання своїх обов'язків устанавлюються загальними зборами акціонерів з урахуванням норм чинного законодавства. Якщо членом ревізійної комісії обра- на юридична особа, то з нею укладається договір, на підставі якого на поточний рахунок цієї юри- дичної особи перераховується оплата за виконання ним своїх обов'язків.

Член ревізійної комісії може бути відкликаний до закінчення строку повноважень ревізій- ної комісії за наявності достатніх підстав. Рішення про дострокове відкликання члена спостереж- ної ради товариства приймається загальними зборами акціонерів або спостережною радою, якщо це передбачено статутом. При укладенні договору з членом ревізійної комісії як підставу достро- кового розірвання договору варто вказувати ухвалення рішення загальними зборами акціонерів (спостережною радою) про дострокове припинення повноважень членів ревізійної комісії.

Компетенція

Ревізійна комісія згідно з покладеними на неї завданнями контролює і перевіряє фінансово- господарську діяльність правління, дотримання ним вимог статуту товариства і внутрішніх нор- мативних актів.

Ревізійна комісія товариства здійснює: ^ перевірку фінансової документації товариства; ^ перевірку дотримання правлінням у фінансово-господарській і виробничій діяльності нормативів і правил, устанавлених чинним законодавством України, статутом товариства, його нормативними актами, рішеннями загальних зборів акціонерів і спостережної ради;

- перевірку своєчасності і слушності здійснення платежів постачальникам продукції і пос- луг, платежів у бюджет, нарахування і виплат дивідендів, відсотків по облігаціях, погашення ін- ших зобов'язань;

- перевірку слушності упорядкування фінансової, податкової і статистичної звітності;

Розділ 5. Органи управління акціонерних товариств

- перевірку належного використання коштів резервного та інших фондів товариства;

- перевірку дотримання порядку оплати акцій акціонерами, передбаченого устанавченими до- кументами;

- аналіз фінансового стану товариства, його платоспроможності, ліквідності активів, виявлення резервів для поліпшення економічного стану підприємства і розробку рекомендацій для органів управління товариством;

- аналіз відповідності ведення в товаристві бухгалтерського і статистичного обліку вимогам чинного законодавства;

- ревізію наявних активів акціонерного товариства.

Члени ревізійної комісії зобов'язані:

1) здійснювати контроль за фінансово-господарською діяльністю правління шляхом проведення чергових і позачергових перевірок (ревізій);

2) проводити перевірку фінансової звітності товариства, подавати загальним зборам акціонерів (спостережній раді) висновки щодо цього питання;

3) вимагати скликання позачергових загальних зборів акціонерів у разі виникнення загрози суттєвим інтересам акціонерів, самому товариству або виявлення зловживань із боку посадових осіб товариства;

4) своєчасно доводити до відома загальних зборів акціонерів, спостережної ради, правління результати проведених перевірок у формі письмових звітів, доповідних записок або повідомлень на засіданнях органів управління товариством;

5) інформувати загальні збори акціонерів, а в період між його скликаннями спостережну раду про виявлені під час перевірок недоліки у роботі і зловживання з боку посадових осіб товариства.

Члени ревізійної комісії мають право:

1) вимагати надання всіх документів, необхідних для проведення перевірок і розслідувань;

2) вимагати особистих пояснень від працівників товариства, включаючи його посадових осіб;

3) брати участь із правом дорадчого голосу в засіданнях правління і спостережної ради;

4) вносити на розгляд загальних зборів акціонерів або спостережної ради питання щодо діяльності посадових осіб товариства;

Сторінки 214-216

5) вимагати скликання позачергових загальних зборів акціонерів у випадку виникнення загрози суттєвим інтересам акціонерів, самого товариства або виявлення зловживань із боку посадових осіб акціонерного товариства.

Проведення ревізійною комісією перевірок

Ревізійна комісія здійснює свою діяльність шляхом проведення перевірок (ревізій), а також службових розслідувань по фактах виявлених порушень.

Ревізійна комісія проводить чергові і позачергові перевірки.

Чергові перевірки ревізійна комісія проводить за підсумками фінансово-господарської діяльності за рік для надання висновку по річній фінансовій звітності. Чергові перевірки проводяться без спеціального рішення органів управління товариства.

Позачергові перевірки ревізійна комісія проводить:

- за рішенням загальних зборів акціонерів;
- за рішенням спостережної ради;
- з власної ініціативи;
- на вимогу акціонерів, що володіють у сукупності більш як 10% голосів.

Голова правління або його заступники можуть звернутися до спостережної ради з заявою про проведення позачергової перевірки.

Ревізійна комісія проводить службові розслідування за рішенням загальних зборів акціонерів або спостережної ради. Розслідування проводяться по окремих фактах порушень установленого порядку діяльності апарату, а також по фактах зловживань окремих посадових осіб, що стали відомі.

Основами для проведення розслідування можуть бути:

- заяви або повідомлення підприємств, установ, організацій, посадових осіб;
- офіційні повідомлення органів влади і управління, їх представників;

- заяви окремих громадян;
- заяви співробітників апарату управління товариства;
- особисті заяви посадових осіб акціонерного товариства;
- повідомлення, опубліковані в засобах масової інформації;
- офіційні заяви акціонерів на загальних зборах акціонерів, а також заяви, що надійшли до спостережної ради;

- факти, виявлені під час перевірок членами ревізійної комісії.

Матеріали службових розслідувань із висновком, підписаним членами ревізійної комісії, що проводили розслідування, передаються спостережній раді після закінчення розслідування для прийняття відповідного рішення.

Організація роботи ревізійної комісії

Ревізійна комісія вирішує всі питання, віднесені до її компетенції, на своїх засіданнях. Ревізійна комісія проводить засідання в міру необхідності (звичайно не рідше одного разу на квартал).

На першому засіданні ревізійної комісії обираються її голова, заступник голови і секретар.

Голова ревізійної комісії керує її роботою, скликає засідання комісії, головує на засіданнях комісії, виконує інші функції, необхідні для забезпечення діяльності ревізійної комісії.

Заступник голови ревізійної комісії допомагає голові в організації роботи комісії, а при відсутності голови — виконує його функції.

Секретар ревізійної комісії веде діловодство, протоколи засідань, оформляє інші документи ревізійної комісії.

Дата і час проведення засідання, порядок денний повідомляються членам ревізійної комісії в письмовій формі у встановлений статутом або іншим нормативним актом товариства термін.

Якщо член ревізійної комісії з будь-яких причин не може взяти участі в засіданні, він може передати свої повноваження для участі в засіданні іншому члену комісії, видавши належним чином оформлене доручення. Не припускається видача доручення для участі в засіданні ревізійної комісії особам, що не є членами або кандидатами в члени ревізійної комісії. Передача одному члену ревізійної комісії більше одного доручення не припускається.

Статутом або іншим нормативним актом товариства може заборонятися (обмежуватися) передача повноважень члена ревізійної комісії за дорученням.

Статутом або іншим нормативним актом товариства повинний бути визначений кворум, необхідний для прийняття рішень ревізійною комісією. Кожний член комісії має при голосуванні один голос. Рішення приймаються простою більшістю членів, присутніх на засіданні.

Секретар ревізійної комісії веде протокол засідання, що підписується головою і секретарем.

Члени ревізійної комісії, не згодні з винесеним рішенням, мають право висловити особливу думку, що заноситься до протоколу.

Книга протоколів або завірені виписки з неї мають у будь-який час бути надані для ознайомлення спостережній раді, загальним зборам акціонерів і акціонерам у порядку, визначеному статутом або іншим нормативним актом товариства.

Сторінка 217

Розділ 6 МОДЕЛІ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ

6.1. Загальна характеристика моделей корпоративного управління

Ефективність системи корпоративного управління у конкретній країні обумовлена законодавчою і нормативною базою, яка регулює права і обов'язки всіх учасників корпоративних відносин практичним досвідом формування структур управління в даній країні, статутом та внутрішніми положеннями кожного акціонерного товариства. Серед інших факторів найвагомішими є структура власності і контроль за власністю в акціонерному товаристві.

Існування різних підходів до проблеми побудови структури управління акціонерним товариством зумовлено як історичними факторами розвитку тієї чи іншої країни, так і її економічними, правовими та соціальними особливостями. Так, роль корпоративного управління в тих країнах, де значні пакети акцій сконцентровані в руках небагатьох суб'єктів, суттєво відрізняється від тієї ролі, яку корпоративне управління відіграє в країнах з високим ступенем розширення акціонерного капіталу.

Незважаючи на те що окремі внутрішні положення, які регулюють корпоративну систему управління в різних акціонерних товариствах, різні, накопичена практика більшості корпорацій і нормативне забезпечення конкретної країни дозволяють визначити поняття «моделі» корпоративного управління у групі країн або на континенті.

В окремих країнах склалася певна структура управління акціонерними товариствами із сталими характеристиками і елементами, які відрізняють її від структур інших країн. Три основні моделі корпоративного управління, які виділяють дослідники, це є *англо-американська* модель, *західноєвропейська (німецька)* модель і *японська* модель. Ці моделі стосуються економічно розвинених країн і регіонів, але зараз вже можна визначити ще одну модель — це корпоративна модель країн з перехідною економікою, яка також має власні характеристики і своєрідні підходи до формування корпоративних відносин.

Сторінки 218

Основними елементами перелічених моделей корпоративного управління є:

- країни розповсюдження,
- головні учасники реалізації моделі корпоративних відносин;
- законодавчі норми,
- структура володіння акціями;
- моніторинг діяльності;
- форми та засоби фінансування;
- структура ради директорів;
- вимоги до розкриття інформації;
- корпоративні дії, що вимагають схвалення акціонерів. Характеристика елементів моделей,

узагальнена за матеріалами [1, 2], наведена в табл. 6.1.

Розглянемо більш детально кожну з наведених моделей корпоративного управління.

6.2. Англо-американська модель

Англо-американська модель (застосовується в корпораціях Великобританії, США, Австралії, Нової Зеландії, Канади і деяких інших країн) характеризується наявністю індивідуальних акціонерів і постійно зростаючим числом незалежних, тобто не пов'язаних з корпорацією, акціонерів (вони називаються «зовнішні» або «аутсайтери»), а також чітко розробленою законодавчою базою, яка визначає права й обов'язки трьох ключових учасників — директорів, менеджерів і акціонерів [3].

Акціонерний капітал американських корпорацій значною мірою розпорошений. У Великій Британії та США власників типових корпорацій багато, а частка їхніх акцій мала порівняно з розмірами корпорації. Через відсутність головного власника акцій жодна окрема особа чи група осіб не може розраховувати на верховенство своїх інтересів або особливі права представництва.

Американська модель корпорації створювалася з урахуванням ринково орієнтованої фінансової системи, на основі розвинутого ринку капіталу, широкого набору різних фінансових інструментів. Промисловий капітал збільшувався за рахунок нових емісій акцій, тому практично відпала необхідність у довгостроковому кредитуванні як засобу збільшення капіталу корпорацій. Роль банків була зведена до акумулювання коштів і короткострокового кредитування.

Сторінки 219-222

Таблиця 6.1

Основні характеристики моделей корпоративного управління

Англо-американська модель	Західноєвропейська модель	Японська модель
1 КРАЇНИ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ		
США, Велика Британія, Канада, Австралія, Нова Зеландія	Німеччина, Австрія, Нідерланди, Скандинавія, частково Бельгія, Франція	Японія
2. СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА		
Широке представництво індивідуальних і незалежних	Ключова роль банків у представництві і контролі на рівні	Акцент на банківський і міжкорпоративний контроль і

акціонерів (аутсайдерів). Велика роль ринку фіктивного капіталу. Наявність інвестиційних і комерційних банків. Чітко розроблена законодавча база.	всіх компонентів корпоративного управління і фінансування. Структура управління на основі контактів банків і корпорацій	представництво. Законодавство підтримує «кейрецу» (групи корпорацій, об'єднаних спільним володінням позиковими коштами і власним капіталом)
3. УЧАСНИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ МОДЕЛІ		
— акціонери - керівники — рада директорів — біржі — уряд	— банк — правління — спостережна рада — робітники	— лючовий банк — фінансово-промислова мережа — афілійовані корпоративні акціонери — правління — уряд
4. СТРУКТУРА ВОЛОДІННЯ АКЦІЯМ		
— Перевага індивідуальних і інституціональних інвесторів (Велика Британія — 65%, США — 60%)	- Перевага банків і корпорацій (як пов'язаних, так і непов'язаних) — Фінансові інститути контролюють більш 60% акцій корпорацій	- Абсолютна перевага афілійованих банків і корпорацій - Фінансові інститути контролюють більш 70% акцій корпорацій — Представництво зовнішніх акціонерів незначне Переважно банківський і між-корпоративний
5. МОНІТОРИНГ ДІЯЛЬНОСТІ		
Переважно ринковий (за допомогою сигнальних функцій ринку фіктивного капіталу)	Переважно банківський, на постійній основі	Переважно банківський і між корпоративний.
6. ФОРМИ ФІНАНСУВАННЯ		
Дистанційне — через ринок цінних паперів. Перевага внутрішніх джерел фінансування.	Орієнтоване на контроль (опосередковане) — на основі контролю за прийняттям Інвестиційних рішень. Достатня представленість банківського кредитування серед джерел фінансування	
7. СКЛАД РАДИ ДИРЕКТОРІВ		
Інсайтери — особи, що працюють у корпорації або тісно з нею зв'язані. Аутсайтери - - особи, прямо не зв'язані з корпорацією. Кількість — від 13 до 15 чоловік	Двопалатна рада директорів. Спостережна рада призначає і розпускає правління, затверджує рішення керівника. Кількість членів — від 9 до 20 чоловік	Практично цілком складається з внутрішніх учасників. Держава також може призначити свого представника. Кількість — до 50 чоловік.
8. ЗАКОНОДАВЧА БАЗА		
У США закони штату, федеральні закони, комісія з цінних паперів і бірж. У Великій Британії парламентські акти, колегія з цінних паперів і інвестицій	Федеральні і місцеві закони, Федеральне агентство по цінних паперах	Практично скопійована з американської. Уряд традиційно впливає на діяльність корпорацій через своїх представників
9. ВИМОГИ ДО РОЗКРИТТЯ ІНФОРМАЦІЇ		

У США квартальний та річний звіт, що включає інформацію про директорів, володіння ними акціями, зарплати, дані про акціонерів, що володіють більш як 5% акцій, відомості про можливі злиття і поглинання. У Великобританії піврічні звіти	Піврічний звіт з вказаною структурою капіталу, дані про акціонерів, що володіють більш як 5% акцій корпорації, інформація про можливі злиття і поглинання	Піврічний звіт, з інформацією про структуру капіталу, членів ради директорів, зарплати, відомості про передбачувані злиття, зміни в статуті, список 10 найбільших акціонерів корпорації
10. ДІЇ, ЩО ВИМАГАЮТЬ СХВАЛЕННЯ АКЦІОНЕРІВ		
Обрання директорів, призначення аудиторів, випуск акцій, злиття, поглинання, зміни в Статуті. У США акціонери не мають права голосувати за розміри дивідендів, у Великобританії це питання виноситься на голосування	Розподіл доходу, ратифікація рішень спостережної ради і правління, вибори спостережної ради	Виплата дивідендів, вибори ради директорів, призначення аудиторів, внесення змін у Статут, злиття, поглинання
11. ВЗАЄМИНИ МІЖ УЧАСНИКАМИ		
Акціонери можуть здійснювати своє право голосу поштою або за дорученням. Інституціональні інвестори стежать за діяльністю корпорації (серед них інвестиційні фонди, аудитори)	Більшість акцій німецьких корпорацій - • акції на пред'явника. Банки розпоряджаються голосами за їх згодою. Неможливість заочного голосування. Особиста присутність на зборах або доручення цього права банку	Корпорації зацікавлені в довгострокових і афілійованих акціонерах. Щорічні збори акціонерів носять формальний характер

Сторінки 223

На сьогоднішній день у США розповсюджені два основних типи корпорацій: у першому консолідуючому ядрі виступає банківський холдинг, у другому — виробничо-технологічний комплекс.

Американські інституції стали головними володарями вітчизняних активів. Власність американських інституцій, що зосереджена в пенсійних і взаємних фондах та в депозитах, складає майже половину всіх ліквідних акцій.

Велика кількість корпорацій не має в своїх реєстрах жодного індивідуального акціонера, частка якого складала б більше одного відсотка від сукупного капіталу. Більшість акцій, які не належать індивідуальним інвесторам, сконцентрована в руках інституціональних інвесторів — пенсійних або пайових фондів. Але ці інвестори, як правило, відіграють роль фінансових менеджерів, уникаючи відповідальності за діяльність компаній, у яких вони мають значні пакети акцій.

В англо-американській моделі ринки цінних паперів відзначаються високою ефективністю та ліквідністю, що робить продаж пакетів дрібними інвесторами швидкою та технічно легко здійсненою справою. Злиття, поглинання та викупи компаній є поширеною практикою на таких фондових ринках. Англо-американська модель передбачає розподіл володіння і контролю, що дозволяє інвесторам передавати керівництво менеджерам, призначаючи їх своїми агентами. Оплата за розподіл володіння і контролю називається агентськими послугами і досліджується в агентській теорії.

Значна роль ради директорів в англо-американській моделі обумовлена вимогами адаптації до швидко змінюваного економічного середовища шляхом ефективного стратегічного управління компанією, а також процесами глобалізації економіки та активізації нових ринків капіталу. Наяв-

ність ради директорів, як додаткової ланки управління, продиктовано бажанням інвесторів-власників зберегти контроль за діяльністю безпосереднього керівництва (правління), тому що часом інтереси власників і менеджменту можуть не збігатися.

Загальноприйнятим головним завданням діяльності правління у корпораціях США вважається захист інтересів акціонерів і максимізація їхніх доходів, тому американські правління зосереджують свою довготермінову діяльність передусім на інтересах власників. Корпоративне законодавство США не відокремлює керівні й наглядові функції правління. Наслідком цього є нечіткий поділ

Сторінки 224-225

функцій виконавчих і невиконавчих членів правління, який американські менеджер й директор називають «сірою зоною». Конкретний поділ визначається домовленістю між членами правління й менеджерами [4].

В основні функції ради директорів, як правило, входить:

- > розробка корпоративної стратегії, бачення та місії фірми;
- > призначення і зміна вищих керівників;
- > контроль, моніторинг і нагляд за вищим менеджментом;
- > розподіл ресурсів та аналіз їх використання;
- > захист інтересів акціонерів;
- > розробка принципів і визначення стратегічних планів на 3—5 років;
- > затвердження річних фінансових планів (бюджетів);
- > здійснення стратегічного контролю (оцінки ступеня досягнення стратегічних цілей та відповідності планів і бюджетів).

Американські правління збираються від чотирьох до десяти разів на рік з тривалістю засідання 1—2 дні. Останнім часом корпорації почали проводити додаткові засідання з метою обговорення довгострокової стратегії компанії.

Основна діяльність правління проводиться у комісіях, яким доручається виконувати окремі завдання й доповідати про результати на зборах правління. Призначення і склад комісій можуть бути різними, але обов'язковими є ревізійна комісія (складена винятково із зовнішніх директорів), компенсаційна комісія (визначає винагороду членам адміністрації й правління), номінаційна комісія (добір членів правління).

Недоліками англо-американської моделі ради директорів є: ^ сильний організаційний і інформаційний вплив на раду з боку вищого виконавчого керівництва корпорації;

- перевага представницьких функцій і формальна виконавча роль самих рад;
- делегування більшості важливих повноважень з питань життєдіяльності компаній правлінню або виконавчому директорату;
- недостатня частота і регулярність засідань, що не охоплює найважливіших питань порядку денного.

Ради директорів у даній моделі характеризуються вагомим особистим впливом ключових фігур рад, участю в доборі і призначенні вищого керівництва, повноваженням визначати стратегію, здатністю контролювати досягнення намічених цілей.

Порядок діяльності ради директорів включає такі правила і процедури:

- періодичність і місце проведення засідань, у тому числі чергових;
- формулювання правил скликання позачергових засідань, можливість прийняття окремих рішень по процедурі голосування;
- розробка порядку узгодження і затвердження порядку денного засідань і підготовки матеріалів до засідань ради, у тому числі процедури внесення питань до порядку денного, терміни надання матеріалів, проектів протоколів і рішень;
- порядок головування на засіданнях ради;
- порядок прийняття рішень і оформлення протоколів, у тому числі порядок голосування;
- переліки питань, рішення яких вимагає одностайності, кваліфікованої і простої більшості та інших процедурних питань.

Рада директорів в англо-американській моделі складається як з інсайдерів, так і з аутсайдерів. Інсайдер — це особа, яка працює в корпорації (виконавчий директор чи службовець) або тісно пов'язана з управлінням корпорацією. Аутсайдер — особа чи заклад, що безпосередньо не пов'язаний з корпорацією та її управлінням.

Синонімом слова «Інсайдер» є «виконавчий» директор, а синонімом терміна «аутсайдер» є «незалежний» або «невиконавчий» директор, тобто особа, яка запрошена для виконання певних функцій, але не має інтересів у компанії.

Загальною тенденцією останніх десятиліть було збільшення числа незалежних директорів у загальному складі ради директорів і зменшення представництва виконавчих директорів. Ця тенденція обумовлена зростанням кількості і значення інституціональних інвесторів та вимогами таких незалежних організацій, як Комітет з фінансових аспектів корпоративних відносин (відомий як Комітет Кедбері) у Великій Британії і ряд організацій США.

Рішення про розподіл функцій між цими двома категоріями директорів повинні приймати акціонери компанії на загальних зборах. Як в США, так і у Великій Британії незалежні директори виконують свої функції за сумісництвом.

Щодо кількості членів ради директорів, то останнім часом у Великій Британії і США вона зменшується (приблизно від 13 до 5 осіб) і складається головним чином з інвесторів та керуючих. На сьогоднішній день сформувався оптимальний розмір ради директорів

Сторінки 226-227

для різних корпорацій, що враховує Інтереси різних груп акціонерів: для великих корпорацій це 8—15 осіб; для середніх фірм — 8—10 осіб; для дрібних і закритих фірм — 3—5 осіб не з перевагою директорів-аутсайдерів.

В англо-американській моделі традиційно головою ради директорів і головним (генеральним) виконавчим директором була одна особа. Однак подальший розвиток корпоративного управління виявив певні недоліки цієї схеми, зокрема:

- концентрацію влади в руках однієї людини;
- можливість концентрації влади в руках невеликої групи осіб (коли рада директорів складається тільки з інсайдерів);
- намагання правління і ради директорів утримувати владу протягом тривалого періоду часу, ігноруючи інтереси інших акціонерів;
- систематичне ігнорування інтересів акціонерів.

Останнім часом у Великій Британії і особливо в США став зростати інтерес до корпоративного управління з боку уряду та інвесторів. Цьому сприяв ряд факторів: збільшення інституціональних інвестицій в обох країнах, посилення державного контролю в США з наданням права голосу на щорічних загальних зборах акціонерів деяким інституціональним інвесторам; діяльність по ворожому поглинанню компаній у другій половині 80-х років; надмірно високі оклади виконавчих директорів у багатьох американських компаніях і зростаюче почуття втрати конкурентоспроможності стосовно німецьких і японських компаній.

У англо-американській моделі взаємовідносини в галузі корпоративного управління регулюються федеральною законодавчою базою, збіркою законів штатів (США) і стандартів неурядових організацій. У кожній країні є своя комісія або комітет з цінних паперів і біржової діяльності, які регулюють ринок цінних паперів, відносини між акціонерами і корпорацією, між самими акціонерами, запроваджують правила щодо розкриття інформації для корпорацій тощо.

Протягом останніх двох десятиліть у США була прийнята значна кількість державних законодавчих актів (особливо на рівні окремих штатів), які дозволяють радам директорів компаній враховувати інтереси інших учасників корпоративних відносин, які не є акціонерами (і, відповідно, володіти правом голосу). Наприклад, закони штату Огайо дозволяють директорам брати до уваги на свій розсуд: 1) інтереси службовців, постачальників, кредиторів та споживачів; 2) інтереси економіки штату в цілому; 3) соціальні інтереси місцевого населення.

Порівняно з іншими країнами в США існують найсуворіші правила щодо розкриття інформації, оскільки діє чітка і врегульована система відносин між акціонерами. Це не дивно, якщо врахувати розміри і значення фондового ринку в економіці країни і на міжнародній арені.

У США корпорації повинні повідомляти про себе досить багато: фінансову інформацію про корпорацію (щоквартально); дані про структуру капіталу; інформацію про попередню діяльність директорів, що призначаються (включаючи посади, які вони обіймають, відносини з компанією, володіння акціями компанії); розміри сукупної винагороди для керівництва, а також дати виплати винагороди кожному з п'яти вищих чинів (вище управління) корпорації поіменно; дані про акціонерів, що володіють пакетами акцій понад 5 відсотків акціонерного капіталу; інформацію про можливе злиття чи реорганізацію; про поправки, що вносяться до статуту; а також імена осіб і/або компаній, що запрошуються для аудиторської перевірки. Ця інформація включається або в річний звіт, або до порядку денного зборів акціонерів.

Усі зареєстровані акціонери одержують поштою повну інформацію про проведення зборів, річний звіт корпорації і бюлетені для голосування. Тому акціонери, не присутні на зборах персонально, мають можливість голосувати.

У Великій Британії та в інших країнах, де використовується англо-американська модель, вимоги до розкриття інформації аналогічні, але не такі суворі, як у США і, як правило, звітність надається раз на півроку.

Роль акціонерів англо-американської моделі визначається рівнем рішень, які стосуються виключно компетенції акціонерів. Такими рішеннями перш за все є вибори директорів, призначення аудиторів, купівля контрольного пакета акцій, питання реорганізації, внесення поправок до Статуту корпорації, включення пропозицій до порядку денного річних зборів, скликання позачергових загальних зборів акціонерів.

Однак стосовно дивідендів є розбіжності в законодавстві різних країн: в США акціонери не мають права голосувати за розмір

Сторінки 228-229

дивідендів, у Великобританії, навпаки, це питання ставиться на голосування.

Незважаючи на те, що корпоративне законодавство у країнах, що застосовують англо-американську модель, є досить досконалим, право акціонерів брати участь у справах компанії досить обмежено. Воно надає акціонерам повноваження обирати та заміщувати директорів компанії, брати участь у голосуванні щодо внесення змін до статуту, погоджувати найбільш важливі питання, які можуть призвести до ліквідації компанії (злиття або поглинання). Але акціонери американських компаній не мають ніякого впливу на поточні справи компанії, від їх імені керують компанією менеджери. Акціонери не визначають рівень дивідендів, не відіграють ніякої ролі щодо прийняття на роботу або звільнення менеджерів. Загальні збори акціонерів, які повинні відбуватися щорічно, як правило, є церемоніальними діями, що проводяться скоріш за все тільки заради процедурних міркувань, ніж в силу реальної необхідності.

В американських компаніях виконавчий директор (головний менеджер) приймає всі основні рішення, спираючись на підлеглих йому менеджерів. Часто в компаніях формально існує правління, але його члени призначаються головним керуючим, який здійснює керівництво ними. Практика домінування головного керуючого не тільки стосовно прийняття менеджерських рішень, але і як члена ради директорів (яким він завжди є) набула широкого розповсюдження в американських компаніях, що суттєво відрізняє її від системи управління в німецьких компаніях.

Визначальна роль ради директорів у відносинах акціонерів між собою й акціонерів з корпорацією обумовлена практикою голосування «за дорученням», коли акціонер уповноважує голову ради директорів діяти від його імені, виступати його довіреною особою і розпоряджатися його голосом.

Наприкінці перелічимо узагальнені особливості англо-американської моделі корпоративного управління:

- жорстке дотримання як корпораціями, так і акціонерами правового і нормативного регулювання діяльності компаній;
- домінуюча роль інвестиційних і пенсійних фондів, інвестиційних банків як зовнішніх акціонерів;
- повна відкритість і прозорість для акціонерів і інвесторів діяльності компаній, жорсткі вимоги до розкриття інформації корпораціями;

- передача акціонерами права управління корпорацією раді директорів і виконавчих органів при збереженні функції контролю;
- захист прав дрібних акціонерів (кумулятивне голосування);
- унітарна американська система управління спирається на нерозривність корпорації та її акціонерів, не робиться різниці між окремими типами акціонерів і не передбачається, що невиконавчі директори репрезентують інтереси якогось окремого акціонера або групи.

6.3. Західноєвропейська (німецька) модель

Західноєвропейська модель характеризується високим ступенем концентрації акціонерної власності, при цьому більша частина акцій корпорацій належить іншим компаніям. Характерною рисою формування німецьких корпорацій є тісний зв'язок банків з промисловістю. На основі акціонерних, фінансових і господарських зв'язків створюється міжгалузева інтеграція промислових концернів з фінансовими інститутами в стійкі горизонтальні промислово-фінансові об'єднання. Банки беруть участь не тільки у фінансуванні інвестиційних проектів, але й в управлінні, тому центрами створення корпорацій у Німеччині є, як правило, великі банки. Координація в німецьких корпораціях забезпечується наявністю порівняно невеликого кола посадових осіб, які є одночасно членами правління різних компаній і фірм, що входять у дану корпорацію [2].

Сторінки 230-231

При такій структурі населення, що є акціонерами великих компаній, складає 5,5 %.

Відносини власності між компаніями можуть бути ієрархічними (більше поширено у Німеччині) або перехресними (характерні для багатьох європейських країн). Якщо окремі власники акцій мають пакети акцій 25 %, 50 % і більше, то вони фактично керують корпорацією, мають стимул активно контролювати адміністрацію і достатньо влади для її заміни, якщо це є необхідним. Система управління в західноєвропейській моделі протилежна англо-американській, тому що вона ігнорує інтереси меншості. Якщо власність сконцентрована, її структура залежить ще й від того, хто є власником. В окремих випадках перехресні володіння можуть обмежити ті бізнесові відносини, що виходять за рамки суто фінансових інтересів, і при цьому значна частина контролю залишається серед співвласників.

Довгостроковими і ключовими акціонерами німецьких корпорацій є банки, представники яких обов'язково обираються членами ради директорів, причому представництво банків у раді є постійним. Банк одночасно виступає і акціонером, і кредитором, і емітентом цінних паперів (в тому числі боргових зобов'язань), і депозитарієм, і агентом, що голосує на річних загальних зборах.

Головною метою банків є охорона окремих пакетів акцій, що дає їм право розпоряджатися голосами довіритель. Однак банкіри не вважають себе корпоративними керівниками і неохоче беруть участь у прямих управлінських рішеннях. Якщо банкіри все ж залучаються до корпоративного управління в компаніях з великим числом власників, їхня діяльність є обмеженою.

Таким чином, німецькі власники та фінансові інститути, що керують їхніми капіталами, мають більш тісні ділові зв'язки зі своїми компаніями, ніж їх американські колеги. І, як результат, вони в більшій мірі зацікавлені в тому, щоб активно користуватись правами власності та брати участь у здійсненні контролю за діяльністю компаній.

Німецька модель базується на понятті, що саме існування компанії є вищим, ніж інтереси акціонерів (на відміну від англо-американської моделі). Великі корпорації мають широке коло пайовиків і спільну сумісну відповідальність, а пайовики зацікавлені в успіхах компанії. Однак безпосередні інтереси різноманітних пайовиків не завжди збігаються, і вони можуть дотримуватися різних поглядів на відповідну корпоративну політику.

Особливістю німецької моделі є двоступенева система управління: наявність спостережної ради та виконавчої ради. Спостережна рада повністю складається з незалежних директорів, а виконавча — це менеджмент компанії.

Функції спостережної ради полягають у захисті інтересів усіх груп акціонерів і вирішенні протиріч між різноманітними пайовиками (функція нагляду і контролю); функції виконавчої ради полягають у формуванні та реалізації корпоративної політики, яка відповідає інтересам усіх груп

акціонерів (функція управління і адміністрування). Таке розмежування функцій підвищує свободу дій, владу і силу керівної ради: у більшості випадків спостережна рада просто затверджує рішення керівної команди.

Німецькі закони проводять чітку грань між безпосереднім управлінням і наглядом за ним. Управлінські функції в корпорації віддані виконавчим директорам, а функції нагляду і контролю здійснюються незалежно від функції управління і віддані спостережній раді. До складу спостережної ради входять тільки незалежні директори. Найголовнішою турботою спостережних рад є довготермінова стабільність компанії. Закон зобов'язує ради у цій діяльності виявляти й узгоджувати інтереси всіх основних пайовиків компанії, зокрема акціонерів і працівників. І цю мету, і роль рад у її досягненні віддзеркалює принцип спільної дії — провідна сила німецького процесу управління.

Виконавча рада в рамках цієї моделі підпорядкована спостережній раді. Спостережна рада призначає і розпускає виконавчу раду, затверджує її рішення та надає їм консультативні послуги. У статуті обумовлюється перелік фінансових документів, що вимагають обов'язкового затвердження спостережною радою. Структура та розміри спостережної ради значною мірою визначаються законами, а не власними статутами компаній. Вимоги відносно представництва службовців змінюються залежно від галузі промисловості та розмірів компанії.

Виконавча рада в німецьких компаніях — значною мірою колегіальний орган. Склад ради обирає свого голову (головного керуючого), але, як правило, всі члени виконавчої ради мають рівні права. Члени виконавчої ради підзвітні всьому складу правління, а не окремій особі в її складі (винятком з цього правила може бути

Сторінки 232-233

випадок, коли головою ради є засновник компанії). Члени виконавчої ради повинні діяти спільно, намагаючись дійти консенсусу в процесі прийняття рішень.

Виконавча рада відповідає за оперативне управління компанією. Вона складається виключно із працівників корпорації. Критерії оцінки діяльності виконавчої ради в німецьких компаніях відрізняються від американських. Стан компанії на фондовому ринку не є для німецьких рад предметом головної уваги, а інформація про короткострокові результати діяльності компанії на ньому викликає обмежений інтерес.

Роль фондового ринку у західноєвропейській моделі незначна, наприклад у Німеччині діє тільки близько 600 відкритих акціонерних товариств, близько однієї п'ятої їх кількості включена до списків Лондонської фондової біржі і тільки одна десята котирується на біржах США.

У західноєвропейській моделі закони мають значний вплив на корпоративне управління. Статuti акціонерного товариства і фондової біржі, комерційні правила, а також перелічені вище правила, в яких обговорюється склад спостережної ради, становлять компетенцію федерального законодавства. Проте регулювання бірж є прерогативою місцевої влади.

Згідно із законодавством багатьох європейських країн корпорації повинні розкривати таку інформацію:

- > фінансові звіти (кожні півроку);
- > дані про структуру капіталу;
- > інформацію про кожного кандидата у члени спостережної ради (в тому числі адреса і місце роботи);
- > сукупну інформацію про винагороду членам виконавчої та спостережної рад;
- > дані про акціонерів, що володіють більш як 5 відсотками акцій корпорації; інформацію про можливе злиття чи реорганізацію;
- > поправки до статуту, що пропонуються, а також прізвища осіб чи назви компаній, яких запрошують для аудиторської перевірки.

Правила розкриття інформації у німецькій моделі менш суворі, ніж англо-американської моделі. Так, наприклад, фінансова інформація повідомляється раз на півроку, а не щоквартально, дані про винагороду директорів і менеджерів не конкретизуються за особистостями, більш узагальненими є фінансові звіти.

Схвалення акціонерів у німецькій моделі вимагають такі дії:

- розподіл чистого прибутку (виплата дивідендів, використання коштів);
- ратифікація рішень спостережної і виконавчої рад за минулий фінансовий рік;
- вибори спостережної ради;
- призначення аудиторів;
- важливі питання, що стосуються капіталу корпорації;
- рішення про співробітництво з філіалами;
- поправки до статуту (наприклад, зміна виду діяльності);
- злиття з іншими корпораціями, придбання контрольного пакета і питання реорганізації.

Законодавча база у німецькій моделі ґрунтується на захисті інтересів службовців, корпорацій, банків і акціонерів у системі корпоративного управління. Стосовно дрібних акціонерів німецьке законодавство дозволяє купувати акції через банки, які є депозитаріями і мають право голосувати за дорученням акціонерів протягом 15 місяців. Якщо акціонер не дає спеціальних доручень з голосування, банк має право голосувати так, як він вважає за потрібне. Досить часто це призводить до конфлікту інтересів між банком і акціонером. Крім того, узаконені обмеження права голосу і неможливість голосування по пошті також перешкоджають участі акціонерів у справах корпорації.

Особливостями західноєвропейської моделі корпоративного управління є:

- стратегія довгострокового контролю за корпорацією;
- подвійна роль банків (як кредиторів і як акціонерів);
- внутрішні інституціональні інвестори (західноєвропейські компанії) володіють найбільшою часткою акцій корпорацій;
- узаконені обмеження прав акціонерів щодо голосування, тобто статут підприємства обмежує кількість голосів, які акціонер має на зборах, і може не збігатися з числом акцій, якими він володіє.
- двоступенева структура управління, що складається із виконавчої (чиновники корпорації) і спостережної (робітники/службовці компанії і акціонери) рад;
- включення представників робітників і менеджерів у спостережну раду;
- встановлена законом кількість спостережної ради.

Сторінки 234-235

6.4. Японська модель

Корпорації Японії — це самодостатні, універсальні багатогалузеві економічні комплекси, що включають у свою структуру фінансові установи (банки, страхові, трастові компанії), торговельні фірми, а також виробничі підприємства, що складають повний спектр галузей господарства. Широке використання корпораціями залучених коштів — одна з причин японських економічних досягнень. Тому обов'язково членом корпорації, її стрижнем є головний банк, що контролює велику мережу філій і дочірніх банків. Завдяки входженню кредитно-фінансових інститутів у корпорації досягаються стратегічні вигоди, пов'язані з ростом мобільності розвитку і реалізацією технологічного потенціалу всієї групи. Швидкість технологічного відновлення виробництва, темпи нарощування випуску конкурентоспроможної продукції багато в чому залежать від того, наскільки інвестиційні можливості корпорації перевищують обсяги фінансування.

Головною рисою системи корпоративного управління в Японії є ставлення до власності як до колективного (інституціонального), а не як до приватного володіння. Отримання прибутку не є основним стимулом у японській економіці, більш вагомими є моральні та соціальні аспекти, такі як суспільне визнання, ступінь впливу на уряд та громадськість, позитивний імідж та патріотизм корпорації. Законодавство, громадська думка і промислові структури підтримують «кейрецу», тобто стратегічні альянси компаній, які спільно володіють та управляють власністю. Це пояснює високий відсоток афілійованих банків, пов'язаних між собою партнерськими господарськими та фінансовими зв'язками компаній у складі акціонерів. Така концентрація акціонерів обумовлює диктат адміністративних угруповань та менеджменту натомість впливу вільного ринку.

Ключовий банк і кейрецу — два основних елементи японської моделі, які одночасно дублюють і доповнюють один одного. Майже всі японські компанії тісно пов'язані з ключовим бан-

ком. Банк надає своїм корпоративним клієнтам кредити і послуги у випуску облігацій, акцій, веденні розрахункових рахунків і консалтингових послуг.

Японська модель має спільні риси з німецькою моделлю стосовно міцних ієрархічних або мережаних фінансово-господарських

зв'язків афілійованих компаній. Ця мережа характеризується загальним позиковим акціонерним капіталом, торгівлею товарами і послугами та неформальними діловими контактами.

Інша характерна риса японської моделі — це тісна взаємодія корпорацій з державою. З одного боку, корпорації діють як своєрідні приватні уряди, їх рішення впливають на розміри та розподіл національного продукту, спрямованість капіталовкладень, рівень зайнятості, рівні цін та обсяги виробництва [7]. З іншого боку, державна економічна політика Японії спрямована на участь у діяльності корпорацій шляхом офіційного і неофіційного представництва уряду в радах директорів.

Тобто у японській моделі основними учасниками корпоративних відносин є ключовий банк, афілійовані компанії, або кейрецу (основні внутрішні акціонери корпорації), менеджери і уряд. Взаємодія між цими учасниками спрямована на кооперацію, встановлення ділового контакту, а не на конкуренцію і баланс сил, як в англо-американській моделі.

Рада директорів у японській моделі складається з афілійованих осіб, тобто виконавчих директорів, керівників головних відділів компаній і Правління [8]. Слід сказати, що фактично незалежних директорів у японських радах нема, тому що ключовий банк і члени кейрецу можуть за власними міркуваннями призначати та знімати директорів. Неафілійовані акціонери якщо і мають незначне представництво у складі рад директорів японських корпорацій, практично не в змозі впливати на справи корпорації.

Кількість членів ради директорів в Японії значно більша, ніж в США, Великій Британії і Німеччині, і складає приблизно 50 осіб.

Законодавча база Японії була скопійована з американської під час Другої світової війни. Незважаючи на різні поправки та зміни, ядро японського законодавства про фондовий ринок все ще збігається з американським.

Однак в основі законодавчої бази корпоративного управління Японії лежить промислова політика, яку формує уряд, перш за все міністерство фінансів та міністерство міжнародної торгівлі. Уряд впливає на стан фінансових ринків, на стандарти корпоративного управління, на поведінку фінансових організацій і корпорацій. Незважаючи на часткову лібералізацію ринку і збільшення незалежних від уряду інституціональних власників, промислова політика уряду залишається важливим фактором японського законодавства.

Сторінки 236-237

Головні регулюючі органи японської системи корпоративного управління: Бюро цінних паперів Міністерства фінансів і Комітет із нагляду за фондовими біржами. Останній відповідає за дотримання корпораціями чинного законодавства та розгляд правопорушень.

Як вже було сказано, японське законодавство у багатьох питаннях збігається з американським, тому вимоги щодо розкриття інформації досить жорсткі на відміну від західноєвропейської моделі. Корпорації повинні розкривати таку інформацію:

- дані про структуру капіталу;
- відомості про кожного кандидата у члени ради директорів (в тому числі посади, які він обіймає, відносини з корпорацією, володіння акціями корпорації);
- відомості про винагороду, яку було сплачено усім керуючим та директорам; інформацію про можливі злиття чи реорганізації;
- зміни до статуту, що пропонуються, а також назви компаній, що запрошуються для аудиторської перевірки.

Схвалення акціонерів у японській моделі вимагають питання:

- розміру та виплати дивідендів;
- виборів ради директорів і призначення аудиторів;
- проблеми, що стосуються капіталу корпорації, розподіл коштів;

- поправки до статуту;
- виплати винагороди директорам і аудиторам;
- злиття з іншими корпораціями, придбання контрольного пакета і реформування.

Японська система управління спирається на спільну для всіх учасників базу розуміння корпоративних цінностей, таких як співробітництво усіх рівнів і ланок управління, підтримка корпоративного духу, узгодження конфліктних ситуацій в інтересах фірми. Японські корпорації зацікавлені в довгострокових, переважно афілійованих акціонерах і учасниках. І, навпаки, неафілійованих акціонерів намагаються виключити із цього процесу.

Річні збори акціонерів мають здебільшого формальний характер, і правління корпорації усі питання узгоджує заздалегідь. Річні звіти і матеріали, пов'язані з проведенням загальних зборів, доступні всім акціонерам, але, як правило, вони не можуть висловлювати свою незгоду з поставлених питань і підготовлених по них рішеннях. Акціонери теоретично можуть голосувати за дорученням по пошті, але на практиці іноземним акціонерам голосувати дуже складно.

Отже, особливості японської моделі корпоративного управління такі:

- вирішальна роль мережі кейрецу (фінансово-промислових груп) у системі корпоративного управління;
- наявність універсальних банків, що виконують роль кредиторів і акціонерів;
- склад ради директорів, як правило, з «інсайдерів»;
- наявність неформальних бар'єрів перед іноземними інвесторами;
- стратегія довгострокової стійкості корпорації натомість короткострокового прибутку.

6.5. Системи інсайдерів та аутсайдерів

Розглянуті моделі корпоративного управління мають свої особливості, але також мають багато схожого. Таблиця 6.2. дозволяє визначити дві принципові системи корпоративного устрою і поведінки. Ці системи мають назви інсайдерські та аутсайдерські системи. Перші мають застосування у західноєвропейській та японській моделях, другі є основою англо-американської моделі. Ключовим питанням обох систем є тип контролю над корпорацією: адміністративний або ринковий.

Інсайдером визнається фізична або юридична особа, яка має значний пакет акцій у власності (у США Інсайдером вважається власник більш як 10% цінних паперів). Фізична особа є Інсайдером, якщо вона працює у корпорації (на керівних посадах) і здатна отримати додатковий прибуток на основі використання внутрішніх, недоступних зовнішньому акціонерів ресурсів. У європейських країнах більш поширена система інсайдерів — юридичних осіб. У Німеччині більш 90% акцій контролюють організації-інвестори, фінансові інститути, які мають тісні зв'язки зі своїми акціонерними товариствами. У Японії 70% акцій знаходяться у власності фінансових інститутів і афілійованих компаній.

В інсайдерській системі акції зосереджені у невеликій кількості власників, які володіють великими частками корпоративного майна і повністю контролюють діяльність і доходи корпорації. Інсайдери можуть надавати право участі в управлінні іншим зацікавленим сторонам — представникам дрібних власників акцій, робітників та службовців, державної і місцевої влади, що створює ілюзію колегіального управління і захисту інтересів меншості.

Сторінки 238-239

Таблиця 6.2

Порівняльна характеристика аутсайдерської та інсайдерської систем

Моделі корпоративного управління в економічно розвинутих країнах	
Англо-американська модель (аутсайдерська система)	Західноєвропейська та японська моделі (інсайдерська система)
Переваги	

<ul style="list-style-type: none"> • Орієнтація на підвищення вартості компанії, її прибутковості в короткостроковому періоді. • Висока гнучкість систем управління. • Пристосування компанії до мобільності зовнішнього середовища. • Інноваційність і достатня ризиковість проектів. 	<ul style="list-style-type: none"> • Орієнтація на довгостроковий розвиток компаній. • Стабільність внутрішніх і зовнішніх для компанії факторів. • Невеликі ризики банкрутств і руйнівних «конфліктів інтересів». • Стабільні партнерські відносини у групі акціонерів-інсайдерів (стратегічні альянси). • Ефективний контроль за інсай-дерами, зокрема за менеджерами компанії.
Недоліки	
<ul style="list-style-type: none"> • Характеризується ворожими злиттями і поглинаннями (за деякими оцінками — 50% усіх злиттів і поглинань). • Переоцінений фондовий ринок і як наслідок - «перегріта» економіка. 	<ul style="list-style-type: none"> • Темпи росту і прибутковість японських компаній нижчі, ніж американських. • Слабке впровадження інвестиційних проектів.

Ринкові механізми контролю, що застосовує фондовий ринок, не мають суттєвого значення, слабо використовуються також механізм конкуренції, що не сприяє економічному розвитку компанії. Прагнення владних структур інсайдерської моделі до мінімізації ризиків вступає у протиріччя з цілями розвитку компанії: підвищенням вартості акцій, розширенням і укрупненням бізнесу оптимізації структури капіталу.

Сильними сторонами інсайдерської моделі є стабільність власності при безпосередньому корпоративному контролі власників, довгострокова стратегія зростання, яку підтримують стабільні власники.

Система аутсайдерів властива компаніям зі значним ступенем розпорошеності капіталу. При цьому контроль з боку акціонерів Здійснюється насамперед непрямими методами — через ринки капіталів, шляхом злиття, банкрутств, а також через інститут незалежних директорів.

Аутсайдерська система віддає переваги короткостроковим інвестиціям і заважає припливу довгострокових інвестицій у зв'язку з нездатністю фондового ринку установити таку курсову вартість акцій, яка б робила вигідними подібні інвестиції.

Система аутсайдерів базується на американському законодавстві, де до прав акціонерів віднесено: обрання і зняття директорів, прийняття і внесення змін у статут, рішення, пов'язані з реорганізацією корпорації (злиття, продаж і т.п.).

У США роль акціонерів-аутсайдерів значна, вона забезпечена такими законодавчими нормами, які дають можливість менеджерам без перешкод виконувати свої функції, а акціонерам здійснювати контроль за їх діяльністю. Зрозуміло, що така практика різко відрізняється від інсайдерської моделі, де влада крупних власників і менеджменту фактично розповсюджується і на управління, і на нагляд за власною діяльністю. Аргументами на користь такої концентрації влади є те, що представники великих акціонерів є одночасно і головними керуючими, таким чином, інтереси акціонерного товариства й акціонерів збігаються, однак насправді інтереси корпорації ширше інтересів акціонерів і включають інтереси всіх пайовиків.

До слабких сторін аутсайдерських систем можна віднести неможливість урівноваження інтересів не виконавчих директорів та інвесторів; швидку мінливість форм власності та пов'язану з цим заміну не виконавчих директорів у рада. Як у Великій Британії, так і в США точиться боротьба між виконавчими і не виконавчими директорами, а також між різними групами інвесторів. Перехоплення контролю може загострити цю нестабільність, якщо зовнішній інвестор, який хоче перехопити контроль над корпорацією, може переконати її акціонерів продати свої акції за достатньо високу винагороду.

Сильною стороною моделі є неперервний нагляд за діяльністю корпорації з боку не виконавчих директорів і зовнішнє регулювання через ринки цінних паперів.

Отже, для системи аутсайдерів характерні такі риси: розпорошена широка акціонерна власність, здійснення контролю за управлінням

Сторінки 240-241

власністю з боку акціонерів через інститут невиконавчих директорів, наявність ринкових механізмів зміни власників і перехоплення контролю за корпорацією (банкрутства, злиття, поглинання), активна роль фондової біржі як адаптивної до економічних зрушень системи моніторингу.

6.6. Перехідна модель корпоративного управління

У країнах з перехідною економікою, до яких належать Україна, Росія та інші країни Центральної і Східної Європи, поки що не сформувалась стійка модель корпоративного управління, але вже можна говорити про своєрідну систему, яка поєднує риси англо-американської і німецько-японської моделей.

По-перше, треба визначити найголовніші фактори, які обумовлюють напрям розвитку корпоративного управління у вказаних регіонах.

1. Основною проблемою є забезпечення ефективних механізмів перебудови економічної системи з адміністративної на ринкову. У перехідній моделі інвестори відіграють вирішальну роль у реструктуризації компаній, тому їм треба забезпечити ефективний і безпосередній контроль за вкладеними коштами. Найближчим часом не слід сподіватися на активне пожвавлення одного із найважливіших інструментів зовнішнього контролю — ринку цінних паперів, тому є необхідність пильного нагляду за керівництвом всередині корпорації. Ця ситуація більш властива системі інсайдерів, ніж аутсайдерів.

2. Банківська система в країнах Східної Європи ще досить недосконала, і банки неспроможні виступати вагомими акціонерами, а також здійснювати активний контроль корпоративної діяльності за браком управлінського досвіду з питань управління корпоративною власністю, достатнього інвестиційного капіталу, досвіду оцінки кредитів і практики контролю за позичальниками.

3. Приватизаційні процеси в Східній Європі і особливо у країнах СНД проходили здебільшого повільно і стихійно, з порушеннями прав власників. Після приватизації з'ясувалося, що невідповідність нових власників до управління процесами перебудови підприємств загальмувала розвиток нових акціонерних товариств. Боротьба за власність ще не закінчилась, і справи до розвитку і ефективної діяльності промислових корпорацій ще не дійшли.

Як наслідок — неадекватне корпоративне управління й механізми контролю, втрата стимулів як для зовнішніх, так і для внутрішніх власників.

4. Законодавча база країн з перехідною економікою тільки формується, і повільні темпи реформ значною мірою обумовлені відсутністю або недосконалістю законів і нормативних підзаконних актів стосовно управління акціонерними товариствами, функціонування фондового ринку, взаємодії і вирішення конфліктів між всіма зацікавленими сторонами у корпоративних відносинах. Необхідно ще здійснити реформування системи державного регулювання відносин власності, правову, банківську, судову системи.

5. У, постсоціалістичних країнах існує недовіра до акціонерної форми власності і пов'язана з цим неможливість залучення коштів вітчизняних та іноземних інвесторів для розвитку фінансово-господарської діяльності акціонерних товариств, що призводить до невдач у їх діяльності, конфлікту інтересів усіх учасників корпоративних відносин та погіршує економічну ситуацію в цілому.

6. У багатьох приватизованих підприємствах держава є акціонером. Користуючись державними механізмами впливу (оподаткування, ліцензування, різні види контролю тощо), вона реалізує інтереси держави всупереч інтересам інших зацікавлених осіб і самого акціонерного товариства, порушує принципи корпоративного управління (наприклад, при нарахуванні та сплаті дивідендів).

7. Керівництво новоствореними акціонерними товариствами у переважній більшості продовжує здійснюватись тими ж особами, які стояли на чолі державних підприємств. Нерідко у них не вистачає необхідних для ринкової економіки знань та умінь керувати саме акціонерним това-

риством. Вони продовжують займати керівні посади, реалізуючи свої власні інтереси всупереч інтересам більшості акціонерів.

8. Переважна більшість акціонерних товариств знаходиться у надзвичайно складному фінансово-економічному становищі, оскільки приватизаційним процесам не передувала реструктуризація підприємств (виробнича фінансова, кадрова-та маркетингова).

Наведені фактори впливають на орієнтацію українських акціонерних товариств на ту чи іншу модель корпоративного управління. Первісна орієнтація на аутсайдерську модель була необґрунтованою. Для цього не були розроблені відповідні ринкові механізми, традиційно великий вплив мала ідеологія командно-адміністративної

Сторінки 242-243

ієрархії, приватизація надала значні пільги в отриманні акцій робітникам і керівникам приватизованих підприємств. Така ситуація фактично призвела до створення інсайдерської моделі в корпораціях України із концентрацією власності в руках керівників підприємств зі значним контролем банківського і фінансово-промислового капіталу.

Переваги інсайдерської моделі тільки починають спрацьовувати, а до недоліків додаються специфічні риси пострадянської економіки, такі як:

- перерозподіл власності від рядових працівників до членів правління та інших керівних органів корпорації;
- ігнорування прав дрібних акціонерів за відсутності можливості купівлі і продажу акцій на вторинному ринку цінних паперів;
- номінальна, а не фактична управлінська влада спостережних рад і як наслідок концентрація влади у адміністративної групи (правління) або особисто голови правління;
- неналежне управління державою своїми корпоративними правами, що призводить до тіньового розподілу доходів від державної частки власності не на користь державі;
- віднесення до конфіденційної такої інформації, яка за міжнародними стандартами підлягає розкриттю [9].

Тому більшість українських корпорацій поки неспроможні використати значні переваги акціонерної форми власності за будь-якими моделями.

Коротко розглянемо характеристику основних елементів перехідної моделі в умовах реформування української економіки.

Головними учасниками даної моделі стають представники директорату підприємств та частка інституційних або приватних аутсайдерів з чіткими власними інтересами. Роль працівників і дрібних акціонерів надзвичайно мала. Реальна влада і контроль за корпорацією перейшли до рук адміністрації, яку встановлює реальний власник (інсайдер або аутсайдер). Але неминучі конфлікти між представниками правління (менеджментом) і зовнішніми акціонерами, що мають значний пакет акцій. У вирішенні конфліктів керівники підприємств традиційно спираються на трудові колективи, які володіють часткою акціонерного капіталу.

Специфіка законодавчої бази України, яка не має спеціального закону про акціонерні товариства, припускає зловживання у питаннях дотримання інтересів акціонерів, зацікавлених осіб. Серед порушень найпоширенішим є розмивання частки акціонерів у статутному фонді, вилучення активів товариства та перерозподіл грошових потоків на користь посадових осіб або акціонерів, що володіють значним пакетом акцій.

Пошуки стратегічного інвестора (вітчизняного або іноземного), який був би зацікавлений у довгостроковій стратегії розвитку, створенні конкурентних переваг, ефективності фінансово-господарчої діяльності підприємства повинні супроводжуватися зміцненням законодавчої бази з питань корпоративного управління в Україні. Такими внутрішніми інвесторами можуть стати банки, які були вирішальними в економічному розвитку багатьох західних економік, і за відсутності ефективних ринків цінних паперів у Східній Європі і країнах СНД мають відігравати головну роль у фінансуванні разом з перебудовою промисловості. Але поки що більшість банків у цій сфері діяльності зазнають відчутних втрат від управління корпоративною власністю. Багато банків неплатоспроможні, оскільки більша частина виданих позик не повертається. Внаслідок цього банки перебувають у несприятливому становищі для розміщення коштів і забезпечення нових фондів.

Щодо питань розкриття інформації, то фактично вона не відповідає жодній моделі розвинутих країн. Право розкриття більшості інформації монополізовано власне керівництвом корпорацій і не регулюється законодавчими актами. І тільки компанії, які зацікавлені у залученні позикових коштів або у створенні позитивного іміджу в іноземних інвесторів, дотримуються міжнародних стандартів з питань прозорості і розкриття інформації.

Кожна з розглянутих моделей дуже рідко існує в так званому «чистому» вигляді, деякі риси повторюються, інші перехрещуються. В умовах глобалізації економічного простору спостерігається зближення моделей і встановлення домінуючих напрямів розвитку мега корпорацій.

Ознайомлення з типовими моделями управління корпораціями дозволяє виявити найбільш актуальні напрями удосконалення українських корпорацій і правильно зрозуміти сутність управлінських рішень партнерських компаній при спільному веденні бізнесу. Процес формування визначеної моделі управління динамічний: структура корпоративного управління завжди відповідає умовам і особливостям конкретної країни.

Сторінка 245

Розділ 7

СТАТУС АКЦІОНЕРА ТА ЗАХИСТ ЙОГО ПРАВ

7.1. Права акціонерів

Участь у господарському товаристві зумовлює виникнення в особи сукупності прав, що іменуються *корпоративними*. Залежно від змісту, корпоративні права поділяються на майнові й особисті немайнові.

Особливість правового статусу акціонера полягає в тому, що він володіє не тільки правами, що впливають з участі у товаристві (права з акції), але й правами щодо самої акції як об'єкта права власності (права на акцію).

Права акціонерів закріплюються в окремих нормах законів «Про господарські товариства», «Про цінні папери і фондову біржу», інших законах та підзаконних нормативних актах, а також у Рекомендаціях з найкращої практики корпоративного управління для акціонерних товариств України, погоджених ДКЦПФР (протокол засідання Комісії від 2 червня 2002 р. № 8).

Ст. 10 Закону «Про господарські товариства» містить перелік основних прав учасників товариства. Згідно з цим переліком (який не є вичерпним) учасники товариства мають право:

а) брати участь в управлінні справами товариства в порядку, визначеному в установчих документах, за винятком випадків, передбачених цим Законом;

б) брати участь у розподілі прибутку товариства та одержувати його частку (дивіденди). Право на отримання частки прибутку (дивідендів) пропорційно частці кожного з учасників мають особи, які є учасниками товариства на початок строку виплати дивідендів;

в) вийти в установленому порядку з товариства⁵⁵;

г) одержувати інформацію про діяльність товариства. Учасники можуть мати також інші права, передбачені законодавством і установчими документами товариства.

Акціонер може вийти з товариства тільки шляхом продажу або відчуження іншим шляхом належних йому акцій. Процедура виходу з акціонерного товариства за заявою акціонера (з виділенням його частки у майні товариства) законодавством не передбачена. На практиці за аналогією до акціонерів часто застосовуються норми, що регулюють вихід учасника з товариства з обмеженою відповідальністю, але це суперечить чинному законодавству.

Сторінки 246-247

Розглянемо детальніше права, що належать акціонерів товариства як учаснику корпоративних відносин та власнику акцій.

Право акціонера на участь в управлінні товариством

Це право реалізується головним чином через участь у загальних зборах акціонерів та голосування на них, а також через право акціонера бути обраним до складу органів товариства. Таким чином, акціонер може реалізовувати право на управління справами товариства *безпосередньо* — шляхом особистої участі в роботі загальних зборів, входження до складу інших (виборних) органів товариства, прийняття рішень з інших питань, або *опосередковано* — через представників, обраних їм в органи управління товариства.

У більшості випадків право акціонера на управління товариством має *колективний (корпоративний) характер* — управлінські рішення можуть бути прийняті тільки в сукупності з іншими акціонерами (виняток становлять випадки володіння акціонером значним пакетом акцій, що дає йому можливість одноособово приймати усі або певні управлінські рішення). Тобто, для реалізації свого права на управління акціонер повинен не тільки сам запропонувати або підтримати те або інше рішення, але й схилити до нього інших учасників, забезпечити більшість при голосуванні чи акумулювати певний відсоток голосів при прийнятті рішень за рамками загальних зборів (наприклад, про скликання загальних зборів).

Управлінські рішення можуть прийматися *від імені органу акціонерного товариства* (вищого, виконавчого, контролюючого) або безпосередньо *від імені учасників товариства*. Наприклад, загальні збори акціонерів можуть скликатися за рішенням правління товариства або за вимогою акціонерів, що володіють більш як 10 % голосів. Той же пакет дає акціонеру (акціонерам) можливість безумовного включення їх пропозицій до порядку денного загальних зборів.

У випадках, передбачених чинним законодавством України, **акціонер може бути позбавлений права на управління.**

Так, власники привілейованих акцій не мають права брати участь в управлінні товариством, якщо інше не передбачено статутом (ч. 5 ст. 4, ч. 1 ст. 5 Закону «Про цінні папери і фондову біржу»). Це обмеження стосується участі у загальних зборах, можливості бути обраними до складу органів управління товариством. Власники привілейованих акцій не тільки не можуть брати участі у загальних зборах, але взагалі не мають права голосу, а тому вони не можуть реалізувати управлінські права, що надаються законом акціонерам, які мають більше 10 % голосів.

При розгляді судом справи щодо визначення права власності на акції суд може заборонити акціонеру, право власності якого оспорується, брати участь у загальних зборах (тобто реєструватись і голосувати на них). У окремих випадках судом може бути заборонено проведення загальних зборів до вирішення питання щодо права власності на акції (таке обмеження доцільно застосовувати, якщо пакет акцій, стосовно якого виник спір, є значним і може вплинути на кворум загальних зборів та результат голосування на них) або іншого спору.

Обмеження права на управління можуть мати і непрямий характер. Так, Положення «Про концентрацію», затверджене розпорядженням Антимонопольного комітету України від 19.02.2002 р. № 33-р, звільняє осіб, основним видом діяльності яких є проведення фінансових операцій чи операцій з цінними паперами, від необхідності отримання дозволу Антимонопольного комітету на придбання значного пакету акцій, за умови наступного перепродажу такого пакета акцій не пізніш одного року з моменту придбання, якщо зазначена особа *не бере участь в голосуванні у вищому органу чи інших органах управління суб'єкта господарювання* (п. 2.2.2.). Фактично це положення забороняє вказаним особам брати участь в управлінні товариством.

У зв'язку з проведенням загальних зборів акціонери мають цілу низку прав, реалізацію яких товариство повинно їм забезпечити на рівних умовах⁵⁶. Ці права включають, серед інших, такі:

- право на отримання інформації про загальні збори, що плануються;
- право на ознайомлення з документами, пов'язаними з порядком денним;
- право вносити пропозиції до порядку денного, висувати кандидатів до складу органів товариства;
- право брати участь у загальних зборах особисто або через представника;
- право голосу;
- право на ознайомлення з протоколами зборів.

Сторінки 248-249

Право акціонера на своєчасне та регулярне отримання необхідної інформації про товариство

Акціонер не зможе реалізувати більшість зі своїх майнових та немайнових прав без володіння достовірною, повною та своєчасною інформацією про діяльність товариства. Так, він не зможе реалізувати своє право на участь в управлінні товариством, якщо він не буде належним чином сповіщений про час і місце проведення загальних зборів і питання порядку денного. Акціонер не зможе отримати дивіденди за відсутності в нього інформації про час, місце і спосіб їх виплати.

Право акціонерів на отримання інформації про діяльність товариства урегульовано п. «г» ст. 10, ст.ст. 40, 43, 48, 49 Закону «Про господарські товариства», ст.ст. 23 — 25 Закону «Про цінні папери і фондову біржу» та іншими нормативними актами. У літературі неодноразово підкреслювалась недостатність і недосконалість законодавчої регламентації з цього питання. Але не слід забувати, що положення спеціальних законів та підзаконних нормативних актів з питань надання акціонерам інформації ґрунтуються на загальних нормах Конституції України та Закону «Про інформацію». Ст. 57 Конституції України гарантує право кожного знати свої права і обов'язки, а ст. 9 Закону «Про інформацію» визначає, що всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право на інформацію, яке передбачає можливість вільного отримання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних їм для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій.

В Україні, як і в більшості країн, **право акціонера на інформацію щодо діяльності товариства є обмеженим** — він має право на отримання не будь-якої інформації про справи товариства, а лише тих відомостей, які безпосередньо пов'язані з реалізацією його прав або впливають на законні інтереси акціонера і розголошення яких не є шкідливим для товариства. Обмеження права акціонерів на інформацію спрямоване передусім на захист економічних інтересів самого товариства.

В Україні обмеження права акціонера на інформацію існує у формі певного **переліку тієї інформації, яка може або повинна надаватись акціонерам товариства**. Такий перелік визначається відповідно до норм чинного законодавства і може доповнюватись положеннями внутрішніх нормативних актів товариства.

Інформація про діяльність товариства, що повинна надаватись акціонерам, може бути поділена на декілька типів, які мають різний правовий режим доступу:

1) відкрита (публічна, масова) інформація — інформація про діяльність товариства, яка не тільки направляється акціонерам, але й поширюється через засоби масової інформації і є доступною для усіх зацікавлених осіб; перелік такої інформації закріплено в ст. 40, ч. 1 ст. 43 Закону «Про господарські товариства», статтях 23—25 Закону «Про цінні папери і фондову біржу», Законі «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», рішення ДКЦПФР «Про заходи щодо захисту прав інвесторів від монополізму на ринку цінних паперів» від 5.02.1998 р. № 15 та ін.;

2) інформація, яка надається тільки акціонерам товариства (інформація з обмеженим доступом):

а) загальна — передбачена п. «г» ст. 10, ст. 48 Закону «Про господарські товариства» і надається на вимогу акціонера (до такої інформації належать річні баланси, звіти товариства про його діяльність, протоколи загальних зборів акціонерів, протоколи засідань правління); у склад загальної інформації включається і правова інформація щодо товариства, тобто його установчі документи та внутрішні акти (на підставі ст. 57 Конституції, Закону «Про інформацію»);

б) спеціальна — інформація (матеріали, документи, роз'яснення тощо), що надається у зв'язку з певними подіями (обставинами), такими як проведення загальних зборів, зміна статутного фонду, виплата дивідендів, проведення перевірок ревізійною комісією, існування конфлікту інтересів, значні угоди, та іншими обставинами, про які згідно з законодавством або внутрішніми нормативними актами товариства акціонери мають отримувати певну інформацію;

3) конфіденційна інформація — за загальним правилом є закритою для акціонерів, але можуть бути випадки, коли ця інформація підлягає розкриттю. Заборона щодо розкриття певної інформації може встановлюватись нормами чинного законодавства (про державну та лікарську таємницю, таємницю особистого життя, листування, телефонні розмови тощо) або безпосередньо товариством. Перелік відомостей, що становлять комерційну таємницю і є конфіденційними, визначається виконавчим органом товариства. Загальними зборами акціонерів може бути затверджене

Сторінки 250-251

Положення про інформацію, у якому будуть докладно визначатись її види та правовий режим.

У внутрішніх документах товариства доцільно визначати мінімальний обсяг інформації, що є відкритою для акціонерів, принципи і порядок підготовки, перевірки та надання акціонерам цієї інформації, відповідальність посадових осіб за ненадання, несвоєчасне надання або надання недостовірної інформації.

Інформація повинна готуватися, перевірятися та розкриватися у відповідності з міжнародними стандартами якості бухгалтерського обліку та аудиту, розкриття фінансової і нефінансової інформації. Доцільним є використання сучасних інформаційних технологій для розкриття інформації, наприклад, розміщення інформації в мережі Інтернет.

Важливо одночасно забезпечити всім акціонерам рівний доступ до інформації, оскільки надання окремим акціонерам доступу до інформації раніше ніж іншим або доступу до різного обсягу інформації ставитиме таких акціонерів у привілейоване становище та надаватиме їм певні переваги перед іншими на шкоду останнім. Порядок надання інформації має включати, серед іншого, перелік та розмір платних послуг товариства, пов'язаних з підготовкою копій документів та пересиланням документів поштою, порядок здійснення розрахунків.

У правилах надання інформації доцільно окремо передбачити, який обсяг інформації (перелік документів) надається іншим, крім акціонерів, заінтересованим особам.

Обов'язок з надання інформації акціонерам покладається на виконавчий орган товариства. Ефективною є практика багатьох великих акціонерних товариств, які мають спеціальний підрозділ по роботі з акціонерами. Посадові особи товариства, які порушують право акціонерів на інформацію, згідно зі статтями 47—49 Закону «Про інформацію», можуть притягатись до цивільно-правової та інших видів відповідальності. У цій сфері видами правопорушень найчастіше є такі: необгрунтована відмова в наданні інформації, надання інформації, що не відповідає дійсності; навмисне приховування інформації. Відповідальність за ненадання певної інформації встановлена також законодавством про цінні папери та фондовий ринок. Адміністративна і кримінальна відповідальність встановлена за окремі види правопорушень, пов'язаних з наданням інформації.

Право акціонера на вільне розпорядження належними йому акціями

Не допускається встановлення у статуті чи внутрішніх нормативних актах товариства ніяких обмежень щодо розпорядження акціонером належними акціями, за винятком обмежень, закріплених діючим законодавством України.

Спірним є питання, чи може статут закритого акціонерного товариства закріплювати за акціонерами або товариством право переважної покупки акцій цього товариства. Лист ДКЦПФР від 04.05.2000 № 3929/19 «Відносно правових угод з акціями закритих акціонерних товариств» вказує на правомірність закріплення за акціонерами закритих акціонерних товариств або за самими цими товариствами права привілеєвої купівлі акцій цих товариств перед третіми особами.

До внесення змін у ч. 2 ст. 28 Закону «Про господарські товариства»⁵⁷ статутом закритого акціонерного товариства могли встановлюватися й інші обмеження щодо свободи акціонера розпоряджатися своїми акціями. До статутів закритих акціонерних товариств включалися такі види обмежень права акціонера розпоряджатися своїми акціями, як:

1) обов'язок акціонера отримати згоду товариства (його вищого органу) або всіх акціонерів на продаж своїх акцій;

2) заборона продажу акцій третім особам;

3) загальна заборона продажу або застави акцій;

4) обов'язковий викуп акцій у спадкоємців та правонаступників акціонерів у разі смерті акціонера — фізичної особи або припинення акціонера — юридичної особи.

Такі положення установчих документів суттєво обмежують право акціонера розпоряджатися своїми акціями й у судовому порядку можуть бути визнані недійсними.

У Рекомендаціях ДКЦПФР вказано на неприпустимість встановлення статутами товариств та іншими внутрішніми документами будь-яких обмежень щодо розпорядження акціонером належними йому акціями, крім обмежень, закріплених законодавче (вважаємо, що це стосується і положень статутів, що закріплюють за товариством або акціонерами право переважної купівлі акцій).

Право акціонера на вільне розпорядження власними акціями відбивається і в положенні про незастосування до акціонера проце-

Сторінки 252-253

дури виключення з товариства. Акція є власністю акціонера і він не може бути примусово позбавлений цієї власності, крім випадків, прямо передбачених у законі.

Товариство **не може прийняти рішення про примусовий викуп акцій у акціонерів товариства** (таке рішення слід відрізнити від рішення про зменшення статутного фонду товариства і анулювання його акцій). Непоодинокими є випадки спонукання акціонерів товариства з боку правління продати належні їм акції. Такі дії правління є протизаконними.

Однак товариство може розсилати акціонерам пропозиції щодо викупу їх акції та інформацію про торговців цінними паперами, що скуповують акції товариства (самостійно або за дорученням інших осіб)⁵⁹.

Право на отримання частки прибутку товариства у формі дивідендів

Дане право за своїм характером належить до категорії потенційних. Реалізувати його акціонери можуть лише за двох умов:

- а) наявності у товариства чистого прибутку за результатами фінансового року;
- б) прийняття учасниками товариства рішення про розподіл між ними частини отриманого прибутку. Рішення про порядок розподілу прибутку товариства, розмір дивідендів приймається тільки вищим органом товариства (становить його виключну компетенцію).

Порядок реалізації цього права регулюється **Положенням про порядок отримання інвесторами доходів від володіння корпоративними правами в акціонерних товариствах**, затвердженим рішенням ДКІДПФР від 25.12.2001 р. № 386.

Законодавство в даний час не встановлює для господарських товариств нормативів розподілу чистого прибутку (за винятком нормативу обов'язкових відрахувань у резервний фонд). Ці питання віднесені до компетенції самого господарського товариства і закріплюються в його установчих документах або спеціальних положеннях — Положенні про фонди господарського товариства, Положенні про порядок розподілу і використання прибутку господарського товариства, Положенні про порядок нарахування і виплати дивідендів учасникам товариства.

У цих документах обов'язково повинні визначатися:

- 1) перелік фондів, що створюються товариством;
- 2) їх розмір, джерела і порядок формування;
- 3) напрями використання коштів фондів;
- 4) компетенцію органів управління товариства з питань формування і використання фондів;
- 5) порядок контролю за використанням коштів із фондів.

В акціонерному товаристві можуть створюватися: резервний фонд; фонд дивідендів; фонд розвитку виробництва; фонд розвитку персоналу; фонд соціального забезпечення; фонд участі персоналу в прибутках товариства та інші фонди.

Пропозиції щодо створення, поповнення фондів і напрямів використання їх коштів розробляються і рекомендуються виконавчим органом товариства після погодження зі спостережною радою вищому органу для прийняття відповідного рішення. Розмір фондів може визначатися в абсолютному вираженні або в процентному співвідношенні до розміру статутного фонду. Розмір щорічних надходжень у фонди визначається зазвичай у процентному співвідношенні до розміру чистого прибутку товариства, можуть встановлюватися верхня або нижня межа відрахувань. Внутрішніми документами товариства повинна бути визначена черговість формування фондів — це має значення при недостатності суми чистого прибутку для відрахувань у усі фонди.

Розпорядження коштами фондів товариства здійснює виконавчий орган. Контроль за використанням засобів покладається на ревізійну комісію.

Пропозиції щодо розподілу і використання чистого прибутку товариства розробляються по закінченні поточного фінансового року виконавчим органом товариства і пропонуються для затвердження загальним зборам акціонерів (зборам учасників).

У рішенні вищого органу господарського товариства про розподіл прибутку товариства закріплюється:

- 1) розмір чистого прибутку товариства;
- 2) частина прибутку, що підлягає розподілу між учасниками товариства (дивіденди);
- 3) сума прибутку, що відраховується на формування або поповнення фондів товариства;

Сторінки 254-255

- 4) нерозподілений залишок прибутку.

Рішення про виплату дивідендів не може прийматися у разі введення процедури розпорядження майном боржника та призначення розпорядника майна в ході провадження у справах про банкрутство акціонерного товариства.

Рішення про виплату дивідендів може прийматись лише у випадках, якщо вищим органом акціонерного товариства прийнято рішення про затвердження річних результатів діяльності акціонерного товариства.

Рішення про виплату дивідендів оформляється протоколом, який може містити дані про:

- 1) розмір дивідендів, що припадає на одну акцію;
- 2) дату початку виплати дивідендів (у разі виплати дивідендів грошима) або термін початку та закінчення приймання заяв від акціонерів у разі їх згоди на направлення нарахованої кожному з них суми дивідендів на збільшення розміру статутного фонду (у разі виплати дивідендів акціями);
- 3) спосіб виплати дивідендів;
- 4) порядок виплати дивідендів.

Прийняття вищим органом товариства рішення про виплату дивіденду означає, що *дивіденд оголошений* — із цього моменту в акціонерів виникає право вимагати виплати дивіденду, включаючи право на пред'явлення до товариства відповідного позову.

Засіб сповіщення учасників про виплату дивідендів повинен бути визначений установчими документами. У товариствах із незначним числом учасників використовується персональне повідомлення кожного учасника про виплату дивідендів. Акціонерні товариства зі значним числом акціонерів поряд із персональним їх сповіщенням також розміщують інформацію про виплату дивідендів у друкованих засобах масової інформації (центральної або за місцем перебування товариства). Виплата дивідендів може доручатись реєстратору або депозитарію, що обслуговує емітента.

У сповіщенні акціонера про виплату дивідендів вказується:

- 1) дата початку виплати дивідендів;
- 2) спосіб виплати дивідендів;
- 3) місце виплати дивідендів.

Право на одержання дивідендів мають особи, що є акціонерами товариства на початок терміну виплати дивідендів.

Істотним є питання про коло осіб, що мають право на одержання дивідендів. Оскільки обіг акцій є вільним, то склад акціонерів товариства постійно змінюється. В повідомленні про виплату дивідендів правлінням обов'язково повинна вказуватися *дата проведення дивідендного перепису* — це дата, за станом на яку визначається перелік акціонерів, що мають право на отримання дивідендів. Як правило, датою проведення дивідендного перепису є дата проведення річних загальних зборів акціонерів. Право на одержання дивідендів мають акціонери, включені до реєстру акціонерів на дату проведення дивідендного перепису.

З метою визначення переліку акціонерів, які мають право на отримання дивідендів, акціонерне товариство на початок терміну виплати дивідендів повинно забезпечити складання:

- при документарній формі випуску іменних акцій — реєстру власників іменних акцій, складеному реєстроутримувачем на дату початку виплати дивідендів;
- при бездокументарній формі випуску акцій — зведеного облікового реєстру рахунків власників цінних паперів, складеного депозитарієм на дату початку виплати дивідендів.

Виплата дивідендів за привілейованими акціями проводиться в розмірі, встановленому відповідно до умов їх випуску та зазначеному в акції (сертифікаті акції), незалежно від розміру одержаного товариством прибутку у відповідному році. У тому разі, коли прибуток відповідного року є недостатнім, виплата дивідендів за привілейованими акціями провадиться за рахунок резервного

фонду. У разі випуску привілейованих акцій у статуті акціонерного товариства обов'язково має бути визначено порядок здійснення їх власниками переважного права на одержання дивідендів.

Виплата дивідендів за акціями на пред'явника здійснюється емітентом за умови пред'явлення акціонером акцій (сертифіката акцій).

Виплата дивідендів за іменними акціями та за акціями, випущеними в бездокументарній формі, здійснюється відповідно до реєстру власників цінних паперів. Акціонер, включений до зазначеного реєстру, має право отримати дивіденди незалежно від терміну, протягом якого він був власником акцій.

Дивіденди не нараховуються та не виплачуються:

- за акціями, які не оплачено повністю;

Сторінки 256-257

• за акціями власного випуску, які викупило товариство в акціонерів та які перебувають на балансі товариства, з урахуванням статті 32 Закону України «Про господарські товариства».

При виплаті дивідендів за простими акціями забороняється встановлювати черговість виплат за ознаками акціонерів (виду особи, розміру пакета акцій тощо).

Фізичним особам дивіденди виплачуються шляхом перерахування на рахунки в установах банків за їх місцем проживання; видача готівкою через каси товариства; перерахування поштовим переказом та іншими засобами. Юридичним особам суми дивідендів перераховуються на їхні рахунки в установах банків. Спосіб виплати дивідендів визначається, як правило, виконавчим органом товариства.

Суми податків, якими оподатковуються дивіденди, утримуються і перераховуються в бюджет товариством.

У Рекомендаціях ДКЦПФР наголошується, що обмеженість норм чинного законодавства щодо виплати дивідендів вимагає від товариства якомога повніше врегулювати ці питання в статуті. З метою забезпечення рівного ставлення до всіх акціонерів та гарантування їхніх прав у статуті має передбачатися граничний термін виплати дивідендів (наприклад, не пізніше кінця року, наступного за тим, дивіденди за який виплачуються), а також форма виплати дивідендів (грошима або акціями товариства).

Акціонерне товариство може мати й затверджену дивідендну політику, з якою потенційні інвестори можуть ознайомитися перед прийняттям інвестиційних рішень. Така дивідендна політика визначатиме не тільки частку прибутку, яку підприємство в майбутньому планує спрямовувати на виплату дивідендів, але й обставини, які братимуться до уваги при визначенні певного розміру дивідендів — особливості розвитку бізнесу в минулому періоді, потреби в реінвестуванні частини прибутку, наявність випущених товариством привілейованих акцій тощо. Але в будь-якому разі остаточне рішення про виплату або невиплату дивідендів навіть за наявності прибутку прийматиметься загальними зборами акціонерів.

Право акціонера на переважне придбання додатково випущених акцій

Відповідно до ч. 3 ст. 38 Закону «Про господарські товариства» акціонери користуються переважним правом на придбання додатково випущених акцій.

Порядок реалізації цього права встановлено Положенням про порядок збільшення (зменшення) розміру статутного фонду акціонерного товариства в редакції, затвердженій рішенням ДКЦПФР №158 від 16.10.2000р.

Усі акціонери акціонерного товариства мають рівне переважне право на придбання акцій, що випускаються додатково, у кількості, пропорційній їх частці у статутному фонді на дату прийняття рішення про емісію акцій.

Відкритим акціонерним товариствам під час проведення підписки на акції забороняється визначати переваги (різні умови) одних інвесторів перед іншими на придбання акцій, що випускаються додатково, за винятком випадків реалізації акціонерами свого переважного права.

Підписка на акції відкритого акціонерного товариства здійснюється у два етапи:

• на першому етапі реалізується переважне право акціонерів на придбання акцій, що випускаються додатково, у кількості, пропорційній їх частці у статутному фонді на дату прийняття рішення про емісію акцій;

- на другому етапі реалізується право інших інвесторів на придбання акцій, що випускаються додатково, та існуючих акціонерів у кількості, що перевищує кількість акцій, на яку акціонер реалізував своє переважне право. При цьому на другому етапі переважним правом на придбання акцій, що випускаються додатково, користуються акціонери товариства.

До інформації про емісію акцій має включатися термін проведення першого і другого етапів підписки, у випадках, коли передбачена процедура реєстрації інформації про емісію акцій.

Термін проведення першого етапу підписки не може бути меншим від 15 календарних днів. Другий етап підписки починається після закінчення першого етапу.

З дня, наступного за днем закінчення першого етапу підписки, на вимогу акціонера або іншого інвестора акціонерне товариство повинно надати інформацію про кількість акцій, на які здійснена підписка на першому етапі.

Для реалізації свого переважного права на придбання акцій, що випускаються додатково, протягом встановленого для цього терміну подається заява і здійснюється оплата акцій відповідно до умов випуску.

Сторінки 258-259

Під час реалізації акціонерами свого переважного права акціонерне товариство не має права обмежувати використання грошових коштів як форми оплати акцій.

Перевищення запланованого рівня відкритої підписки або дострокове її припинення можливо у разі, якщо в інформації про емісію акцій була передбачена така можливість.

Рішення про затвердження результатів відкритої підписки у разі недосягнення або перевищення запланованого рівня ухвалюється загальними зборами акціонерів відповідно до вимог чинного законодавства.

Заяви, що надійшли від інвесторів, які не є акціонерами, до початку другого етапу підписки, не розглядаються.

Право акціонера вимагати проведення аудиторської перевірки

Рішення про проведення аудиторської перевірки фінансово-господарської діяльності акціонерного товариства можуть приймати:

- > вищий орган акціонерного товариства;
- > спостережна рада товариства (якщо таке повноваження закріплене за нею у статуті або іншому внутрішньому документі товариства, або надане рішенням загальних зборів);
- > виконавчий орган товариства.

Спірним є питання щодо права окремих акціонерів вимагати проведення аудиторської перевірки діяльності товариства.

Відповідно до ст. 9 Закону «Про аудиторську діяльність» користувачами бухгалтерської звітності можуть бути уповноважені на підставі законів України представники органів державної влади, юридичні та фізичні особи, зацікавлені в наслідках господарської діяльності суб'єктів, у тому числі: власники, засновники господарюючого суб'єкта, кредитори, інвестори та інші особи, які відповідно до чинного законодавства мають право на отримання інформації, що міститься в бухгалтерській звітності. *Користувачі бухгалтерської звітності мають право виступати замовниками на проведення аудиту та виконання інших аудиторських послуг, визначати обсяги та напрями аудиторських перевірок в межах повноважень, наданих законодавством, установчими документами або окремими договорами.*

Недоцільним є закріплювати у статуті право кожного з акціонерів вимагати проведення аудиторської перевірки.

ДКЦПФР рекомендує надати право вимагати проведення аудиторської перевірки акціонеру або акціонерам, які у сукупності є власниками більше 10 відсотків акцій з правом голосу, та зафіксувати це в статуті.

Вважаємо за доцільне закріпити також, що така аудиторська перевірка проводиться за рахунок коштів товариства (а не власний кошт акціонерів).

Право на одержання коштів і майна, що залишилися після розрахунків з усіма кредиторами при ліквідації акціонерного товариства

Де право акціонера відноситься до категорії потенційних. Для його реалізації необхідно виконання цілого ряду умов:

- а) прийняття загальними зборами рішення про ліквідацію товариства;
- б) проведення встановленої законом процедури ліквідації;
- в) погашення товариством заборгованості перед усіма кредиторами;
- г) наявність після розрахунків із кредиторами коштів або майна, які підлягатимуть розподілу між акціонерами.

Порядок розподілу між акціонерами майна, що залишилось після розрахунків з кредиторами, визначається ст. 21 Закону «Про господарські товариства» та його статутом. Доцільним є урегулювання цих питань у спеціальному акті — Положенні про реорганізацію та ліквідацію акціонерного товариства, яке має затверджуватись загальними зборами.

Акціонери товариства не належать до числа його кредиторів, а тому розподіл між ними майна товариства проводиться за рамками ліквідаційної процедури. Акціонери не мають права вимагати від товариства повернення своїх внесків у тому обсязі, у якому вони були внесені. Між акціонерами розподіляється лише те майно, що залишилося в товариства.

Стаття 21 Закону «Про господарські товариства» регулює розподіл між учасниками *коштів* товариства. Дана норма підлягає розширювальному тлумаченню. Вона має застосовуватись до розподілу між учасниками не тільки коштів, але і *будь-якого іншого майна* товариства, що залишилося після розрахунків із усіма кредиторами. Законом не передбачений обов'язковий продаж майна товариства в процесі ліквідаційної процедури. Тому після проведення розрахунків із усіма кредиторами в товариства можуть залишатися не тільки кошти, але й інше майно — рухоме і нерухоме

Сторінки 260-261

майно в матеріальній формі (речі), цінні папери, права інтелектуальної власності тощо. Такий висновок підтверджується змістом ч. 6 ст. 36 Закону «Про підприємства в Україні», у якій говориться про *майно*, що залишилося після задоволення претензій кредиторів і членів трудового колективу до ліквідованого підприємства -це майно використовується на розсуд власника.

У той же час в статуті акціонерного товариства може передбачатись необхідність продажу всього майна товариства при проведенні ліквідації з наступним розподілом отриманих від продажу коштів, що залишились після розрахунків зі всіма кредиторами, між акціонерами. Такий порядок доцільно закріпити щодо акціонерних товариств із значним числом акціонерів (коли буде важко здійснити поділ майна у натурі). Майно (особливо цілісні майнові комплекси) може продаватись товариством і будь-кому з акціонерів, але проекти таких угод рекомендується попередньо затверджувати на загальних зборах.

Майно, передане товариству акціонерами в користування, не враховується при розподілі — воно повертається власнику в натуральній формі без винагороди. Вартість майнових прав (прав користування даним майном) повинна враховуватись при визначенні розміру частки акціонера в майні, що підлягає поділу.

Учасники самі визначають умови розподілу між ними майна товариства, що залишилося після розрахунків з кредиторами. За загальним правилом, майно розподіляється пропорційно кількості акцій, що належать акціонерові (тобто пропорційно розміру його частки у статутному фонді товариства). Акціонери можуть визначити інший порядок поділу майна в установчих документах. Власники привілейованих акцій мають **право на пріоритетну участь у розподілі майна акціонерного товариства** (ч. 5 ст. 4 Закону «Про цінні папери і фондову біржу»).

Умовами випуску привілейованих акцій обов'язково визначається їх **викупна вартість** — це та грошова сума, яку отримує власник привілейованої акції при ліквідації товариства. Власники привілейованих акцій знаходяться у більш вигідному становищі відносно власників простих акцій, якщо у товариства недостатньо майна для його розподілу між всіма акціонерами. Проте якщо після розрахунків зі всіма кредиторами у товариства залишаються значні активи, то статус власників привілейованих акцій є не дуже добрим вони отримують фіксовану викупну вартість своїх акцій і не мають права на участь у розподілі іншого майна (поряд із власниками простих акцій).

Законом «Про господарські товариства» встановлено шестимісячний строк із моменту опублікування оголошення про ліквідацію товариства, протягом якого майно господарського товариства, що залишилося після розрахунків із усіма кредиторами, має бути розподілене між учасниками.

Після закінчення шестимісячного терміну акціонери набувають право вимагати в товариства повернення їм майна, що залишилося після розрахунків з кредиторами, у судовому порядку. Це право зберігається до моменту виключення товариства з ЄДРПОУ.

Акціонери можуть розділити майно (кошти) товариства, що залишилися після задоволення вимог усіх кредиторів, і до перебігу встановленого ст. 21 Закону «Про господарські товариства» шестимісячного строку. Проте якщо існують спори щодо виплати заборгованості товариства, то його майно не підлягає розподілу між акціонерами до вирішення цих спорів або до одержання кредиторами відповідних гарантій.

Обов'язок з розподілу між акціонерами майна товариства, що залишилося після розрахунків із усіма кредиторами, покладається на ліквідаційну комісію. Акціонер може в судовому порядку оспорювати дії ліквідаційної комісії, пов'язані з розподілом майна товариства або вимагати видачі належної йому частки майна. Відповідачем у таких позовах є не ліквідаційна комісія, а саме товариство (оскільки ліквідаційна комісія діє як виконавчий орган товариства). Позови можуть бути подані до суду лише до моменту виключення товариства з ЄДРПОУ.

7.2. Захист прав меншості в акціонерному товаристві

На рівень корпоративного управління кожного підприємства та на оцінку його інвестиційної Привабливості впливає й те, як забезпечується захист інтересів меншості акціонерів та чи забезпечується він взагалі.

Внаслідок процесів приватизації державного майна в Україні існує велика кількість дрібних акціонерів — здебільшого це працівники акціонерних товариств, які виникли у процесі приватизації. Пакети акцій таких акціонерів в більшості випадків не перевищують 1—2 % від розміру статутного фонду товариства.

Сторінка 262

Категорія дрібних акціонерів є найменш захищеною у корпоративних відносинах. Непоодинокими є випадки грубих порушень їхніх прав із боку менеджменту товариства та крупних акціонерів. Причинами такого становища є не тільки слабкість діючого законодавства України, але й низький рівень загальної корпоративної культури. Акціонери не знають про свої права і не вміють їх захищати встановленими законом засобами. Крім того, дрібні акціонери найчастіше не мають необхідних фінансових ресурсів для забезпечення захисту своїх прав і протистояння міцним фінансовим магнатам чи менеджменту товариства, у розпорядженні якого знаходяться усі ресурси підприємницької структури. Захист прав дрібних акціонерів ускладнюється і у зв'язку з тим, що більшість з них знаходяться у трудових відносинах з товариством і під загрозою звільнення з роботи вимушені підкорятися будь-яким рішенням виконавчого органу.

Найчастіше питання про захист інтересів меншості виникає при набутті певною особою вирішального контролю над акціонерним товариством.

Здійснення контролю над акціонерним товариством означає можливість особи (групи осіб) здійснювати вирішальний вплив на рішення цього товариства.

Контроль над товариством забезпечується, насамперед, володінням контрольним пакетом акцій. Практика функціонування акціонерних товариств свідчить про наявність контрольних пакетів різних ступенів, що наділяють акціонера певними засобами впливу на товариство — від можливості простого зриву проведення загальних зборів акціонерів (унаслідок недосягнення кворуму) до можливості одноосібно приймати будь-яке рішення від імені товариства. У відкритому акціонерному товаристві поняття контрольного пакета акцій не є фіксованою величиною, оскільки залежить від кількості голосів акціонерів, що присутні на загальних зборах.

Можливості акціонера впливати на рішення, що приймаються товариством, і рівень захисту інтересів меншості відображені у табл. 7.4.ИЦІ.

В Україні правові засоби захисту інтересів меншості розвинуті недостатньо (поріг, із якого починається захист, дуже високий -10% + 1 акція). За рубежом вже 1 % пакет акцій наділяє акціонера певними засобами захисту (і відповідно впливу на політику товариства).

Здійснення контролю над акціонерним товариством і захист інтересів меншості

Кількість акцій	Права (можливості) акціонера	Результат
Від 1 акції до 10%	<ul style="list-style-type: none"> - брати участь у загальних зборах - голосувати на загальних зборах - вносити пропозиції щодо порядку денного загальних зборів (рішення щодо включення пропозицій до порядку денного приймається правлінням) - входити до складу органів управління товариством; звертатись у суд з позовом до товариства (включаючи позов про визнання загальних зборів недійсними) - вимагати викупу належних акціонерів акцій у випадках, передбачених законодавством. 	Дрібні акціонери не мають реальної можливості впливати на рішення товариства. Захист меншості забезпечується через звернення до суду та можливість вимагати у товариства викупу акцій (тобто не корпоративними, а загальними цивільно-правовими засобами)
10 % + 1 акція	<ul style="list-style-type: none"> - вносити зміни в порядок денний загальних зборів; разом з представниками ДКЦПФР здійснювати контроль за реєстрацією акціонерів для участі у загальних зборах; - вимагати скликання позачергових загальних зборів акціонерів в будь-який час і з будь-якого приводу; - у разі відмови правління скликати загальні збори акціонери можуть скликати їх самостійно; - вимагати проведення ревізійною комісією перевірки фінансово-господарської діяльності правління 	Дрібні акціонери дістають можливість приймати певні рішення, що впливають на діяльність товариства
25 % + 1 акція	<ul style="list-style-type: none"> • тільки за згодою такого акціонера загальні збори можуть приймати рішення з наступних питань: 1) внесення змін до статуту товариства; 2) створення та ліквідація дочірніх підприємств, філій та представництв; 3) прийняття рішення щодо припинення товариства 	Малий блокуючий пакет
40%	<ul style="list-style-type: none"> • Відсутність такого акціонера на зборах не дає можливості досягти кворуму і тому блокує проведення загальних зборів 	Великий блокуючий пакет
50 % + 1 акція	<ul style="list-style-type: none"> • Пакет акцій, що дозволяє приймати рішення на загальних зборах з будь-яких питань, які не потребують кваліфікованої більшості голосів • Пакета може бути недостатньо для прийняття рішення з питань, що потребують кваліфікованої більшості голосів • Пакета недостатньо для одноособового забезпечення кворуму на загальних збо- 	Контрольний пакет

	рах	
60%+ 1 акція	<ul style="list-style-type: none"> • Пакет акцій надає можливість одноособове забезпечити кворум на загальних зборах • Пакета може бути недостатньо для прийняття рішення з питань, що потребують кваліфікованої більшості голосів 	Контрольний пакет
75 % + 1 акція	<ul style="list-style-type: none"> • Пакет акцій, що дозволяє одноособове проводити загальні збори і приймати рішення з будь-яких питань 	Контрольний пакет, що позбавляє інших акціонерів можливості впливати на рішення загальних зборів
90%	<ul style="list-style-type: none"> • Пакет акцій, що дозволяє одноособове проводити загальні збори й приймати рішення з будь якого питання • Пакет акцій, що блокує будь-які засоби захисту інтересів меншості, закріплені у Законі „Про господарські товариства” 	Контрольний пакет, що позбавляє інших акціонерів практично будь-яких засобів впливу на діяльність товариства

Сторінки 266-267

Як засоби перерозподілу контролю над товариством можуть використовуватися:

- негласні «угоди акціонерів (які дозволяють об'єднувати їм свої пакети акцій);
- володіння акціями через підставних або пов'язаних (афілійованих) осіб;
- додаткова емісія акцій (збільшення загального числа акцій сприяє «зменшенню» пакета акцій акціонерів, не спроможних придбати акції додаткової емісії) та ін.

Придбання контрольного пакета акцій акціонерного товариства

У даний час придбання контрольного пакета акцій акціонерного товариства регулюється лише нормами антимонопольного законодавства України. Безпосереднє або опосередковане (через інших осіб) придбання, набуття у власність іншим способом чи одержання в управління акцій, що забезпечує досягнення чи перевищення 25 або 50 % голосів на загальних зборах товариства, потребує отримання згоди Антимонопольного комітету України на концентрацію згідно з Положенням про концентрацію, затвердженим розпорядженням АМКУ від 19.02.2002 р. № 33-р.

Проте володіння однією особою контрольним пакетом акцій безпосередньо стосується прав інших акціонерів товариства - вони фактично позбавляються своїх повноважень щодо управління товариством (їх рішення не спроможні впливати на політику товариства).

Закордонне законодавство встановлює спеціальні норми, спрямовані на розкриття інформації про наявність в особи контрольного пакета акцій і встановлення спеціального порядку придбання такого пакета. Мета подібного регулювання — захист інтересів інших акціонерів цього товариства.

Аналогічні норми включені й до проекту Закону «Про акціонерні товариства», розділ 11 якого так і називається: «Придбання контрольного пакета акцій товариства». Проектом передбачений такий механізм захисту прав акціонера у разі придбання іншою особою контрольного пакета акцій:

1. Особа (особи, що діють спільно), яка, з урахуванням кількості акцій, що належать їй та її афілійованим особам, має намір придбати 60 % і більше простих акцій товариства (контрольний пакет акцій), кількість акціонерів якого складає більш 500, зобов'язана не пізніше, ніж за 30 днів до придбання пакета, направити товариству письмове повідомлення про намір придбати контрольний пакет й опублікувати його передбаченим законом способом.

2. Загальні збори акціонерів можуть прийняти рішення про застосування заходів, спрямованих на протидію придбанню контрольного пакета.

3. Особа, що придбала контрольний пакет акцій товариства з дотриманням установленого порядку про сповіщення товариства, не пізніше 60 днів із дня придбання контрольного пакета зобов'язана запропонувати всім акціонерам викупити належні їм акції (пропозиція повинна публіку-

ватися і направлятися в індивідуальному порядку акціонерам). Строк, упродовж якого акціонери можуть реалізувати своє право, повинен складати від 30 до 60 днів із моменту подачі пропозиції.

4. Якщо особа (особи, що діють спільно) придбали контрольний пакет акцій з порушенням зазначеного порядку, то такі акціонери позбавляються права голосу на загальних зборах, якщо рішенням загальних зборів не буде встановлене інше.

На сьогоднішній день акціонерам є доступною лише інформація:

- про осіб, що володіють 5 % та більше акцій емітента (включаються до регулярної інформації, що подається відкритими акціонерними товариствами до ДКЦПФР, та до інформації про емісію акцій);
- про володіння посадовими особами емітента акціями емітента (включаються до регулярної інформації, що подається відкритими акціонерними товариствами до ДКЦПФР, та до інформації про емісію акцій);
- про осіб, що володіють 10 % і більше акцій емітента (інформація подається щодо будь-яких товариств — емітентів акцій та облігацій і підлягає оприлюдненню згідно з рішенням ДКЦПФР від 5.02.1998 р. № 15 «Про заходи щодо захисту прав інвесторів від монополізму на ринку цінних паперів»).

Обов'язковий викуп товариством власних акцій Згідно з Рекомендаціями ДКЦПФР для забезпечення захисту прав акціонерів меншості доцільно встановити у статуті товариства вимогу про обов'язковий викуп товариством акцій в акціонерів, які не голосували «за» під час прийняття загальними зборами певних рішень, або принаймні у тих акціонерів, які голосували «проти». До таких рішень доцільно віднести:

- рішення про реструктуризацію товариства (із визначенням конкретних форм реструктуризації);

Сторінки 268-269

про внесення змін до статуту, якими звужується обсяг прав акціонерів (наприклад, позбавлення акціонерів — власників привілейованих акцій права брати участь у голосуванні на загальних зборах);

- про укладення угоди або кількох взаємопов'язаних угод щодо відчуження майна (необоротних активів) товариства, якщо на момент укладення відповідної угоди балансова вартість таких активів перевищує визначену суму або визначену частку активів акціонерного товариства.

Звичайно, що такий обов'язковий викуп здійснюється товариством лише на вимогу акціонера. Під час прийняття загальними зборами рішення, яке може стати підставою для висування акціонером вимоги щодо викупу належних йому акцій, акціонери повинні бути повідомлені про таке право. На цих же загальних зборах слід прийняти рішення про ціну, за якою здійснюватиметься такий обов'язковий викуп, та про порядок викупу із зазначенням строку, якщо законом або статутом акціонерного товариства питання обов'язкового викупу не врегульовані.

Реалізація принципу захисту прав меншості акціонерів також звільнить товариство від конфліктних ситуацій на майбутнє, оскільки акціонери, які голосували «проти» стратегічних рішень, і в подальшому не сприятимуть їх виконанню.

7.3. Права акціонера та угоди товариства

Для забезпечення функціонування кожне акціонерне товариство через свої уповноважені органи або уповноважених осіб укладає угоди. Деякі з угод мають безпосереднє відношення до акціонерів та їх прав, оскільки внаслідок таких угод товариство отримує прибутки або зазнає збитків, вартість товариства зменшується чи зростає. Це безумовно впливатиме на ринкову вартість акцій, на можливість отримання акціонерами дивідендів та їх розмір. Внаслідок угод щодо реорганізації товариства акціонери стають учасниками нових підприємств.

Тому вкрай важливим є те, щоб акціонери мали змогу брати участь у прийнятті рішень про укладання найбільш важливих та суттєвих угод товариства. Для досягнення цього в статуті товариства слід віднести вирішення питань щодо укладання деяких угод до виключної компетенції загальних зборів або спостережної ради.

Значні угоди

Виконавчий орган акціонерного товариства має дуже широкі повноваження стосовно розпорядження майном та іншими активами товариства. Розпорядження здійснюється шляхом укладення договорів (купівлі-продажу, застави, бартеру й ін.) від імені товариства. Чинне законодавство практично не регулює питання, пов'язані зі здійсненням значних угод. Проте виконавчий орган далеко не завжди діє при укладенні угод із дотриманням інтересів акціонерного товариства. Така нічим не обмежена діяльність може завдати суттєвої майнової шкоди товариству. Закон «Про господарські товариства» передбачає можливість включення в статут товариства положень про необхідність затвердження загальними зборами акціонерів або спостережною радою угод, укладених правлінням на суму, що перевищує зазначений у статуті розмір. Але статuti багатьох акціонерних товариств не містять такої норми і дії виконавчих органів залишаються практично безконтрольними. Певні обмеження щодо укладення значних угод передбачені лише в Державній програмі приватизації на 2000—2002 рік (пункти 140, 142, 144, 145).

Проект Закону «Про акціонерні товариства» дає визначення значної угоди і передбачає засоби захисту інтересів товариства та його акціонерів від можливих збитків, пов'язаних із укладенням такої угоди. Значною визнається угода, якщо ринкова вартість майна або послуг, що є її предметом, складає від 25 до 50 % вартості активів за даними останньої річної фінансової звітності товариства. Проект встановлює, що рішення про укладення такої угоди може прийматися тільки спостережною радою. Якщо ж ринкова вартість майна або послуг, що є її предметом, складає понад 50 % вартості активів за даними останньої річної фінансової звітності товариства, то рішення про укладення такої угоди може прийматися винятково загальними зборами акціонерів на підставі подання спостережної ради. Угода, укладена з порушенням даних вимог, може бути визнана недійсною, якщо особа, що уклала угоду з товариством, знала або повинна була знати про недотримання встановлених законом обмежень. Проте проект закріплює, що з подібними позовами може звертатися до сторони за угодою не тільки само товариство, але й акціонер (акціонери), що володіють у сукупності не менше ніж 1 % акцій товариства.

Сторінки 270-271

ДКЦПФР пропонує такі рекомендації стосовно значних угод:

1. До компетенції загальних зборів акціонерів слід віднести прийняття рішення щодо значних угод, а саме про їх укладання, а не про наступне затвердження.

2. У статуті товариства слід надати визначення значних угод, а також взаємопов'язаних угод, які у сукупності підпадатимуть під визначення значної угоди. Під час визначення значної угоди доцільно виходити не з розміру статутного фонду товариства, а з вартості його активів. Наприклад, значною угодою вважатиметься угода або кілька взаємопов'язаних угод, за якими вартість майна (робіт або послуг), що є предметом цих угод, становить 25 і більше відсотків вартості активів товариства за даними останньої річної фінансової звітності. Можна також зазначити, що під значні угоди не підпадатимуть угоди, що укладаються акціонерним товариством у процесі поточної господарської діяльності.

3. Підставами для віднесення декількох угод до взаємопов'язаних можуть бути їх відповідність таким ознакам:

- угоди є частинами однієї великої угоди;
- сторонами угод є ті ж самі особи або їх афілійовані (пов'язані) особи;
- предметом таких угод є майно (роботи, послуги) одного виду тощо.

4. Істотні умови проектів договорів щодо значних угод повинні завчасно надаватися акціонерам для ознайомлення разом з іншими матеріалами, пов'язаними з питаннями порядку денного, щоб акціонери мали змогу прийняти обмірковане та зважене рішення про їх укладання чи неукладання.

Угоди «з заінтересованістю»

Чинне законодавство України не регулює питання укладення товариством угод, у яких посадові особи цього товариства мають заінтересованість. Така заінтересованість може пов'язуватися з родинними стосунками посадової особи товариства з посадовою особою потенційного контрагента за договором або з фактом володіння значною часткою в статутному фонді такого контрагента, або з будь-якими іншими обставинами, через які особа має майновий інтерес в угоді.

ДКЦПФР рекомендує регулювати порядок укладення таких угод у внутрішніх документах товариства.

У зв'язку з цим статут чи внутрішні положення акціонерного товариства, затверджені загальними зборами, повинні містити вимогу про обов'язок членів спостережної ради та виконавчого органу товариства розкривати інформацію про їх заінтересованість в угодах, які вчинюються товариством або передбачаються, а також термін та порядок надання товариству такої інформації.

Якщо прийняття рішення про вчинення угоди віднесено до компетенції органу товариства, до складу якого входить зазначена посадова особа, внутрішні положення товариства можуть передбачати, що ця особа не бере участі у голосуванні під час вирішення питання про вчинення такої угоди.

Проектом Закону «Про акціонерні товариства» передбачені правила поведінки осіб, що мають заінтересованість в укладенні угоди. Інформація про наявність заінтересованості обов'язково повинна розкриватися даними особами, вони можуть відсторонятися від обговорення питань, пов'язаних із даною угодою і голосування по них. Проект передбачає, що порушення зацікавленими особами вимог про розкриття своєї зацікавленості є підставою для пред'явлення до них позовів про відшкодування товариству збитків, заподіяних такою угодою. Якщо друга сторона за угодою знала або повинна була знати про наявність у посадової особи або акціонера відповідної зацікавленості (тобто діяла несумлінно), то така угода може бути визнана недійсною.

Угоди з придбання товариством власних акцій

Акціонер не наділений правом виходу з акціонерного товариства і вилучення своєї частки з майна товариства. Замість цього він може продати належні йому акції іншим акціонерам, третім особам або самому товариству.

Викуп акціонерним товариством власних акцій може мати місце тільки після державної реєстрації товариства. Викуп здійснюється за рахунок чистого прибутку, що залишається в розпорядженні товариства відповідно до ст. 32 Закону «Про господарські товариства», ч. 2 ст. 8 Закону «Про цінні папери і фондову біржу».

Викуп акцій може мати добровільний або обов'язковий характер.

При *добровільному викупі акцій* товариство має можливість викупити в акціонерів, за їх згодою, оплачені ними акції.

Обов'язковий викуп товариством своїх акцій здійснюється *на вимогу акціонера* у випадках, прямо передбачених чинним законодавством.

Сторінки 272-273

Акціонер наділений правом вимагати в товариства викупу своїх акцій із метою захисту своїх майнових інтересів у ситуаціях істотної зміни умов інвестування, що виникла з волі самого акціонерного товариства (а не третіх осіб або інших зовнішніх обставин). Право акціонера вимагати викупу своїх акцій є стримуючим механізмом при прийнятті товариством найважливіших рішень. Право акціонера вимагати викупу своїх акцій у товариства часто іменується «правом на незгоду».

Чинне законодавство України передбачає такі випадки, коли акціонер наділяється правом вимагати викупу своїх акцій:

а) у випадку реорганізації товариства, коли акціонери не голосували за прийняття загальними зборами акціонерів рішення про реорганізацію (не були присутні на зборах, голосували проти рішення про реорганізацію або утрималися від голосування) (Положенням про порядок реєстрації випуску акцій під час реорганізації товариств, затвердженим рішенням ДКЦПФР від 22.07.1999 № 154);

б) у випадку, коли акціонер акціонерного товариства, створеного в процесі приватизації і корпоратизації, голосував проти прийняття загальними зборами рішення про укладення угоди або декількох взаємопов'язаних угод про відчуження майна (необоротних активів) підприємства і здійснення операцій з борговими вимогами і зобов'язаннями (факторинг), якщо на момент укладення відповідної угоди балансова вартість таких активів або зобов'язань перевищує суму, еквівалентну 14 000 ЕГЖ за курсом, установленим Національним банком України, або перевищує 10 % результату балансу відкритого акціонерного товариства (п. 144 Державної програми приватизації на 2000—2002 роки, затвердженої Законом від 18.05.2000р.);

в) у випадку реструктуризації або реорганізації відкритого акціонерного товариства, створеного в процесі приватизації або корпоратизації, якщо акціонер голосував проти прийняття загальними зборами рішення про реструктуризацію (п. 145 Державної програми приватизації на 2000—2002 роки, затвердженої Законом від 18.05.2000 р.).

Процедура обов'язкового викупу товариством власних акцій складається з декількох етапів:

а) виникнення в акціонерів права вимагати викупу належних йому акцій (настання одного з випадків, передбачених законодавством);

б) інформування акціонерів товариством про наявність у них права вимагати викупу належних їм акцій;

в) пред'явлення акціонерами товариству вимог про викуп їх акцій;

г) укладення договору купівлі-продажу акцій і його виконання. Акції, викуплені акціонерним товариством, повинні бути упродовж року відчужені або анульовані.

Протягом цього періоду розподіл прибутку, а також голосування і визначення кворуму на загальних зборах проводиться без урахування викуплених товариством акцій.

Реалізація акцій може здійснюватися шляхом розповсюдження серед працівників товариства або продажу. Продаж акцій може здійснюватися серед акціонерів, працівників товариства або третіх осіб. Спосіб, порядок і умови реалізації акцій повинні визначатися рішенням уповноваженого органу товариства.

Розповсюдження акцій серед працівників може здійснюватися на сплатній або безоплатній підставі.

Рішення про продаж або передачу акцій керівнику і членам виконавчого органу, розповсюдження серед працівників товариства можуть прийматися тільки спостережною радою або загальними зборами акціонерів (щоб уникнути зловживань із боку виконавчого органу товариства).

Анулювання викуплених акцій призводить до зменшення розміру статутного фонду акціонерного товариства (оскільки акція — це частка в статутному фонді). Анулювання акцій не може відбуватися частково, оскільки у свідоцтві про реєстрацію випуску і на самих акціях указується загальна кількість випущених акцій і величина статутного фонду товариства. Тому під анулювання підпадає весь випуск, а потім випускаються нові акції.

Рекомендації ДКЦПФР наголошують, що окремого врегулювання вимагає й придбання в акціонерів оплачених ними акцій цього товариства, що здійснюється товариством за власною ініціативою.

З метою забезпечення інтересів акціонерів та кредиторів в статуті товариства доцільно віднести прийняття рішення про придбання власних акцій до виключної компетенції загальних зборів акціонерів або, принаймні, спостережної ради.

Рекомендується передбачити, що наступне рішення про перепродаж придбаних акцій або їх розповсюдження серед працівників

Сторінки 274-275

товариства приймається або загальними зборами, або спостережною радою, особливо в тому разі, якщо мова йде про реалізацію акцій членам ради або виконавчого органу.

Важливою вимогою до угод товариства (особливо до значних угод; угод, щодо яких є заінтересованість; угод з власними акціями — їх розміщення, а також придбання та реалізація викуплених в акціонерів акцій) є вимога про їх укладання акціонерним товариством за справедливою вартістю, якою в більшості випадків буде ринкова вартість.

7.4. Способи захисту прав акціонерів

На думку експертів, **найбільш поширеними порушеннями прав акціонерів** у процесі діяльності вітчизняних акціонерних товариств є такі:

- недостатня участь у прийнятті рішень про відчуження власності (в тому числі цілісних майнових комплексів, основних засобів виробництва, патентів, ліцензій, знаків для товарів та послуг тощо) — це відзначили 68,5% фахівців;

- незадовільний стан справ із розкриттям інформації про емітентів — 55,6%;

- недостатня участь у контролі угод на значні суми — 40,7%;

- ускладнення представництва у Спостережній раді — 31,5%;

- недостатня можливість для дрібних інвесторів впливати на формування порядку денного загальних зборів — 31,5%;
- питання одержання частини прибутку акціонерного товариства в формі дивідендів — 25,9%;
- неврегульованість процесу перереєстрації прав власності на іменні цінні папери — 25,9%.

Серед іншого, порушення спостерігаються при підписці на акції додаткової емісії, процедурах участі у загальних зборах акціонерів, відзначені випадки деструктивних дій власників великих пакетів акцій (10—40%), які своєю неявкою зривають збори, а також факти залежності обігу акцій від власника контрольного пакета, яким часто виступає керівництво акціонерного товариства.

При управлінні акціонерними товариствами найбільш поширені порушення прав акціонерів виникають при реалізації таких прав:

- доступ до протоколів загальних зборів та інших документів акціонерного товариства, про що зазначило 42,6% опитаних;
- допуск на загальні збори — 31,5%;
- реалізація права бути обраним до органів управління акціонерного товариства — 31,5%;
- реєстрація для участі у загальних зборах — 27,8%;
- перенос дати і місця проведення загальних зборів — 16,7%;
- інформування про загальні збори — 7,4%.

Порушення прав акціонерів спостерігаються і **при здійсненні керівництвом акціонерного товариства операцій з майном та активами**, в першу чергу:

- передача у підконтрольні керівництву акціонерного товариства структури, про що повідомило 70,4% респондентів;
- продаж за заниженими цінами — 51,2%;
- отримання кредитів за не вигідними відсотками — 25,9%;
- здійснення реструктуризації — 38,9%.

Недостатньо забезпечені гарантії першочергового права акціонерів на придбання акцій додаткової емісії при наданні реальних можливостей сплатити акції (відзначено у 33,3% анкет), отриманні інформації про емісію та забороні сплати акцій якимось конкретним майном (обидва аспекти згадані у 31,5%> відповідей).

Права акціонерів часто порушуються при прийнятті рішень про відчуження власності, в першу чергу, при створенні дочірніх підприємств (відмічено у 53,7% анкетах експертів), створенні спільних підприємств (51,2%) та при продажу майна на суму, що перевищує 20% статутного фонду (38,9%).

Встановлені законом і внутрішніми нормативними актами акціонерного товариства права акціонерів можуть порушуватися різними учасниками корпоративних відносин: іншими акціонерами, органами управління товариства, його посадовими особами, реєстраторами, зберігачами та іншими особами.

Порушені права акціонерів захищаються в судовому або поза-судовому порядку.

Акціонери можуть захищати свої права з використанням наступних **позасудових способів захисту**:

- **внутрішніми (корпоративними) способами** — акціонери можуть звертатися з заявами і претензіями з приводу порушених прав до самого товариства, його органів, посадових осіб; вимагати проведення

Сторінки 276-277

загальних зборів і включення питань до порядку денного, вимагати проведення перевірки фінансово-господарської діяльності товариствата правління; у випадках, передбачених законом, можуть вимагати в товариства викупу належних їм акцій;

- **шляхом звернення в ДКЦПФР** із заявами про порушення своїх прав;
- шляхом звернення до **правоохоронних органів** (міліції, прокуратури, тощо) з заявами про правопорушення та злочини, вчинені у сфері корпоративних відносин;

- шляхом звернення до саморегулювальних організацій, чия діяльність спрямована на регулювання поведінки учасників корпоративних відносин (УФБ, ПАРД, ПФТС, УАІБ та інших) та організацій, діяльність яких безпосередньо спрямована на захист прав акціонерів (Спілки акціонерів України).

Права акціонерів можуть бути захищені й у судовому порядку — шляхом подачі позову в суд (господарський суд).

Законодавством України припускається пред'явлення акціонером тільки **прямого позову** — позову про порушення прав і законних інтересів самого акціонера.

За рубежом у сфері корпоративних відносин широко застосовуються й інші категорії позовів:

похідні або непрямі позови — позови, подані акціонером в інтересах самого акціонерного товариства у разі заподіяння товариству збитків діями органів управління товариства, інших акціонерів або третіх осіб (дані позови дають змогу захистити товариство насамперед від недобросовісних дій його органів управління або посадових осіб);

колективні позови — позови, запропоновані в інтересах усіх акціонерів, права яких були порушені (всі акціонери повинні бути повідомлені про подачу такого позову в обов'язковому порядку, процедура розгляду справ по колективних позовах більш ефективна, особливо якщо мова йде про розгляд позовів до товариств, що налічують велику кількість акціонерів).

Учасники господарських товариств можуть звертатися до суду (господарського суду) із позовами:

- про усунення перешкод у здійсненні права (часто це позови про спонукання органів господарського товариства, інших осіб вчинити дії, необхідні для реалізації учасником своїх прав);
- про відновлення положення, що існувало до порушення права (включаючи скасування незаконно прийнятих рішень або визнання недійсними установчих документів або угод, укладених товариством);
- про відшкодування збитку, заподіяного порушенням корпоративних прав.

Позови можуть подаватися до:

- 1) самого товариства;
- 2) інших акціонерів товариства;
- 3) третіх осіб, чії дії перешкоджають реалізації прав акціонера або заподіяли збитки, пов'язані зі здійсненням акціонерами своїх корпоративних прав (найчастіше це позови акціонерів до номінальних утримувачів акцій, реєстраторів, торговців цінними паперами, представників і інших осіб).

Питання про пред'явлення позову окремому органу господарського товариства в даний час законом не урегульоване. У багатьох державах припускається пред'явлення позову до органу господарського товариства (звичайно виконавчого). У разі потреби відшкодувати шкоду усі члени такого органу залучаються до відповідальності як солідарні боржники з правом наступного регресу до члена органу управління, винного у вчиненні правопорушення.

Звернення до ДКЦПФР є одним з доступніших та дієвих засобів захисту акціонерами своїх прав. Процедура звернення акціонерів та інших осіб до ДКЦПФР, проведення перевірок та застосування передбачених законом санкцій регламентується цілою низкою нормативних актів:

- Правилами розгляду звернень громадян у Державну комісію з цінних паперів і фондового ринку та її територіальні органи, затвердженими наказом ДКЦПФР від 23.07.1997 р. № 186.

- Правилами проведення перевірок та ревізій емітентів, осіб, що здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів, фондових бірж та саморегулювальних організацій на дотримання вимог законодавства про цінні папери, затвердженими рішенням ДКЦПФР від 17.10.1997 р. №37.

- Правилами розгляду справ про порушення вимог законодавства на ринку цінних паперів та застосування санкцій в редакції Рішення ДКЦПФР від 13.02.2001 р. №27.

Під зверненням громадян до ДКЦПФР та її територіальних органів слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) та скарги.

Сторінки 278-279

Пропозиція (зауваження) — звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності суб'єктів ринку цінних паперів, а також висловлюються думки щодо врегулювання їх діяльності.

Заява (клопотання) — звернення громадян із проханням про сприяння реалізації їх прав та інтересів на ринку цінних паперів.

Скарга-звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян на ринку цінних паперів, порушених діями або бездіяльністю суб'єктів ринку цінних паперів, рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, установ та посадових осіб.

До рішень, дій (бездіяльності) у сфері діяльності на ринку цінних паперів, які можуть бути оскаржені, належать такі, внаслідок яких:

- > порушено права і законні інтереси громадянина (групи громадян) з одержання інформації про умови випуску та обігу цінних паперів, результатів фінансово-господарської діяльності емітентів, обсягу і характеру угод з цінними паперами та іншої інформації, передбаченої чинним законодавством щодо ринку цінних паперів; гарантування прав власності на цінні папери; дотримання учасниками ринку цінних паперів на фондовому ринку вимог актів законодавства; дій, рішень суб'єктів ринку цінних паперів, державних органів, органів місцевого самоврядування, установ, посадових осіб;

- > створено перешкоди для здійснення громадянином його прав і законних інтересів на ринку цінних паперів.

У зверненні, що адресується до ДКЦПФР, має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги.

Звернення може бути усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим громадянином особисто чи через уповноважену особу, якщо ці повноваження оформлені відповідно до вимог чинного законодавства.

Звернення може бути подано як окремою особою (індивідуальне), так і групою осіб (колективне).

Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати.

Звернення, оформлене без дотримання цих вимог, повертається заявникові з відповідними роз'ясненнями не пізніше як через 10 днів від дня його надходження.

Громадяни мають право звертатися до ДКЦПФР українською чи іншою мовою, прийнятною для сторін

Якщо питання, порушені в зверненні, не входить до компетенції Комісії, воно в термін не більше п'яти днів пересилається за належністю відповідному органу чи посадовій особі, про що повідомляється громадянину, який подав звернення. У разі, якщо звернення не містить даних, необхідних для прийняття обґрунтованого рішення, воно в той же термін повертається громадянину з відповідними роз'ясненнями.

Забороняється направляти скарги громадян для розгляду тим органам або посадовим особам, дії чи рішення яких оскаржуються. Письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається анонімним і розгляду не підлягає. Не розглядаються повторні звернення від одного й того ж громадянина з одного й того ж питання, якщо перше вирішено по суті, та звернення осіб, визнаних судом неієздатними.

Рішення про припинення розгляду такого звернення приймає Голова Комісії, у територіальному органі Комісії — Голова територіального органу Комісії.

Скарги громадян на дії посадових осіб, суб'єктів ринку цінних паперів розглядаються територіальними органами Комісії за місцем проживання громадянина або територіальним органом, що територіально знаходиться в регіоні суб'єкта ринку цінних паперів, на дії (бездіяльність) якого надійшла скарга. В разі неможливості вирішити питання у територіальному органі Комісії, скарга за рішенням голови територіального органу у п'ятиденний термін може бути направлена для вирішення до Центрального апарату Комісії.

Скарги на рішення загальних зборів членів акціонерних товариств вирішуються у судовому порядку.

Громадянин може подати скаргу особисто або через уповноважену на це особу. Скарга в інтересах неповнолітніх і недієздатних осіб подається їх законними представниками.

Скарга в інтересах громадянина за його уповноваженням, оформленим у встановленому законом порядку, може бути подана іншою особою, трудовим колективом або організацією, яка здійснює правозахисну діяльність.

Сторінки 280-281

До скарги додаються наявні у громадянина документи або їх копії, які необхідні для розгляду скарги, які після її розгляду повертаються громадянину.

Скарга на рішення, що оскаржувалось, може бути подана до Комісії — Голові, Члену Комісії, голові територіального органу Комісії протягом одного року з моменту його прийняття, але не пізніше одного місяця з часу ознайомлення громадянина з прийнятим рішенням. Скарги, подані з порушенням зазначеного терміну,

не розглядаються.

Пропущений з поважної причини термін може бути поновлений Комісією, Головою, членами Комісії, головою територіального органу Комісії, що розглядає скаргу.

Громадянин, який звернувся із заявою чи скаргою до Комісії, має право:

- 9^обисто викласти аргументи особі, що перевіряла заяву чи скаргу, та брати участь у перевірці поданої скарги чи заяви;

- знайомитися з матеріалами перевірки;

- подавати додаткові матеріали або наполягати на їх запиті Комісією;

- бути присутнім при розгляді заяви чи скарги;

- користуватись послугами адвоката або представника трудового колективу, організації, яка здійснює діяльність щодо захисту прав інвесторів, оформивши це уповноваження у встановленому законом порядку;

- одержати письмову відповідь про результати розгляду заяви чи скарги;

Звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше одного місяця від дня їх надходження до Комісії, а ті, які не потребують додаткового вивчення, — невідкладно, але не пізніше п'ятнадцяти днів від дня їх отримання. Якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, Голова або Член Комісії, у територіальному органі Комісії — голова територіального органу встановлює необхідний термін для його розгляду, про що повідомляється особі, яка подала звернення. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати сорока п'яти днів.

На обґрунтовану письмову вимогу громадянина термін розгляду може бути скорочено від встановленого цим пунктом строку.

Комісія розглядає звернення громадян без стягнення плати.

Якщо у зверненні наводиться факт порушення чинного законодавства, Комісія діє відповідно до Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні».

У разі виявлення порушень прав і законних інтересів акціонерів ДКЦБФР має право;

- > надсилати емітентам, особам, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів, фондовим біржам та саморегульним організаціям обов'язкові для виконання розпорядження про усунення порушень законодавства про цінні папери та вимагати надання необхідних документів відповідно до чинного законодавства;

- > надсилати матеріали в правоохоронні органи стосовно фактів правопорушень, за які передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність, якщо до компетенції комісії не входить накладення адміністративних стягнень за відповідні правопорушення;

- > надсилати матеріали в органи Антимонопольного комітету України у разі виявлення порушень антимонопольного законодавства;

> накладати адміністративні стягнення, штрафні та інші санкції за порушення чинного законодавства на юридичних осіб та їх співробітників, аж до анулювання дозволів на здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів;

> порушувати питання про звільнення з посад керівників фондових бірж та інших установ інфраструктури фондового ринку у випадках недодержання ними чинного законодавства України, з метою захисту інтересів інвесторів та громадян;

> призначати тимчасово (до двох місяців) керівників фондових бірж, депозитаріїв та інших установ інфраструктури фондового ринку, зупиняти або припиняти допуск цінних паперів на фондові біржі або торгівлю ними на будь-якій фондовій біржі, зупиняти кліринг та укладення договорів купівлі-продажу на певний термін для захисту держави, інвесторів.

Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку накладає на **юридичних осіб штрафи** (ст. 11 Закону «Про державне регулювання ринку цінних паперів»):

Сторінки 282-283

• за випуск в обіг та розміщення незареєстрованих цінних па- • перів відповідно до чинного законодавства — у розмірі до 10 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або в розмірі до 150 відсотків прибутку (надходжень), одержаних в результаті цих дій;

• за діяльність на ринку цінних паперів без спеціального дозволу (ліцензії), одержання якого передбачено чинним законодавством, — у розмірі до 5000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

• за ненадання, несвоєчасне надання або надання завідомо недостовірної інформації — у розмірі до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

• за ухилення від виконання або несвоєчасне виконання розпоряджень, рішень про усунення порушень щодо цінних паперів — у розмірі до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Ст. 13 Закону «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» передбачає види **адміністративних правопорушень на ринку цінних паперів** (до відповідальності за дані правопорушення можуть притягатись громадяни і посадові особи, відповідальні за вчинення правопорушення):

> Здійснення операцій по випуску в обіг або розміщенню не зареєстрованих відповідно до чинного законодавства цінних паперів тягне за собою накладення на громадян чи посадових осіб штрафу у розмірі від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

> Здійснення операцій на ринку цінних паперів без спеціального дозволу (ліцензії), отримання якого передбачено чинним законодавством, тягне за собою накладення на громадян чи посадових осіб штрафу у розмірі від 20 до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

> Неподання, несвоєчасне подання або подання завідомо недостовірних відомостей Державній комісії з цінних паперів та фондового ринку, якщо подання цих відомостей передбачено чинним законодавством, тягне за собою накладення на громадян чи посадових осіб штрафу у розмірі від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

> Ухилення від виконання або несвоєчасне виконання розпоряджень Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку тягне за собою накладення на громадян чи посадових осіб штрафу у розмірі від 20 до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Крім штрафів та притягнення до адміністративної відповідальності, до учасників ринку цінних паперів за порушення законодавства передбачено застосування таких санкцій:

• **Попередження** — за порушення учасником ринку цінних паперів вимог законодавства щодо цінних паперів, нормативних актів Комісії.

• **Зупинення на термін до одного року розміщення (продаж) та обіг цінних паперів того чи іншого емітента** — за порушення вимог законодавства щодо цінних паперів та нормативних актів Комісії.

• **Зупинення на термін до одного року дії ліцензії на здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів** — за порушення вимог законодавства щодо цінних паперів та нормативних актів Комісії.

• **Анулювання ліцензії на здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів** — за порушення вимог законодавства щодо цінних паперів та нормативних актів Комісії за наявності підстав, передбачених чинним законодавством.

• **Зупинення торгівлі на фондовій біржі** — за порушення вимог законодавства про цінні папери, статуту та (або) правил фондової біржі до усунення таких порушень.

• **Зупинення або припинення допуску цінних паперів на фондовій біржі або торгівлі ними на будь-якій фондовій біржі, зупинення клірингу та укладення договорів купівлі-продажу цінних паперів на певний термін** — за порушення вимог законодавства про цінні папери.

Юридична особа може бути притягнена до відповідальності за вчинення правопорушення не пізніше трьох років з дня вчинення правопорушення, а при триваючому правопорушенні — не пізніше трьох місяців з дня його виявлення, за винятком порушень, за вчинення яких передбачено накладення штрафів.

Штраф на громадянина чи посадову особу може бути накладено не пізніш як через два місяці з дня вчинення правопорушення, а при триваючому правопорушенні — два місяці з дня його виявлення.

7.5. Обов'язки акціонера

У відповідності зі ст. 11 Закону «Про господарські товариства» учасники господарського товариства зобов'язані:

а) додержувати установчих документів товариства і виконувати рішення загальних зборів та інших органів управління товариства;

Сторінки 284-285

б) виконувати свої обов'язки перед товариством, у тому числі і пов'язані з майновою участю, а також вносити вклади (оплачувати акції) у розмірі, порядку і засобами, передбаченими установчими документами;

в) не розголошувати комерційну таємницю і конфіденційну інформацію про діяльність товариства.

Наведений перелік обов'язків учасників не є вичерпним. Він доповнюється обов'язками, передбаченими в інших нормах чинного законодавства, а також в установчих документах і внутрішніх нормативних актах товариства.

В установчих документах засновники регламентують свою спільну діяльність, пов'язану зі створенням і функціонуванням господарського товариства, закріплюють свої права й обов'язки. Учасники самі визначають зміст установчих документів і з моменту вступу їх у дію зобов'язані додержуватися вироблених спільно норм. Варто враховувати, що установчі документи не можуть включати положення, що суперечать чинному законодавству або обмежують права і законні інтереси учасників або дискримінують певні їх групи, навіть якщо учасники самі висловили згоду на встановлення таких норм. Такі установчі документи можуть бути визнані недійсними.

Крім установчих документів, акціонери зобов'язані додержуватися рішень, прийнятих ними на загальних зборах. Дані рішення закріплюються в протоколі зборів і додатках до нього. Рішеннями зборів учасників можуть прийматися різноманітні корпоративні (внутрішні) нормативні акти, необхідні для забезпечення діяльності товариства (в основному вони іменуються положеннями). Прийняті в такий спосіб внутрішні нормативні акти товариства надалі є обов'язковими для виконання всіма акціонерами (навіть якщо акціонер голосував проти прийняття даних актів).

Обов'язки акціонерів поділяються на *майнові* і *немайнові*. Ст. 11 Закону «Про господарські товариства» називає тільки один **майновий обов'язок** акціонерів — оплачувати акції у розмірі, порядку і способами, передбаченими установчими документами. На акціонера не покладено жодного позитивного (що полягає у виконанні якихось дій, а не в утримванні від-їх вчинення) не майнового обов'язку.

Обов'язки акціонерів, що входять до складу органів управління товариством (виконавчого органу, ревізійної комісії, наглядової ради), мають більш широкий характер. Акціонер може бути включений до складу органів товариства тільки на добровільній основі, тому він за власним бажанням покладає на себе додаткові обов'язки по керуванню товариством.

Акціонери зобов'язані **не розголошувати комерційну таємницю і конфіденційну інформацію про діяльність товариства.**

Учасники господарського товариства мають різний ступінь доступу до інформації про діяльність товариства. Конфіденційна інформація (комерційна таємниця) може бути відома: а) акціонерам, що входять до складу виборних органів управління товариством; б) акціонерам, що перебувають з товариством у трудових відносинах; в) акціонерам, що одержали доступ до даної інформації на інших законних підставах (наприклад, якщо така інформація надається в зв'язку з проведенням загальних зборів). Відповідальність за розголошення конфіденційної інформації може встановлюватися не тільки чинним законодавством, але й установчими документами (або спеціальними нормативними актами товариства Положенням про порядок ознайомлення учасників з інформацією про діяльність товариства, Положенням про конфіденційність інформації, Положенням про відповідальність посадових осіб товариства і т.п.). Обов'язок щодо нерозголошення комерційної таємниці і відповідальність за його порушення може бути закріплений безпосередньо в трудовому договорі (контракті).

Відповідальність за порушення акціонерами своїх обов'язків встановлюється законом і/або установчими документами та іншими нормативними актами товариства.

7.6. Особливості правового статусу засновників акціонерного товариства

У відкритому акціонерному товаристві, на відміну від інших видів господарських товариств, засновники товариства мають особливий правовий статус, відмінний від статусу інших учасників, що вступили в товариство шляхом придбання акцій у ході відкритої підписки або після державної реєстрації товариства (передплатників на акції, рядових акціонерів). У закритих акціонерних товариствах відсутня така категорія учасників, як передплатники на акції (акції розподіляються між засновниками), а правовий стан засновників і акціонерів, що вступили в товариство після його державної реєстрації, фактично збігається.

Сторінки 286-287

Засновники акціонерного товариства — це особи, які підписали установчий договір, що визначає порядок здійснення ними спільної діяльності щодо створення акціонерного товариства.

Засновники є ініціаторами створення товариства і на них покладаються обов'язки з виконання дій, необхідних для досягнення поставленої мети. До обов'язків засновників належать:

- а) публікація повідомлення про намір створити товариство встановленим законом засобом;
- б) організація відкритої підписки на акції;
- в) відкриття поточного рахунку для зарахування коштів, що надійшли від передплатників на акції;
- г) прийняття від передплатників не грошових внесків у рахунок А Ї оплати за акції, їх оцінка і збереження;
- д) розробка проекту статуту акціонерного товариства;
- є) підготовка і проведення установчих зборів товариства;
- е) виконання необхідних дій зі здійснення державної реєстрації акціонерного товариства;
- ж) своєчасне повернення передплатникам на акції коштів (майна), внесених у рахунок оплати за акції у випадку, якщо товариство не буде створене (незалежно від причин).

Відносини між засновниками, порядок здійснення ними спільної діяльності, а також їх відповідальність перед третіми особами за дії, вчинені в процесі організації товариства, регулюються установчим договором. В установчому договорі визначається склад засновників із указівкою кількості акцій, що одержуються кожним із них. Установчий договір визначає мету спільної діяльності засновників (створення акціонерного товариства) і дії, які необхідно здійснити засновникам для досягнення цієї мети з указівкою черговості і термінів виконання, а також відповідальних за виконання осіб. В установчому договорі не можуть закріплюватися які-небудь пільги або сума винагороди засновникам, що підлягає виплаті за рахунок коштів створеного ними товариства. Дані питання можуть бути вирішені виключно установчими зборами.

Після державної реєстрації акціонерного товариства зміни до установчого договору, включаючи зміни, пов'язані зі зміною складу акціонерів, вноситися не повинні. Особа, що одержує акції

у засновника, не стає засновником товариства і не може підписувати установчий договір. Статус засновника (права й обов'язки) має особистий характер і не може переходити до іншої особи.

Засновники товариства до моменту його державної реєстрації можуть укладати угоди від імені товариства. Такі угоди визнаються укладеними з товариством тільки за умови їх схвалення установчими зборами (ч. 1 ст. 8, ст. 36 Закону «Про господарські товариства»). Угоди, не схвалені установчими зборами, спричиняють правові наслідки тільки для засновників.

Витрати, яких зазнали засновники в процесі організації товариства, можуть відшкодовуватися їм на підставі рішення установчих зборів (або загальних зборів акціонерів). Відшкодування витрат засновників є правом, а не обов'язком акціонерного товариства. Витрати засновників мають бути підтверджені документально.

До витрат, пов'язаних зі створенням товариства, належать:

- плата, внесена за державну реєстрацію інформації про емісію акцій в ДКЦПФР та державну реєстрацію акціонерного товариства як суб'єкта підприємницької діяльності;
- плата за розміщення в друкованому органі інформації про проведення відкритої підписки на акції, про скликання установчих зборів,
- витрати, пов'язані з персональним інформуванням передплатників про скликання зборів,
- інші витрати, пов'язані з організацією та проведенням установчих зборів (оренда приміщення, друкування необхідної документації та матеріалів, оплата послуг реєстратора тощо),
- виплата нагороди торгівцю цінними паперами за надання послуг з розміщення акцій,
- оплата послуг реєстратора або депозитарію з обліку прав власності на акції та додаткових послуг,
- витрати на рекламу та інші види витрат.

Засновники несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, що виникли до моменту державної реєстрації товариства. Мова йде не про будь-які зобов'язання, а зобов'язання, що виникли в зв'язку з організацією товариства, виконанням засновниками своїх обов'язків, передбачених установчим договором.

Засновники в установчому договорі не можуть приймати рішення про розподіл відповідальності між собою до моменту погашення всіх боргів перед передплатниками або третіми особами - солідарно відповідальними в повному обсязі є усі засновники (до повного виконання ними своїх зобов'язань).

Сторінки 288-289

У той же час установчий договір може наділяти засновника, що виконав зобов'язання перед передплатниками на акції і третіми особами, правом регресної вимоги до інших засновників. Відповідальність у порядку регресу може розподілятися між засновниками в однаковій мірі або в залежності від розміру внеску кожного засновника в статутний фонд товариства.

Солідарна відповідальність засновників має місце в таких випадках:

а) якщо товариство визнане таким, що не відбулось, засновники відповідають перед передплатниками на акції за повне і своєчасне повернення коштів і майна, внесеного останніми в рахунок оплати за акції;

б) засновники відповідають перед третіми особами за угодами, укладеними від імені товариства, якщо товариство (установчі збори) не затвердить дані угоди.

На засновників товариства не покладається обов'язок заснувати товариство — вони зобов'язані лише належним чином виконати всі дії, необхідні для цього. Тому засновники не несуть майнової відповідальності перед передплатниками у випадку, якщо товариство не буде створено. Крім того, засновники не відповідають за невчасну видачу акцій усім передплатникам на акції — це входить в обов'язки самого товариства як юридичної особи (його компетентного органу).

Після державної реєстрації товариства правове положення засновників і інших акціонерів товариства стає практично однаковим — вони мають рівні права й обов'язки, що випливають з акції. Проте засновники зобов'язані утримувати не менше 25% акцій товариства терміном не менше двох років (ч. 1. ст. 30 Закону «Про господарські товариства»).

Крім того, установчими зборами акціонерного товариства може бути прийняте рішення про надання пільг засновникам. На практиці такі пільги встановлюються достатньо рідко. Як пільги засновникам може надаватися:

- а) право на одержання певної частки чистого прибутку товариства;
- б) виплата разової або щорічної (щомісячної) фіксованої винагороди;
- в) право безоплатного користування певним майном товариства (автомобілем, житловим помешканням і ін.) та інші пільги.

Пільги засновників мають суцільно персональний характер і не переходять до осіб, яким відчужуються акції засновників. Питання про пільги засновників повинні бути визначені у статуті. Загальними зборами акціонерів рішення про надання пільг може бути змінено або скасовано. Засновник не може оскаржити в судовому порядку скасування або зміну пільги, оскільки її надання є правом, а не обов'язком товариства. Якщо рішення про надання пільг засновникам закріплено окремо в протоколі установчих зборів (а не в статуті товариства), то питання про його скасування або зміну розв'язати достатньо складно, оскільки загальні збори акціонерів відрізняються за компетенцією від установчих зборів і не можуть змінити або скасувати ряд рішень останнього (наприклад, рішення про створення товариства).

Сторінки 290-291

Розділ 8

ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ КОРПОРАЦІЇ

8.1. Еволюція організаційного управління корпорацією

Сучасні корпорації діють у складному, нестабільному економічному середовищі з високим рівнем невизначеності, тому уміння здійснювати необхідні зміни, перебудови, адаптуватися є сьогодні найважливішим завданням, що забезпечить їхню конкурентоспроможність і успішне функціонування в довгостроковій перспективі. Найбільш важливою складовою цих змін, що забезпечує швидку реакцію корпорації на вплив факторів внутрішнього і зовнішнього середовища, є ефективна організація діяльності корпорації.

Організація діяльності корпорації — це форма поділу і кооперації управлінської діяльності, у рамках якої здійснюється процес управління за відповідними функціями, спрямованими на вирішення поставлених завдань і досягнення намічених цілей.

Еволюція розвитку теорії організаційного управління може бути умовно поділена на декілька етапів. Кожний з них обмежений тимчасовими рамками і має характерні риси (табл. 8.1). Найсамперед — це системні характеристики організації. Трактуючи організацію як відкритої або закритої системи визначає тісний її зв'язок з навколишнім середовищем: автономність з акцентом на внутрішні характеристики або належність до зовнішнього середовища з його характеристиками.

Таблиця 8.1 Основні етапи розвитку системи організаційного управління

Характеристика етапу	1-й етап 1900—1930 рр.	2-й етап 1930—1960рр.	3-й етап 1960—1980 рр.	4-й етап 1980—2000 рр.
Характер системи	Закрита	Закрита	Відкрита	Відкрита
Кіпцеві цілі	Раціональні	Соціальні	Корпоративні	Соціально-політичні
Рушійні сили	Ефективність	Людські відносини	Стан зовнішнього середовища	Влада і політика

Другим критерієм класифікації є кінцева перспектива розвитку організації, її мета і місія. Представники одного напрямку (раціонального) стверджують, що діяльність організації спрямована на механічне досягнення поставлених цілей. Інший напрямок (соціальний) дотримується думки про функціонування організації як складного соціального організму із суперечливими внутрішніми інтересами, життєдіяльність його ставить і змінює цілі залежно від процесів, що відбуваються у цьому організмі.

Еволюційно змінювалося і питання рушійних сил розвитку корпорації — від механічного досягнення встановленого критерію ефективності до розв'язання політичних питань влади і контролю в організації.

Справжній науковий і практичний інтерес до корпорації у Західній Європі й Америці збігся з епохою індустріальної революції на початку XX століття. Це обумовлено виникненням масового і серійного виробництва і залученням великої кількості людей до виробничих та управлінських процесів і відокремленням у зв'язку з цим механізмів володіння і управління.

З індустріалізацією збігається перший етап розвитку організаційного управління корпорацією, який дістав назву «класичного». В основу були покладені припущення, що організація є своєрідним механізмом, окремі частини якого повинні бути стандартизовані і централізовано керовані. Теоретики першого етапу були прихильниками універсальних принципів і моделей для всіх типів організацій у будь-якому стані зовнішнього середовища. Організації трактувалися як закриті системи, створені для ефективного досягнення внутрішніх цілей [2].

Найбільш загальними принципами «наукового управління» американського дослідника Ф. Тейлора, широко розповсюдженими в 20—30-х роках, були:

- заміна вольових методів управління («правило вказівного пальця») науковим обґрунтуванням кожного елемента робіт;
- науковий добір і навчання робочої сили;
- співробітництво керівників і виконавців для досягнення цілей організації на основі досягнень науки управління;
- поділ відповідальності між менеджерами і робітниками, коли одні виконують функції планування, спостереження, контролю, інші — відповідають за безпосереднє виконання робіт.

Результати наукових досліджень Ф.Тейлора були співзвучні досвіду практичної роботи французького інженера Анрі Файл що сформулював основні принципи адміністрування і функціонування організації в цілому.

Сторінки 292-293

1. Поділ праці. Спеціалізація функцій повинна підвищувати ефективність виробництва, збільшуючи випуск продукції при зменшенні затрат.

2. Влада і відповідальність. Наділення менеджерів владою має супроводжуватися відповідальністю за прийняті рішення і навпаки. Там, де виникає влада, виникає і відповідальність. В ідеальному випадку треба дотримуватися рівності цих двох чинників.

3. Дисципліни. Цей чинник має подвійне значення: з одного боку працівники повинні підкорятися правилам та інструкціям, з іншого — керівники мають розумно встановлювати ці правила в організації і контролювати їхнє виконання.

4. Єдність команди. Один працівник повинен одержувати розпорядження не більш як від одного керівника. Цей принцип ліквідує подвійність в управлінні, при якому виникають міжособисті конфлікти і протиріччя.

5. Єдність керівництва. Кожна група організаційних дій, що мають одну мету, повинна керуватися одним менеджером, що діє відповідно до одного плану.

6. Підпорядкування особистих інтересів суспільним. Інтереси будь-якого працівника або групи працівників не повинні мати пріоритет перед інтересами організації в цілому,

7. Винагорода. Працівники повинні одержувати справедливую заробітну плату за вироблену продукцію або послуги. Оплата праці має погоджуватись і бути прийнята як наймачами, так і найманими робітниками.

8. Централізація і децентралізація. Цей принцип відноситься до ступеня залучення підпорядкованого в процес ухвалення рішення. Правильне знаходження пропорції між збільшенням або зменшенням обсягу влади керівника визначає оптимальний баланс в управлінні організацією в конкретній ситуації.

9. Скалярний ланцюг. Лінія влади від вищого керівництва до найнижчих рівнів становить скалярний ланцюг. Супідрядний ланцюг керівників створює вертикальні зв'язки в організації. Комунікації повинні відповідати цьому ланцюгу.

10. Порядок. Люди і матеріали повинні бути в потрібному місці в потрібний час для забезпечення ритмічного й ефективного виробничого й управлінського процесів.

11. Справедливість. Менеджери мають бути справедливими, доброзичливими і тверді стосовно своїх підлеглих.

12. Стабільність персоналу. Велика плинність кадрів є неефективною, тому необхідна продумана політика планування і управління персоналом організації.

13. Ініціатива. Необхідно давати працівникам самостійність у межах їхньої компетенції при плануванні, прийнятті і реалізації рішень.

14. Корпоративний дух. Сила колективу у його єдності, тому потрібно стимулювати гармонічні, товариські відносини в організації.

Перший етап розвитку теорії управління пов'язаний з бюрократичною моделлю, розробленою німецьким соціологом Максом Вебером. Така форма організації припускала жорстко відпрацьовані формальні процедури управління, сувору ієрархію влади, деталізовані правила і норми, безособові виробничі відносини. Вебер назвав таку форму організації «ідеальною бюрократичною структурою», найбільш пристосованою для ефективного досягнення цілей організації. Запропонована структура, незважаючи на явну ідеалізацію, за параметрами точності, надійності, швидкості, стабільності і дисципліни стала дослідним зразком проекту для структур більшості сучасних організацій.

Перший етап розвитку теорії організації закінчився, показавши:

1. Теорія, заснована на уявленні соціальної спільності людей як механічної запрограмованої машини, не дала до успішних результатів.

2. Теорія, заснована на одній («ідеальній») моделі, не може пристосовуватися до різних ситуацій і мінливого зовнішнього середовища.

Зі спробами виправити протиріччя, що накопичилися, пов'язано започаткування другого етапу в розвитку теорії організаційного управління, у якому домінуючою стала «школа людських відносин». Загальний напрямок було орієнтовано на соціальну природу організацій, їхні поведінкові характеристики. Початкові дослідження в цій галузі привели до висновку про більш сильний вплив психологічних і соціальних чинників на ріст продуктивності, ніж раціоналізація і механізація виробництва. Теорія поведінки Дж. Міллера розглядала людські аспекти управління як основну характеристику діяльності індивідів, первинних груп і організацій.

Сторінки 294-295

Праці теоретиків 50—60-х років (Е. Мейо, М. Фоллет, Ч. Бернард, Д. Макгрегор) з теорії мотивації, лідерства, індивідуальної і групової поведінки привели «школу людських відносин» до сучасної теорії організаційної поведінки.

Теорія організаційної поведінки заснована на концепції поведінки людини в організаційній системі. Ця концепція розглядає такі аспекти, як стимули, реакції, потреби працівників, що знаходяться на різних рівнях організаційної структури. «Наука про поведінку» сягає своїм корінням фізіології, психології, соціології, використовуючи досягнення цих галузей знань і застосовуючи їх до вирішення проблем економічних організацій. На відміну від математичного і кібернетичного підходів, центральне місце в поведінковій теорії управління посідає сама людина, а також групи людей із властивими їм характеристиками особистої і групової свідомості.

До методів управління, що реалізуються в межах даної концепції, можна віднести:

- розробку і використання групових норм поведінки в організації;
- створення і заохочення психологічних чинників і стимулів ставлення до праці;
- особисту участь (або псевдо участь) працівників в управлінні організацією;
- групове обговорення проблем розвитку організації;
- створення «малих груп» і комітетів з прийняття рішень;
- розробку моделей мотивації;
- методики управління за цілями.

Головними чинниками, які підлягають керуванню в теорії організаційної поведінки, вважаються лідерство, мотивація, комунікації. Пріоритетними властивостями організації такого типу є адаптивність, обмежена регламентація діяльності, демократичний стиль керівництва, децентралізація в прийнятті рішень, розвиток між особистих відносин, створення творчого організаційного клімату.

Реалізація поведінкової концепції в чистому вигляді на практиці трапляється вкрай рідко, тому що організація є відкритою системою, на яку впливають не-тільки «людський чинник», але й

параметри навколишнього середовища, технології, структури, інформаційні процеси. Тому біхевіористичні методи показали свою ефективність переважно в управлінні групою людей усередині організаційної структури при комплексному дослідженні організації. Однак створити універсальний підхід, що пояснює поведінку працівників, формальних і неформальних груп і дає менеджерам ключі до ефективного і раціонального управління, на базі природної поведінкової моделі не вдалося.

У 70—80-ті роки накопичений досвід управління прибутковими і неприбутковими організаціями поклав початок третьому етапу розвитку теорії організаційного управління — «ситуаційному проектуванню» як різновиду системного підходу. Теоретиками цього етапу (Д. Вудворд, Г. Саймон, Ч. Перроу, П. Лоуренс, Д. Кац, Р. Кан) проводився діагноз ситуації з виділенням керованих і некеруваних чинників, що впливають на процес прийняття рішення.

Ситуаційна теорія управління, як різновид системного підходу до організації, займається розробкою «моделей» ситуацій і рішень на основі узагальнення результатів емпіричних і статистичних досліджень великої кількості однорідних об'єктів [3]. Головними положеннями теорії є:

- визнання різноманітності організаційних форм та їхньої залежності від конкретної ринкової ситуації;
- виявлення кількісних і якісних залежностей між параметрами організаційних систем;
- створення моделі організації як відкритої системи. Нерозривний кореляційний зв'язок внутрішніх характеристик

організації і параметрів зовнішнього середовища багато в чому визначає структуру організаційних систем, відносини усередині системи і між підсистемами, характер адаптаційних реакцій системи на мінливу ринкову ситуацію. Поштовхом для розвитку даної теорії з'явилася невизначеність зовнішнього середовища в умовах економічних криз.

Інша назва цього напрямку, «імовірнісне», підкреслює пріоритетне врахування випадкових впливів, що становлять значну небезпеку для стійкого функціонування фірми в періоди економічних криз.

Спрощені декларативні принципи «класичної теорії» і захоплення біологічною сутністю елементів організаційних систем змінилися з розглядом корпорації як соціально-економічної системи, що функціонує в конкретних унікальних умовах. Безліч організаційних цілей об'єднували в собі як зовнішні показники (економічні, технічні, соціальні), так і внутрішні (організаційні, психологічні поведінкові).

Сторінки 296-297

У структурі управління передбачалося об'єднання «бюрократичних» і «органічних» підсистем залежно від ситуації (середовище, цілі, технологія, розмір, персонал). Вперше досліджувалися різні типи навколишнього середовища і були запропоновані методи адаптації й антикризового управління підприємствами.

Розвиток теорії організації і управління в 80—90-х рр. (четвертий етап) засновано на політичному (інституціональному) підході. Лауреат Нобелівської премії Д. Норт розробив модель ринку як сукупності різних інститутів: формальних (закони, конституції) і неформальних (договори, правила поведінки, процедури взаємодії контрагентів ринку), обмежених у своїх діях навколишнім політичним, економічним і соціальним середовищем. У взаємодії організацій та інститутів відбувається, на думку Д. Норта, економічний розвиток суспільства.

Останнім часом дослідження в галузі економічної теорії, теорії управління, системного аналізу, теорії транс акційних витрат привели до створення сучасного «реформованого» напрямку теорії організацій, відомого як нова інституціональна теорія [4].

Фундаментальна основа цього наукового напрямку полягає у розгляді взаємозв'язку та взаємозалежності інституціонального середовища (сукупність суспільно-економічних, соціальних, політичних законів) та інституціональних угод (різноманітні комбінації видів діяльності, контрактних механізмів ринкового середовища) з метою максимально ефективно підтримки виробництва і господарських відносин між ринковими агентами.

Організація розглядається у вигляді двох взаємозалежних структур — формальної і неформальної. Формальну структуру утворює ієрархія підрозділів, посад, розподіл повноважень і відпо-

відальності. Неформальна структура виступає як соціальна цілісність індивідів, що виконують посадові ролі і належать до більш загальних соціальних груп. Критерієм ефективності організації тут виступає узгодження формальної (штучної) і неформальної (живої) систем.

Усередині організації інституціоналізація виявляється в створенні неформальних асоціацій, об'єднань, що можуть підтримувати формальну систему або протидіяти їй. Маючи значний вплив на ринок, організація може впливати на інститути, застосовуючи стратегії «конкуренції» або «кооперації» (злиття, поглинання, угоди, тиск на державні і політичні структури).

Запропонована Д. Пфєффером модель організації розглядає питання владних структур і коаліцій, конфліктів цілей, процес прийняття рішень, що визначається особистими інтересами, боротьбою за владу і контроль в організації. Пфєффер припустив, що влада може бути не тільки засобом досягнення цілей організації, але і самою метою лідера або владної коаліції. Цей принцип часто покладалася в основу організаційного проекту і давав ключ до пояснення поведінки і розвитку тих або інших елементів структури управління корпорацією.

8.2. Фактори впливу на організацію діяльності корпорації

Дамо визначення основним поняттям організації діяльності корпорації і організаційного управління.

Термін «організація» має декілька змістових значень. По-перше, це процес, пов'язаний з організаційною діяльністю людей з упорядкування елементів єдиної системи в просторі і часі і створення взаємозв'язків між ними [5].

Інше значення цього слова припускає наявність об'єкта з організованою упорядкованою внутрішньою структурою. Організація як об'єкт становить цілісний комплекс елементів, об'єднаних різноманітними зв'язками (фізичними, економічними, соціальними, правовими, технологічними).

Організаційна система корпорації в сучасних дослідженнях розглядається як організація, створена для досягнення зовнішніх цілей і має розгалужену систему зв'язків із навколишнім середовищем. Організаційна структура корпорації — це складна, багаторівнева система, структурні елементи якої здійснюють перетворення ресурсів системи відповідно до заданої мети. На відміну від інших типів систем, кожний елемент організаційної системи є активним, тобто приймає рішення з організації дій. Закономірності, характерні для організаційних систем: єдність і цілісність, відповідність об'єкта управління системі управління, пропорційність співвідношення елементів організаційної системи.

Для визначення поняття організаційного управління розглянемо об'єкт управління, тобто корпорацію. За узагальненим визначенням С. Роббінса, будь-яка організація являє собою свідомо обмежене соціальне утворення, що скоординовано та функціонує на постійній основі для досягнення цілей, які поділяються членами-учасниками.

Сторінки 298-299

Цілі, як основний критерій діяльності, повинні бути реальними, досяжними і не суперечити об'єктивним законам суспільства. З поняттям організації тісно пов'язане поняття місії — основної загальної мети організації, її призначення. Корпоративна місія (концепція бізнесу) характеризує орієнтацію на певний вид бізнесу з урахуванням ринкових потреб, характеру споживачів, особливості продукції і наявності конкурентних переваг.

Для досягнення мети (цілей) розробляється стратегія — узагальнена модель (програма, план дій), призначена для здійснення місії організації шляхом координації і розподілу ресурсів [6].

Основними характеристиками корпорації як організаційної системи є: сукупність учасників, сукупність цілей, ресурсів, формальна структура, правила і процедури прийняття рішень. Незважаючи на суспільне обумовлений характер корпорації, існують загальні закономірності їхнього формування і функціонування — це принципи, методи, структури управління, системи інформації і прийняття рішень, стилі керівництва, організаційна поведінка, реакції системи.

Одним із формальних елементів корпорації, як об'єкта управління, прийнято називати організаційну структуру. Стосовно корпорації організацію можна розглядати як цілісну сукупність виробничих і управлінських підрозділів, що об'єднуються єдністю цілей, взаємозв'язком здійснюва-

них робіт, спільним використанням закріплених за ними матеріальних, трудових; фінансових і інформаційних ресурсів і наявністю єдиного апарату управління.

Організаційна структуризація повинна відповідати цілям і інтересам різних груп зацікавлених осіб, так чи інакше пов'язаних із діяльністю організації. Основними групами, чий інтерес впливають на функціонування корпорації і, отже, повинні бути враховані при проектуванні ринково-орієнтованих структур, є:

- акціонери (власники) підприємства, що створюють і розвивають корпорацію;
- працівники, що забезпечують діяльність підприємства, створення і реалізацію продуктів і послуг;
- клієнти — покупці продукту підприємства, що віддають свої фінансові ресурси в обмін на запропонований продукт;
- ділові партнери, що знаходяться у формальних і неформальних ділових стосунках, надають підприємству комерційні і некомерційні послуги і отримують послуги з боку підприємства;
- громадськість, що формує соціальне й екологічне середовище підприємства;
- державні (муніципальні) інституції, що взаємодіють з підприємством у політичній, правовій, економічній та інших сферах.

Організаційна політика в тій або іншій мірі повинна відбивати інтереси всіх вищезгаданих суб'єктів. Найбільш сильний вплив на формування і зміну будь-якої організації мають інтереси власників, працівників (менеджерів) і замовників (покупців). Тому сучасні організаційні структури повинні мати узгоджені інтереси цих трьох груп зацікавлених осіб.

Під організаційною структурою розуміється форма поділу і кооперації управлінської діяльності, у рамках якої здійснюється процес управління відповідними функціями, спрямований на вирішення поставлених завдань і досягнення цілей підприємства. Організаційна структура встановлює взаємодію, координацію, розподіл функцій між структурними підрозділами, закріплюючи права і відповідальність між ланками апарату управління. Структура реалізується за допомогою організаційної схеми, штатного розкладу, положень про підрозділи, посадових інструкцій. Елементами структури є як підрозділи, що виконують певні функції, так і окремі працівники (керівники, фахівці, робітники, службовці). Ключовими поняттями структур управління є елементи, зв'язки (відносини), рівні і повноваження.

Організація діяльності корпорації визначається об'єктивними факторами зовнішнього середовища і внутрішніх параметрів організаційних структур (табл. 8.2).

Таблиця 8.2 **Фактори впливу на організаційну діяльність корпорації**

Внутрішні	Зовнішні
Складність	Зовнішнє середовище
Формалізація	Стратегія і цілі
Централізація	Розмір організації
Спеціалізація	Технологія
Діапазон керованості	Стадія життєвого циклу організації
Влада і контроль	Організаційна форм
Персонал	
Адміністрування	

Сторінки 300-301

Розподіл факторів на внутрішні і зовнішні досить умовний, тому що внутрішнє і зовнішнє середовище організації знаходяться в постійному взаємозв'язку і взаємодії. Перші три параметри традиційно вважаються основними характеристиками структур управління.

Складність (комплексність) означає ступінь диференціації організаційної системи. Диференціація визначає розподіл організаційної системи на підсистеми, кожна з яких має тенденцію розвивати певні властивості стосовно вимог, встановлюваних зовнішнім оточенням. Розрізняють такі види диференціації: по вертикалі, по горизонталі, за територією, за цілями.

Горизонтальна диференціація визначає поділ функцій між структурними елементами одного рівня і носить характер узгодження. Вертикальна диференціація показує глибину (кількість рівнів) організаційної ієрархії і носить характер підпорядкування. Територіальна диференціація пов'

язана з географічним розташуванням підрозділів фірми, а цільова — зі створенням підрозділів, орієнтованих на виконання конкретних цілей (постійних чи тимчасових).

Формалізація — це наявність письмових правил, процедур, інструкцій, форм звітності (формальної документації), обов'язкових до виконання у внутрішній структурі організації. Засоби ретельності виконання прийнятих правил і рішень характеризують *жнучкість* системи, а регулярне застосування стандартних процедур визначає *ступінь* стандартизації процесу управління.

Найбільш популярними методами формалізації є: процес добору кадрів (виявлення людей, що за своїми характеристиками впишуться в організацію); встановлення організаційних ролей; розробка правил, процедур, інструкцій; навчання персоналу; організація ритуалів, що доводять вірність співробітників організації.

Перевагою формалізації є координування й ефективний контроль поведінки членів організації, тому що формальні правила і процедури можуть служити об'єктивною мірою будь-якої дії. Недоліком може стати зайва увага до формальних правил і процедур, а не до цілей, для досягнення яких ці правила були створені.

Централізація характеризує ступінь зосередження повноважень у прийнятті рішень на вищих рівнях управління. Централізація виявляється в ієрархії прав на прийняття рішень, автономії підрозділів, ступеня залучення нижчих рівнів до управлінських рішень.

Спеціалізація визначає число окремих видів діяльності (ролей) фахівців і їхній розподіл у структурі організації. Спеціалізація відноситься до специфічного угруповання дій, виконаних працівником. Найбільш відома форма спеціалізації — *функціональна*, у якій робочі місця розбиті на прості і повторювані завдання. Це створює умови для швидкої і легкої заміни одного працівника іншим у виробничому процесі. Якщо спеціалізація зосереджується більше на виконавцях, ніж на роботах, то вона називається *соціальною*. Соціальна спеціалізація відбувається з залученням до роботи професіоналів, які володіють унікальними знаннями і навичками і не можуть бути швидко замінені кимсь іншим.

Збільшення в будь-якій формі спеціалізації призводить до ускладнення організаційної структури, тому що це вимагає більш складних і дорогих методів координації і управління.

Діапазон керованості (число підлеглих, якими ефективно може управляти один керівник) визначається компромісом між числом рівнів управління по горизонталі і вертикалі, інтелектуальним потенціалом працівників, однотипністю і ступенем формалізації завдань.

Норма керованості залежить від ступеня вертикальної диференціації в організації, значно зменшуючись при просуванні нагору за ієрархічною градацією. У керуючих нижчої ланки може бути по 20—30 підлеглих, тоді як у вищих керівників 4—8.

Низький діапазон керованості (вертикальні структури) забезпечує більш сильний контроль за діями безпосереднього оточення, однак координація і зв'язок з виконавцями рішень стає складним і повільним через велику кількість рівнів, через які повинні пройти директиви. Значний діапазон керованості (плоскі структури) забезпечує більш короткий і простий ланцюг зв'язку, однак меншу можливість охоплення контролем через збільшення числа між-особистісних ділових контактів і часу, витраченого на них.

Влада і контроль — це внутрішні рушійні сили соціальної організації, що виникають у результаті внутрішньої боротьби менеджерів за владу. Останнім часом дослідники відзначають, що, встановлюючи цілі і реформуючи структуру, менеджери більше керуються інтересами своїх відділів і підрозділів, ніж загальною ефективністю організації в цілому. Менеджери вищих рівнів більш прихильні до ієрархічних структур управління і великої кількості інструкцій і правил, що забезпечує їм максимальний ступінь контролю і виключає прояв самостійності більш низьких рівнів у прийнятті важливих рішень.

Персонал необхідно виділити як найважливішу характеристику організаційної системи, тому що люди складають основу будь-якої організації.

Сторінки 302-303

Потенціал керівників, службовців, робітників значною мірою наданий зовнішнім середовищем. У той же час він розвивається усередині організації під впливом досвіду, професійної під-

готовки, перепідготовки і т.п. У цілому можна виділити такі характеристики персоналу, які необхідно брати до уваги при управлінні діяльністю корпорації:

- ідейно-політичні, соціальні, культурні і ціннісні передумови;
- рівень кваліфікації і професійна підготовка;
- звичний для керівника стиль лідерства;
- потреби й інтереси людей з урахуванням їхнього соціального статусу й умов життя;
- мотиваційна база поведінки працівника (прагнення до матеріальних благ, до особистого успіху, до внеску в досягнення яких-небудь групових, організаційних, інституціональних та інших цілей).

Ступінь адміністрування тісно пов'язаний з попереднім параметром і визначається чисельністю адміністративно-управлінського персоналу корпорації. Розраховується він як частка адміністративно-управлінського персоналу в усьому персоналі і по відношенню до виробничих робітників.

Інша група факторів, що впливають на організацію діяльності корпорації, є до деякої міри зовнішньою стосовно першої.

Зовнішнє середовище — це оточення системи, що впливає на діяльність організації, але не підлягає її контролю.

Зовнішнє середовище можна класифікувати за ступенем невизначеності, однорідності і конкуренції. Стан зовнішнього середовища є одним з найважливіших факторів, що впливає на організаційні структури підприємства, ступінь **вертикальної** і горизонтальної інтеграції, формалізації, централізації управлінських рішень, координації і контролю.

З безлічі існуючих підходів до визначення стану **зовнішнього** середовища підприємства виберемо три узагальнюючі характеристики.

1. **Суперечливість** — ступінь не інформованості організації про важливі для неї фактори зовнішнього середовища. Суперечливість визначає існування в організації безлічі конфліктних інтерпретацій щодо виділення факторів зовнішнього середовища, які мають або будуть мати визначальний вплив на діяльність підприємства.

2. **Невизначеність** — ступінь не інформованості організації про силу впливу конкретного фактора зовнішнього середовища, його можливої мінливості. Невизначеність в основному відноситься до факторів зовнішнього середовища, про які організація вже має уявлення.

3. **Складність** — кількість і взаємозалежність факторів зовнішнього середовища підприємства.

У такий спосіб залежно від прояву цих характеристик (тобто появи нових конкурентів, технологій, державного регулювання і т.п.) деякі фірми можна віднести до працюючих у відносно стабільному середовищі, вони, як правило, мають ієрархічну структуру управління, інші фірми, що функціонують в умовах мінливого, динамічного зовнішнього середовища, змушені розвивати органічні структури управління для адаптації до цих умов.

Стратегія — це визначення основних довгострокових цілей і завдань підприємства, формування стратегії дій і розподіл ресурсів, необхідних для досягнення цілей. **Ціль** — це бажаний стан системи, якого вона намагається досягти за допомогою ресурсів організації.

З одного боку, стратегія формується об'єктивно, виходячи із сутності корпорації і її ролі в усій соціально-економічній системі й у суспільному поділі праці, з другого — це результат «стратегічного вибору» керівництва для ефективної діяльності і розвитку організації. Саме конкретні цілі організації і стратегічний вибір при суб'єктивному формулюванні стратегії передбачають оцінку об'єктивного впливу середовища і технології на систему управління.

Цілі є суб'єктивним відображенням об'єктивної сутності функціонування корпорації, її функцією в суспільній системі. На основі встановлених цілей будуються критерії оцінки результатів діяльності фірми, виявляються проблеми і приймаються рішення, формуються організаційні структури і процеси.

Розмір визначає складність організації по вертикалі і горизонталі управління і ступінь централізації у прийнятті рішень. Так структура багатотисячної корпорації характеризується наба-

гато більшим числом підрозділів, ніж середня фірма, при цьому вище керівництво корпорації для здійснення контролю змушено делегувати частину повноважень на більш низькі рівні управління.

Технологія — наявність знань і методів про перетворення сировини в продукцію. Технологія охоплює її внутрішню матеріальну базу, а також усю сукупність трудових, виробничих та інформаційних процесів. Технологія виробництва визначається характером, складністю, номенклатурою і обсягом виробництва продукції.

Сторінки 304-305

Для багатосерійного і масового виробництва більш привабливими є ієрархічні структури (менш диференційовані, більш централізовані і формалізовані), тому що висока повторюваність операцій відповідає збільшенню числа відділів по вертикалі і горизонталі, а централізація і формалізація виявляється у великій кількості правил, інструкцій та інших документів. Для одиничного, дрібносерійного типу виробництва краще застосовувати більш органічні структури управління.

Збільшення номенклатури, уніфікація і спеціалізація приводять до формування функціональних підрозділів, що ускладнюють структуру фірми.

У більш широкому розумінні до технології відносяться методи організації виробництва й устаткування, необхідного для перетворення входів фірми (ресурсів) у виходи (продукцію).

Поняття *життєвого циклу* властиве природничим наукам, міцно увійшло до категорії економіки. Теорія розглядає життєвий цикл корпорації як ланцюжок послідовних передбачених етапів розвитку, через які проходить підприємство з моменту свого утворення до його ліквідації. Щороку створюються і ліквідуються сотні фірм, при цьому їхній життєвий цикл може налічувати сотню років, а може закінчитися і через рік. Корпорація, як соціальний організм, підкоряється загальним законам розвитку, зберігаючи при цьому свої специфічні особливості. Стадії розвитку визначають цілі, структуру управління, організаційну культуру, методи планування і управління, контроль і координацію, тип лідерства в організації. Розглянемо більш докладно стадії життєвого циклу підприємства.

1 етап: народження. Цей етап економісти називають підприємницькою стадією. Проводячи аналогію з розвитком людини, можна сказати, що організація знаходиться в дитинстві. Цілі є нечіткі, яскраво окреслена тенденція до виживання. Цей етап характеризують готовність до ризику, велика працездатність працівників, випуск продукції малими партіями, високий творчий потенціал команди, нарощування обсягів виробництва при збереженні стійкого забезпечення ресурсами. Тип лідерства — новаторський при реалізації директивного методу керівництва. Високий ступінь згуртованості і чіткий характер взаємодій (іноді заснований на неформальних відносинах) сприяє швидкому прийняттю і виконанню управлінських рішень.

2 етап: дитинство. Цей етап продовжує інноваційні процеси підприємницької стадії, але з вже визначеною місією організації. Між особисті та між групові відносини в структурі організації залишаються, власне кажучи, неформальними. Великі повноваження в прийнятті рішень поєднуються з великою відповідальністю перед організацією. Первинними цілями є отримання короткострокового прибутку, як правило, на регіональних ринках. Цьому етапу властиві жорстка конкуренція і боротьба фірм за виживання. На прикладі світової статистики відомо, що кожне друге підприємство ліквідується протягом перших двох років, чотири з п'ятих — протягом п'ятих років існування. Незважаючи на загальну нестійкість процесів на цьому етапі, відбувається стабілізація витрат і нарощування асортименту продукції, тому що головне завдання не просто вижити, а досягти стабільного функціонування.

3 етап: юність. Стабілізація управлінської структури, розробка правил, процедур, посадових інструкцій, делегування повноважень, консервативний процес прийняття рішень характеризують цей етап. У зв'язку з підвищенням ролі фахівців і орієнтацією на децентралізацію прийняття рішень починають виникати між особисті і структурні конфлікти в процесі боротьби за владу в організації. Однак розвинута формалізація структури і стійкий розподіл ролей у команді вже не дає можливості серйозного впливу окремих осіб на стан організації.

Головними цілями є досягнення стабільності і підвищення ефективності шляхом диференціації структур і диверсифікації виробництва. Завоювання національного ринку приводить до

створення структурних підрозділів, результати діяльності яких визначаються отриманим прибутком («центри прибутку»).

Сторінки 306-307

4 етап: зрілість. У цій стадії організація розвиває випуск нової продукції, проникає в нові виробничі сфери, завойовує нові ринки продажу товарів і послуг. Методи управління націлені на пошуки можливостей росту організації. Організаційна структура стає більш складною, формалізованою, бюрократичною при збереженні децентралізації в прийнятті рішень. Першочергового значення набувають питання координації і контролю.

Стабілізація росту в цей період призводить до наростання самовдоволення, переоцінки своїх можливостей, загального заспокоєння в організації, що не відповідає зовнішнім цілям і змінам у ринковому середовищі. Лідер такої організації, як правило, корпоративний або навіть державний діяч, мета якого лобіювання інтересів організації в законодавчих і виконавчих органах. Сама організація при цьому діє автономно як сформований соціальний інститут, не помічаючи умов навколишнього середовища, що змінюються.

5 етап: старіння. Нестабільне ринкове середовище, жорстка конкуренція за відсутності освоєння нових ідей і використання нових можливостей призводять до втрати ринку і падіння попиту на продукцію або послуги підприємства. Первинними цілями і стратегією організації стає обслуговування самої себе. Громіздка бюрократична структура, дублювання функцій, відсутність ефективних методів добору персоналу, опір змінам створює умови для «пробуксовки» усіх процесів життєдіяльності організації (технологія, фінанси, виробництво, маркетинг), зниження ефективності і падіння прибутку. У цей час у керівництві з'являються нові люди, що намагаються затримати процеси занепаду. Нововведення, що вони пропонують, наштовхуються на опір сформованої структури і менталітету старих лідерів, що призводить до конфліктних ситуацій, посилює процеси «гальмування» у швидкісному ринковому середовищі. Стратегія продовження стабільного існування за будь-яку ціну і методи управління, засновані на традиціях, не приносять результату. У цій ситуації організація поступово починає розпадатися або поглинатися іншими більш прогресивними структурами.

6 стан: Відродження. Класичний життєвий цикл соціально-економічної системи від народження до занепаду, як будь-якого живого організму, — це об'єктивна реальність. Етап відродження може настати тільки в результаті суб'єктивних дій лідера і всього управлінського персоналу підприємства. Перебудова структури, відновлення управлінських кадрів, перехід на випуск нової продукції — це основні пункти реформування і реструктуризації підприємств та їх об'єднань.

Сучасними тенденціями організаційних змін є широке використання інформаційних технологій, системних методів прийняття рішень, комплексна реструктуризація підприємств, створення внутрішніх ринків і віртуальних організацій, створення альянсів, асоціативних структур. Поряд із традиційними цілями (прибутковість, рентабельність) виникають нові критерії оцінки діяльності організацій: задоволення вимог споживача, інтелектуальний капітал, суспільна і соціальна корисність. Можливість відродження і відновлення організаційних систем шляхом організаційних змін і інновацій, керована цілеспрямована діяльність по реформуванню, прагнення до задоволення потреб суспільства є відмітним рисом соціальних організацій.

Стадія життєвого циклу є об'єктивним фактором, що впливає на організаційні процеси у корпорації.

Організаційна форма і форма власності є ключовими факторами економічного розвитку фірми. Формування багатокладної економіки, приватизація, роздержавлення приводить до поділу права власності і функцій управління. При цьому професійний керівник може бути власником і сам ставити завдання (у підприємницьких структурах, малому бізнесі), а може бути найманим робітником, що виконує поставлені завдання.

Концепція організаційного управління змінюється при перетворенні підприємств в акціонерні товариства, при поступовому викупі державного підприємства трудовим колективом, при організації концернів, консорціумів, холдингів та інших інтегрованих структур.

8.3. Принципи управління корпорацією

Поняття організаційного управління корпорацією має комплексний характер, що відбиває складний взаємозв'язок між ключовими факторами зовнішнього і внутрішнього середовищ, між горизонтальною і вертикальною диференціаціями, між управлінськими, соціальними і економічними категоріями. До основних вимог, які покладені в основу організаційного управління, належать такі:

Сторінки 308-309

1. Організаційне управління корпорацією повинно відповідати стратегічним цілям організації, тобто департаменталізація і встановлення системи вертикальних і горизонтальних зв'язків між підрозділами й окремими працівниками повинна проводитися з врахуванням діяльності й обраних стратегій фірми.

2. Організаційне управління покликане бути адекватним чинником зовнішнього і внутрішнього середовищ організації, що має істотний вплив на рішення щодо рівня централізації і деталізації, розподілу повноважень і відповідальності, ступеня самостійності і масштабів контролю керівників і менеджерів.

3. В організаційному управлінні функції — первинні, структура — вторинна. Функції підприємства мають відповідати пріоритетним стратегічним цілям його керівництва.

4. Організаційний проект фірми повинен бути перспективним, розрахованим на досягнення стратегічних цілей, звідси — необхідність орієнтації на дані активного маркетингу і служб довгострокового планування і прогнозування.

5. При створенні системи управління необхідно дотримуватися принципу відповідності, коли кожний елемент системи має у своєму розпорядженні достатні повноваження для вирішення поставлених завдань і відповідає за їх ефективне виконання.

Принципи організаційного управління можна поділити на загальні та специфічні. Усі вони пов'язані між собою, і тільки їх комплексне застосування забезпечує успіх функціонування і розвитку підприємства як цілісної системи.

Корпорація як система діє, перш за все, на основі загальних принципів функціонування складних соціально-економічних систем. Узагальнимо основні з них, які найчастіше вказуються в літературі та застосовуються в практиці управління складними багаторівневими системами.

1. Принцип проблемної орієнтації. Багато організаційних систем є багатоцільовими і цілі окремих підсистем можуть не збігатися. Наприклад, одним із показників ефективності роботи апарата управління є витрати, пов'язані з його утриманням. Але при незначних витратах на утримання апарат не забезпечує ефективного керівництва фірмою, що погіршує фінансово-економічні показники підприємства. Принцип проблемної орієнтації найчастіше проявляється в «молодих» корпораціях, структури, «старі» за віком, часто «забувають», для чого вони створювалися.

2. Принцип ієрархічності. У складних економічних системах одночасно функціонують декілька різних ієрархічних структур (включаючи формальні і неформальні), відносини між якими встановлюються як по горизонталі, так і по вертикалі.

3. Принцип цілісності. Система має ємерджентні властивості, тобто такі, що не властиві її окремим елементам. Виробнича, фінансова, соціальна, маркетингова структури, будучи відносно самостійними, виступають по відношенню до організації як частини до цілого.

4. Принцип динамічності. Протягом часу організаційні структури корпорацій змінюються відповідно до «життєвого циклу» організації, який включає стадії створення, розвитку, стабільного функціонування, ліквідації організації або її частин. При цьому частота і причини змін специфічні для кожної окремої організації.

5. Принцип інертності. Поведінка організаційної системи у майбутньому залежить від її попереднього розвитку. Часто, утворюючись із певною метою, корпорація продовжує існувати після того, як проблема досягнення мети вже вирішена. Будь-яка організація схильна існувати для самої себе і збільшувати як обсяг своїх завдань, так і кількість працівників, необхідних для їх виконання.

6. Принцип багатфункціональності. Система управління корпорацією одночасно виконує різні функції: виробничі, фінансові, маркетингові, облікові, адміністративні. При цьому принцип диференціації й універсалізації функцій полягає в тому, що в організаційних системах діють

протилежно спрямовані процеси: поділ, спеціалізація функцій, реалізованих її елементами, з одного боку, і їхня інтеграція, універсалізація — з іншого. У підсумку збільшуються потенційні можливості складової системи елементів і поліпшуються результати їхньої взаємодії у вигляді приросту потенціалу організації в цілому.

7. Принцип зворотного зв'язку. Соціально-економічні системи -це відкриті системи, порушення рівноваги в котрих трапляється внаслідок **різноманітних** причин або випадкових впливів. Незалежно від природи керованих об'єктів (технічних, біологічних, соціальних) їх регулювання можливе завдяки принципу зворотного зв'язку.

Організаційна структура корпорації складається з двох головних підсистем — керуючої і керованої, між якими існують різноманітні комунікаційні зв'язки, що є відповідними каналами передачі управлінської інформації від суб'єкта до об'єкта і навпаки. Циркуляція управлінської інформації між двома підсистемами - керуючою і керованою — дозволяє встановлювати співвідношення між інформацією на вході і виході керованої системи.

Сторінки 310-311

Зіставлення рівнів інформації дозволяє оцінювати як стан керованої підсистеми в цілому, так і окремих її елементів. Як відомо, зворотний зв'язок може бути позитивним, посилюючи дію сигналу, і негативним, при якому дія небажаного впливу повинна бути нейтралізована. Однак треба зазначити, що принцип зворотного зв'язку не можна розуміти однобоко. як результат функціонування системи в одному режимі (або позитивний, або негативний зворотний зв'язок).

8. Принцип конкуренції. Практика підтверджує, що життєздатність корпорації залежить від ступеня розвитку конкурентних спроможностей. Конкуренція виявляє найбільш результативні, ефективні шляхи соціально-економічного розвитку, що виражається у впровадженні найбільш ефективних методів господарювання і управління.

Звичайно, конкурентні відношення суперечливі: механізм конкуренції формує соціальні пріоритети свободи вибору, активного впливу на прийняття ефективних управлінських рішень; у той же час конкуренція може зробити і негативний вплив на роботу деяких організацій, призвести до їх банкрутства і руйнування. Особливо небезпечна так звана несумлінна конкуренція, тобто застосування в процесі боротьби і конкурентами недозволених економічних прийомів або навіть силових акцій. Принцип здорової конкуренції — це двигун соціально-економічної системи, розвиток якої необхідно стимулювати.

9. Принцип додатковості. В організаційних структурах одночасно існують об'єктивні стійкі тенденції запрограмованого, організованого, прогнозованого розвитку, з іншого боку — випадкові, хитливі, стихійні, імовірнісні впливи. Діалектична взаємодія цих рухів визначається як принцип додатковості.

Специфічні принципи мають поширення в конкретних соціально-економічних системах і залежать від особливостей конкретного типу підприємства, його організаційно-правової форми, характеру діяльності, галузі, технологій, історії, етапу життєвого циклу, обраної стратегії і т.п.

Прикладом специфічних принципів можна назвати принципи корпоративного управління, які розробляються і впроваджуються як на міжнародному рівні, так і в окремих країнах і корпораціях.

8.4. Функціональне структурування корпорації

Мотивацією створення і функціонування будь-якої організаційної системи є досягнення стратегічних цілей. Само слово «функціонування» означає спосіб досягнення цих цілей — через реалізацію основних, чітко визначених функцій організації. У загальному визначенні *функцією є сукупність дій, однорідних за деякими ознаками, спрямованих на досягнення мети управління*. Стратегічна ціль може бути представлена у вигляді «дерева цілей», кожна з яких покликана виконувати свою функцію і реалізується в корпорації окремими структурними одиницями. При цьому немає прямого збігу між кількістю функцій і структурних одиниць.

Поняття функції є ключовим у менеджменті і вперше було визначено А. Файолем, що назвав забезпечення правильного застосування основних шести функцій наукою управління. Перелік функцій, взятий за основу, багаторазово коригувався (збільшувався або зменшувався) залежно від змін історичних, економічних і соціальних умов (табл. 8.3). Найважливішу з функцій — адмініс-

тративну, характеризують п'ять складових: прогнозування, організація, керівництво, координація, контроль. Фактично ці складові набули значення самостійних функцій у сучасному менеджменті.

Функції, подані в табл. 8.3, прийнято називати *базовим* набором функцій управління. Крім базового, виділяють *галузевий, груповий і спеціальний* набори функцій.

До *галузевого* набору відносять специфічні функції, що визначають особливості стратегії, технології, зовнішнього середовища окремих галузей і підгалузей (промисловість, сільське господарство, сфера послуг, транспорт і т.д.). Функції *групового* набору визначаються особливостями форми власності (державна, приватна, колективна) і організаційної форми підприємства (акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю). *Спеціальний* набір включає функції, характерні для діяльності конкретного підприємства в конкретних умовах (навчання персоналу, розвиток Інфраструктури, видавництво, зовнішньоекономічна діяльність і т.п.).

Будь-яка функція визначається набором **процедур**, тобто комплексом дій, здійснюваних суб'єктом управління для реалізації поставленого функціонального завдання. Кожна дія з цього набору називається **операцією**.

Сторінки 312-313

Таблиця 8.3

Класифікація функцій корпорації

ФУНКЦІЇ	
Виробнича	виготовлення продукції (послуг); дослідження; розробки; контроль;
Комерційна	постачання; збут; реклама; доставка (транспортування); дослідження ринку
Фінансова	фінансовий облік; фінансовий аналіз; фінансове планування ; інвестування
Облікова	бухгалтерський облік; управлінський облік; аудит; статистична звітність; аналітичний облік
Адміністративна	стратегічне управління; планування; управління персоналом: <ul style="list-style-type: none"> • організація управління; • координація; • контроль; • мотивація; прогнозування
Безпека діяльності	<ul style="list-style-type: none"> • юридична підтримка; • захист комерційної інформації; • захист персоналу

Реалізація функцій відбувається шляхом формування ланок управління, що можуть відповідати як підрозділам у великих організаціях, так і окремим посадам у малому або середньому бізнесі. Не можна провести точну відповідність між функцією і підрозділом (службою), оскільки одна функція може виконуватися декількома відділами, а в одному відділі реалізовуватися кілька функцій. Що стосується адміністративної функції, то вона існує на всіх рівнях управління.

Склад і структура функціональних підрозділів у корпораціях різного типу різні, однак можна виділити головні елементи функціональної структури для більшості великих корпорацій. Такі підприємства працюють під управлінням вищого керівництва, що виконує функції стратегічного планування, організаційного контролю, зовнішнього представництва, координації роботи основних підрозділів, здійснює виконання рішень вищих органів або власників, контроль за виконанням укладених договорів та інших зовнішніх угод. Виконавчим органом управління в акціонерному товаристві є правління або рада директорів.

Під керівництвом правління працюють декілька директоратів, кожен з яких має свого директора і підпорядкований йому підрозділ. Найбільш поширені директорати :

- фінансовий;
- виробничий;
- комерційний;

- директорат персоналу;
- директорат по організації і контролю.

Фінансовий (економічний) директорат займається плануванням і обліком коштів і капіталовкладень, відносинами з банками і власниками акцій. До складу фінансового директорату входять економічний відділ, фінансовий відділ, відділ інвестицій, бухгалтерія, каса. Однією з функцій фінансового директорату є складання фінансових планів, що охоплюють усі аспекти господарських операцій (кошторис доходів і витрат, кошторис витрат часу і матеріалів, балансовий кошторис, касовий бюджет).

Великі корпорації мають самостійний планово-адміністративний апарат, що займається перспективним (стратегічним) плануванням, установлює довгострокові, середньострокові і короткострокові цілі, завдання, забезпечує засоби для їхнього здійснення. Якщо функцію планування не викопує самостійний підрозділ, то розробка і координація виконання перспективних і поточних планів є функцією економічного відділу. Крім функцій обліку, контролю і планування, даний відділ займається оцінкою результатів виробничо-господарської діяльності підприємства і проведенням комплексного фінансово-економічного аналізу.

Сторінки 314-315

Виробничий (технічний) директорат здійснює контроль за випуском якісної продукції відповідними службами (виробничими підрозділами, відділеннями за видами продукції). Іншими функціями цього директорату можуть бути: забезпечення впровадження у виробництво прогресивних технологій, систем планування й організації виробництва, дотримання правил і норм охорони праці і техніки безпеки. До складу технічного директорату можуть входити відділ технічного контролю, відділ нових виробів, відділ раціоналізації виробництва, відділ охорони праці і санітарно-промислової лабораторія.

Якщо керівництво виробництвом здійснюється структурними підрозділами підприємства, а воно не має дочірніх підприємств або стратегічних центрів прибутку, то технічний директорат може бути представлений службою головного інженера.

Комерційний директорат (відділ маркетингу) є одним із ключових підрозділів як великих, так і невеликих компаній, виконуючи одночасно облікові, контролюючі, **консультаційні**, адміністративні, дослідницькі функції.

В обов'язки маркетингової служби входить розробка стратегічних і оперативних програм маркетингу, дослідження кон'юнктури ринку, впровадження систем ціноутворення, організація рекламних компаній, діяльність по просуванню продукції на ринку, створення і ведення баз даних маркетингової інформації, розробка фірмового стилю, організація і розвиток зв'язків із громадськістю. Маркетинговому підрозділові можуть бути підпорядковані збутові і постачальницькі служби, виконуючи функції по організації продажу і закупівель, відвантаженню готової продукції, після продажного обслуговування клієнтури. Для виконання перелічених функцій можуть формуватися самостійні відділи, що будуть виконувати одну або кілька функцій залежно від значущості функції для корпорації.

Директорат персоналу виконує функції приймання, підготовки, навчання персоналу, мотивації праці, розробки систем оплати праці, укладання групових угод, формування і підтримки організаційної культури, діагностики між особистих і між групових відносин в організації. Служба управління персоналом виконує також зовнішні функції зв'язку з центрами зайнятості, державними соціальними органами, інститутами підготовки кадрів і т.д. Основною службою в структурі директорату є відділ кадрів, що може викопувати всі перелічені (у невеликій організації) або передати частину функцій іншим відділам (юридична служба, навчальний центр, режимний відділ, відділ мотивації праці).

Директорат по організації і контролю має основною функцією координацію різних сфер діяльності і роботи підрозділів. Засобами організаційного контролю є організаційний аналіз і проектування, нормування, інструктування, розпорядницький вплив. Координація повинна здійснюватися як по вертикалі, так і по горизонталі. Координація вертикального ланцюга забезпечує збалансованість прийнятих на верхніх рівнях і реалізованих на нижніх рівнях ієрархії рішень. Гори-

зонтальна координація забезпечує ритмічну взаємодію між відділами одного рівня керування, але таких, що належать до різних адміністративних ліній.

Директоратові по організації і контролю підпорядковуються інформаційна служба, інформаційно-обчислювальний центр, відділ по контролю за діяльністю підприємств, що відносяться до даної компанії, але не входять до її структури (дочірні фірми).

Останнім часом самостійним функціональним підрозділом у великих компаніях став *відділ досліджень і розробок* (реконструкції I розвитку), у функції якого входить розробка місії і стратегії фірми, проектування організаційної структури, формування виробничої політики й організаційної культури.

Іншим новим підрозділом у структурі сучасної організації є *інформаційний відділ*, у функції якого входить збирання, обробка, аналіз і передача інформації, що надходить із зовнішнього середовища і циркулює усередині організації. Будучи фактично могутнім інформаційно-обчислювальним центром, цей підрозділ має більш широкі функції щодо організації, координації і контролю роботи корпоративної мережі підприємства.

Усі структурні одиниці відрізняються одна від одної своїми цілями, завданнями, функціями, організаційною культурою, формалізацією процедур, стандартизацією робіт, видом комунікацій. Тому для забезпечення координації і контролю в організації необхідна регламентація діяльності всіх структурних одиниць.

Документами, що регламентують діяльність елементів структури (відділів, служб, працівників) по реалізації прийнятої стратегії фірми, є статuti, положення про підрозділи, посадові інструкції.

Сторінки 316-317

У табл. 8.4 узагальнено основні параметри, що мають бути враховані в цих документах.

Таблиця 8.4 Зміст регламентуючих документів

Положення про підрозділ	
Найменування підрозділу	Назва посади
Загальні положення (мета, функції, базові нормативні акти, рівень підпорядкованості)	Загальні положення (мета, функції, нормативні акти, рівень підпорядкованості)
Завдання, структура, методи роботи підрозділу	Основні завдання, методи їх вирішення, робота (обсяг, якість, терміни)
Відповідальність по зобов'язаннях, угодах, контрактах	Відповідальність працівника за виконання робіт
Права і повноваження підрозділу	Права і повноваження працівника
Взаємодія підрозділу з іншими відділами і зовнішнім середовищем	Взаємодія з іншими підрозділами, керівництвом, підлеглими
Штатний розклад	Необхідна освіта, кваліфікація, досвід роботи, навички

Поряд з функціональним структуруванням організації необхідно спроектувати систему вертикальних і горизонтальних зв'язків відповідно до предметних і функціональних задач. Зміст і спрямованість зв'язків організації, координація, контроль, підпорядкованість також мають бути відображені у функціях підрозділів, служб, посадових осіб.

Організаційна конфігурація функціональних підрозділів як форма існування будь-якої організації протягом-століть зазнала істотних трансформаційних змін. Але, незважаючи на величезну різноманітність структур, сформувалися дві характерні групи [2, 3].

1. Ієрархічні структури (інші назви — механістичні, бюрократичні, формальні), яким властива тверда ієрархія влади, формалізація функцій, правил і процедур, централізація прийняття рішень, жорстко закріплені повноваження і відповідальність.

2. Органічні структури (інші назви — адаптивні, гнучкі), що характеризуються розмитістю ієрархії управління, гнучкістю структури влади, Існуванням неформальних правил і процедур, невеликою кількістю рівнів управління, децентралізацією прийняття рішень.

Порівняємо обидві групи за основними критеріями (табл. 8.5).

Таблиця 8.5 Порівняння ієрархічних і органічних структур корпорацій

Критерій	Ієрархічні структури	Органічні структури
Структура	Жорстка ієрархія, рівні управління чітко визначені	Розмитість або відсутність ієрархії. Рівні управління чітко не визначені
Формалізація	Жорстка формалізація правил і процедур	Слабка формалізація правил і процедур або її відсутність
Координація і контроль	Вузько визначені права, обов'язки, відповідальність	Широко визначені права, обов'язки, відповідальність
Стиль керівництва	Моноцентричний, консервативний	Поліцентричні, зміна лідерів за ситуацією
Організаційні зв'язки	Дуже розвинені вертикальні зв'язки	Високий рівень горизонтальної інтеграції, розвинені зв'язки кооперації і координації
Спеціалізація	Вузька спеціалізація, жорстке і постійне закріплення функцій	Широка спеціалізація, тимчасове закріплення функцій за групами
Організаційна культура	Формальні відносини, що носять офіційний характер	Неформальні стосунки, що носять особистісний характер
Прийняття рішень	Централізація прийняття управлінських рішень	Децентралізація прийняття управлінських рішень

Ієрархічні структури

Протягом багатьох десятиліть корпорації створювали організаційні структури, найбільш прості і логічні з погляду угруповання функцій, розподілу відповідальності, встановлення процедур координації і контролю, визначення зон дії повноважень. Концепція ієрархічних структур була сформульована Максом Вебером, що розробив ряд властивих їм загальних принципів, зокрема:

1, Спеціалізація функцій, поділ праці адміністративного персоналу і виробничих працівників.

Сторінки 318-319

2. Ієрархічна побудова організації з метою забезпечення виконання розпорядження, що надходять з вершини управлінської піраміди.

3. Система безособових правил для посадових осіб.

4. Чітко визначена сфера компетенції, повноважень і обов'язків.

5. Використання формальних правил, процедур і письмових звітів, навіть у випадку проведення усної дискусії.

Реалізація цих принципів в організації характеризується такими конструктивними параметрами:

а) функціональне диференціювання: ступінь розподілу адміністративного і виробничого персоналу за функціональними блоками;

б) централізація координації і контролю: ступінь складності системи розподілу і керування інформаційними, матеріальними, трудовими та іншими ресурсами;

в) ієрархічна зона повноважень: число контролюючих рівнів і діапазон дії (число підлеглих підрозділів) кожного рівня. Чим більше рівнів, тим більш бюрократичною є організація;

г) адміністрування: ступінь раціоналізації офісних процедур, сортування завдань і форм подання вихідних і результативних даних на кожному рівні;

г) бюрократизм: майстерність використання бюрократичних підходів і процедур, а також діапазон, до якого вони застосовуються.

д) інформаційні межі: ступінь обмежень доступу до повних видів інформації, регулювання поширення Інформації, що відбиває здатність організації зберегти конфіденційність і цілісність.

Перелічені принципи і характеристики не є універсальними, будучи базою бюрократичної моделі, вони адаптуються до кожної конкретної організації, стаючи частиною її організаційної культури.

Ієрархічні організаційні структури мають ряд різновидів (рис. 8.2).

У сучасному бізнесі сполучення лінійного, функціонального і диві з і опального принципів є основою побудови будь-якої великої корпорації.

Органічні організаційні структури

Поява нових видів професійної діяльності, розширення ринку товарів і послуг, швидко мінливий попит споживачів, реалізація нових програм і проектів у рамках великих і середніх корпорацій призвели до необхідності створення більш гнучких, адаптивних організаційних структур. Клас таких структур дістав назву органічних за аналогією з «живими» організмами, що безупинно пристосовуються до умов зовнішнього середовища.

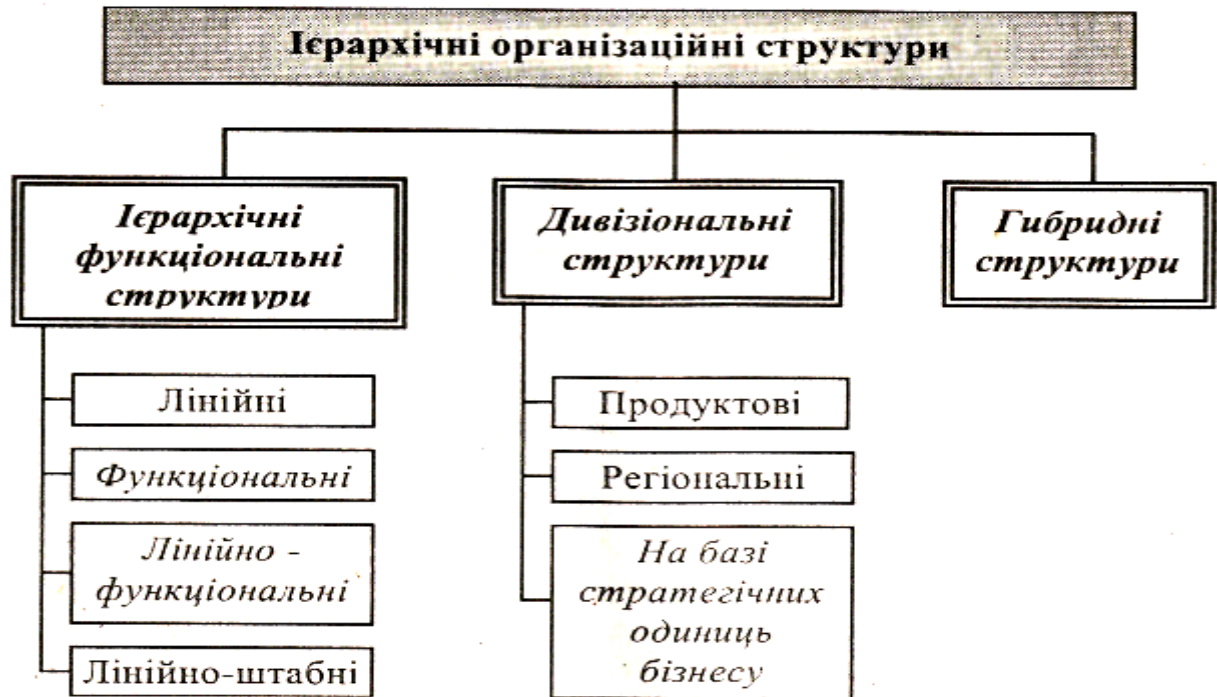


Рис. 8.2. Класифікація ієрархічних організаційних структур.

Органічним структурам властиві такі характерні риси:

- слабка бюрократична регламентація управлінської діяльності;
- нечіткий поділ праці та видами робіт;
- розмитість і невелика кількість рівнів управління;
- децентралізація прийняття рішень;
- гнучкість структури й адаптація до мінливого середовища;
- наявність тимчасових структурних підрозділів і органів управління.

Серед основних типів органічних структур найбільш відомі матричні, проектні (програмно-цільові), групові (бригадні), мережні і віртуальні організації (рис. 8.3), що умовно можна розділити на тверді і гнучкі адаптивні структури.

В цілому структури управління органічного типу, як правило, не охоплюють всю організацію цілком, а поєднуються з уже наявними структурами бюрократичного тину. При цьому їхня ефективність залежить від діючих у бюрократичних структурах систем планування, контролю і розподілу ресурсів, умов матеріального стимулювання працівників.



Рис. 8.3. Класифікація органічних організаційних структур.

8.5. Механізми розподілу і реалізації влади в корпорації

В умовах розвитку нових різноманітних організаційно-правових форм бізнесу, зокрема відкритих акціонерних товариств, управлінська влада на підприємствах може входити або бути частково відокремленою від організаційної структури. Маються на увазі органи управління ВАТ, до складу яких входять не тільки працівники підприємства, але й не працюючі на підприємстві власники. Такими органами згідно із законодавством України є загальні збори акціонерів, правління, спостережна рада, ревізійна комісія. За таких умов постає ключове питання розподілу повноважень та відповідальності за прийняття управлінських рішень.

Залежно від організаційно-правової форми та в міру зростання масштабів підприємства і ускладнення його організаційної структури вище керівництво поступово відмовляється від виробничої, підприємницької та інших функцій, зосереджуючись на прийнятті стратегічних рішень і контролі за їх виконанням. Проведемо аналіз трансформації управлінських функцій на підприємствах різних організаційно-правових форм (табл. 8.6).

У більш складних організаційних формах, таких як акціонерне товариство, власник являє собою різномірний аморфний колектив,

розмір якого не дає можливості ефективно здійснювати підприємницьку діяльність. Усе менша і менша частина власників бере участь в управлінні підприємством на посадах членів правління, спостережної ради і ревізійної комісії. Навіть основні функції власника із стратегічного розвитку, розподілу і використання прибутку розподілені між декількома органами управління.

Вище керівництво та менеджери розглядають необхідність розподілу влади як стимулюючий фактор для мотивації прийняття

Таблиця 8.6

Функції органів управління підприємств різних організаційно-правових форм в Україні

Підприємство	Органи управління	Функції
Приватне підприємство	Власник	<ul style="list-style-type: none"> створення, ліквідація підприємства; формування статутного фонду; затвердження статуту, планів, звітів; стратегія розвитку
Повне товариство	Загальні збори	<ul style="list-style-type: none"> створення і ліквідація; затвердження установчого договору; формування уставного капіталу та визначення розмірів вкладів; затвердження річних звітів і балансів
	Правління	<ul style="list-style-type: none"> господарська діяльність; оперативне управління
Командитне товариство, товариство з обмеженою відповідаль-	Загальні збори засновників	<ul style="list-style-type: none"> створення і ліквідація; затвердження статуту, договори; визначення статутного капіталу і розмірів внеску; затвердження річних звітів і балансів.
	Правління	<ul style="list-style-type: none"> стратегія розвитку;

ністю		<ul style="list-style-type: none"> • організаційна система; • кадрова, фінансова, соціальна політика
	Ревізійна комісія	<ul style="list-style-type: none"> • ревізія усіх напрямів діяльності; • внутрішній аудит
Акціонерне товариство	Загальні збори акціонерів	<ul style="list-style-type: none"> • створення і ліквідація АТ; • затвердження статуту; • визначення статутного капіталу і розмірів внеску; • затвердження річних звітів і балансів
	Спостережна рада	<ul style="list-style-type: none"> • захист прав акціонерів; • контроль і регулювання діяльності правління; • фінансова політика, залучення інвестицій
	Ревізійна комісія	<ul style="list-style-type: none"> • контроль за фінансово-господарською діяльністю; • внутрішній і зовнішній аудит
	Правління	<ul style="list-style-type: none"> • виконання рішень загальних зборів акціонерів; • стратегія розвитку; • кадрова, фінансова, виробнича, маркетингова політика; • оперативне управління

рішень в умовах жорсткої конкуренції, диференціації ринку, прискорення ринкових процесів. Однак від прийняття до реалізації рішення щодо передачі влади, як і раніше, велика відстань. Це обумовлено сумнівами щодо втрати контролю над організацією, відхиленням від розробленої стратегії, порушенням політики фірми. Владою як механізмом досягнення організаційних, групових і індивідуальних цілей користуються як власники, так і менеджери всіх рівнів управління. Розбіжності полягають тільки в обсязі, часі і наявних ресурсах використання влади. Ці параметри визначені організаційною структурою підприємства, що диктує розподіл повноважень у прийнятті рішень, спрямовує потоки Інформації, регулює доступ до інформаційних каналів, розподіляє ресурси між підрозділами.

Централізація і децентралізація як найважливіша структурна характеристика визначає збереження або передачу повноважень, прав і відповідальності у формальній структурі організації. Сама

по собі централізація не є позитивним чи негативним параметром, який встановлюється або відкидається керівництвом, підлягають регулюванню тільки заходи, об'єкт або галузь централізації, найбільш доцільна для організаційної системи.

Рішення щодо рівня централізації і децентралізації не є постійними і остаточними. Вони розглядаються щораз при зміні умов внутрішнього і зовнішнього середовища і залежать від таких характеристик організації:

- мета, стратегія і технологія організації;
- гнучкість і воля вищого керівництва з питань реформування організаційної структури;
- момент часу з урахуванням змін у навколишньому середовищі або в межах організації;
- організаційна культура;
- розмір організації;
- географічне розташування організації;
- припустимий час ухвалення рішення;
- вимоги законодавства і місцевої адміністративної влади. Фактори, що впливають із вказаних характеристик, можна

подати таблицею, яка дає загальну картину доцільності рішення про посилення або ослаблення централізації в управлінській структурі підприємства.

Рівень децентралізації у структурі управління підприємства можна оцінити двома групами показників: прямими і непрямими. До прямих показників відносять:

- Кількість рішень, прийнятих на нижчих рівнях управління. Збільшення цього показника свідчить про більший ступінь децентралізації.

Таблиця 8.7

Фактори, що впливають на рівень централізації (децентралізації)

За децентралізацію	Дво спрямовані фактори	За централізацію
Великі розміри підприємства	Нестабільність (стабільність) навколишнього середовища	Рутинність технологій
Диверсифікованість виробництва	Витрати на реалізацію управлінських рішень	Єдність політики
Територіально децентралізована структура	Тип лідера (вищого керівника)	Відсутність підготовлених керівників

Сторінка 364

У фірмі «Дженерал Моторз» 95 % рішень приймається в підрозділах і тільки 5 % — у головній дирекції.

- Значущість рішень, прийнятих на нижчих структурних рівнях. Цей показник вимірюється витратами на реалізацію прийнятого рішення, отриманим прибутком, збитками.

- Кількість функцій, на які вплинуло прийняте на нижчому рівні рішення.

- Ступінь контролю й узгодження з боку вищих рівнів управління у процесі реалізації прийнятого рішення.

Непрямими показниками можна вважати:

- Кількість підлеглих у керівника. За відсутності делегування права прийняття рішень і відповідальності за них кількість підлеглих не впливає на процес прийняття рішень і, отже, не є прямою, ознакою децентралізації.

- Кількість підрозділів і служб. Тип децентралізації (продуктова, регіональна, функціональна, цільова) не має прямого впливу на глибину управлінської структури (кількість рівнів) і, отже, на міру централізації.

У процесі проектування організаційної структури проблема розподілу влади і повноважень по горизонталі і вертикалі є найбільш складною і неформалізованою. Це обумовлюється самою сутністю понять «повноваження» та «влада». Повноваження — це право менеджера приймати рішення щодо розподілу лімітованих ресурсів організації. Кожен рівень управління має свої ресурси, тому повноваження визначають рівень в ієрархії управління, від якого залежить сутність та зміст управлінських рішень.

Формальна структура організації завжди є ієрархічною, навіть якщо налічує не більш двох рівнів. Традиційно розрізняють три основні рівні в організації: вище керівництво (директорат, правління), менеджери середньої ланки (керівники підрозділів), менеджери першого рівня (керівники відділів, цехів). Вищий рівень управління вирішує питання стратегічного менеджменту, середній займається загальним менеджментом, нижчий здійснює оперативний менеджмент (рис. 8.4).

Прагнення влади, як певної свободи прийняття рішень і можливості впливати на ситуацію, властиве самій природі людини і не підлягає делегуванню. В мінливих умовах управлінського процесу характер проблем, що виникають, і розв'язуваних завдань має великий ступінь непевності, що створює простір для боротьби за владу

Сторінки 325

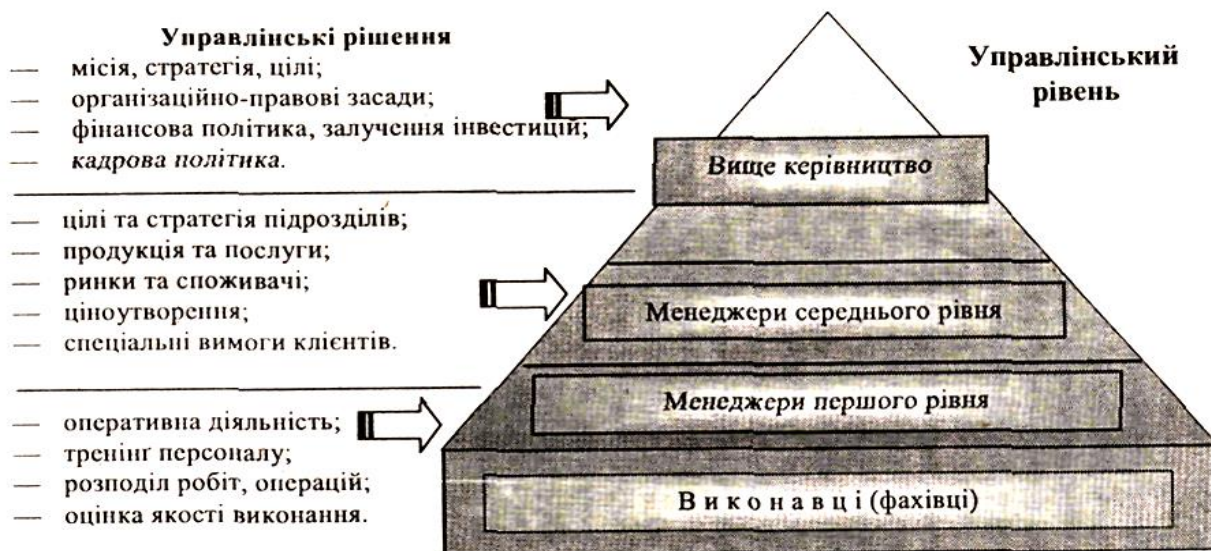


Рис. 8.4. Зміст та рівень прийняття управлінських рішень.

Сторінки 326-327

у складних між особистісних стосунках у структурі управління організацією. Вирішення цієї проблеми досягається розподілом повноважень „прав і відповідальності. Однак слід зауважити, що остаточною відповідальністю за прийняті рішення і вчинені дії при будь-якому рівні децентралізації залишається за керівником.

Організаційна структура є не тільки системою розподілу повноважень, але й системою боротьби за владу. Механізмами реалізації влади в організації є управлінські повноваження, які розподіляються на декілька видів: розпорядницькі, рекомендаційні, координаційні, контрольно-звітні та погоджувальні.

Найважливішими видами управлінських повноважень в організації є розпорядницькі. Суть розпорядницьких повноважень полягає в тому, що їх власники мають право приймати рішення обов'язкові для виконання особами, яких вони стосуються. Ці повноваження можуть бути лінійними і функціональними [10].

Лінійні повноваження припускають наявність прямого зв'язку між керівниками і підлеглими, у рамках якого перші можуть наказувати другим, що, коли і де ті повинні робити або, навпаки, не робити, щоб забезпечити досягнення поставленої мети. Функціональні повноваження здійснюються в умовах непрямих зв'язків. Вони зводяться до прийняття відповідними керівниками обов'язкових для виконання управлінських рішень, що регулюють діяльність працівників, які безпосередньо підпорядковані іншим керівникам.

Розподіл управлінських повноважень в організації може здійснюватися на основі двох підходів. Один ґрунтується на єдиноначальності, відповідно до нього повноваження приймаються тільки від безпосереднього керівника. Розподіл повноважень і управління «через голову» неприпустимі, тому що це призводить до руйнування основ влади. Інший підхід до розподілу повноважень система множинного підпорядкування або поглинання повноважень, її суть полягає в тому, що керівник, передаючи підлеглому повноваження, одночасно цілком зберігає їх за собою. Це дозволяє йому в будь-який момент втручатися в дії співробітників усіх нижчих рівнів управління, що в попередньому випадку вважається неприпустимим.

З погляду ефективного адміністрування керівник може делегувати повноваження на нижчий рівень у випадку, якщо:

- необхідно вивільнити час і сили для здійснення більш важливих функцій, що є прерогативою тільки вищої ланки управління;

- виникає нове першочергове завдання, яке керівник може вирішити тільки сам, тимчасово віддаючи частину обов'язків іншим членам організації з відповідними правами;

- підлеглий може зробити визначену роботу краще, ніж керівник, у мінімальний термін і з максимальною ефективністю.

Важливе значення має обсяг і сфера делегування повноважень в організації. Може передаватися повне або часткове право на прийняття усіх (або частини) управлінських рішень.

Об'єктом передачі повноважень є функції і роботи. Найменша ініціатива, як правило, надається у виконавських і виробничих функціях. За великого ступеня формалізації і стандартизації працівник має найменший діапазон у прийнятті самостійних рішень і виконанні довільних дій.

Сторінки 328-329

Менеджери середньої ланки, що виконують оперативне управління, обмежені в прийнятті рішень директивами вищого керівника, витратами на реалізацію рішень, функціональною спеціалізацією.

Делегування повноважень в галузі політики фірми, стратегічного менеджменту, представницьких функцій дуже обмежене і може мати тільки тимчасовий характер. Здійснення різних функцій в організації припускає різний обсяг передачі повноважень. Аналіз досвіду побудови децентралізованих структур дозволяє виявити ряд переваг у системі управління організацією.

Час ухвалення рішення. Для керівника великої організації необхідно зібрати, обробити і підготувати у встановленому вигляді і порядку інформацію за поставленою проблемою. За браком часу рішення в цьому випадку може бути прийняте занадто пізно, що призведе до збитків або недоотриманого прибутку. Керівники підрозділів постійно відслідковують інформацію, що відноситься до компетенції їх відділів, і можуть швидко, без зайвих формальностей приймати рішення, ґрунтуючись на досвіді та інтуїції.

Професіоналізм. Децентралізація допомагає розвитку професійних навичок керівників середньої ланки, що робить прийняті рішення більш відповідальними і адекватними у мінливій управлінській ситуації. Вище керівництво, унаслідок великої кількості питань, за яких має бути прийняте рішення, не завжди компетентне з усіх проблем, що виникають.

Мотивація. Збільшення свободи дій, розширення прав, самостійність у прийнятті рішень підвищує працездатність співробітників, стимулює позитивне і творче ставлення до роботи і підприємства.

Конкуренція. Виникає змагання за право ухвалення рішення, що символізує збільшення влади і стимулює просування по службовій ієрархії в організації.

Гнучкість. Жорстко централізована структура не може швидко й адекватно реагувати на зміни в навколишньому середовищі. Нерідко у зв'язку зі змінами вимог споживачів (постачальників) вчасно прийняте рішення дає набагато більший прибуток фірмі, ніж строге проходження за формальними правилами і встановленими нормами. Делегування повноважень при збуті або постачанні є ознакою децентралізації структури управління.

Витрати. Формалізація документообігу у великих організаціях, нові комп'ютерні технології, комунікації, що підтримують прийняття рішень вищим керівником, вимагають певних витрат. Ці витрати зменшуються при обмеженні обсягу переданої інформації, коли рішення приймаються «на місцях».

Поряд з перевагами децентралізація має й недоліки, які треба враховувати при прийнятті рішень щодо організаційної реструктуризації.

Втрата контролю. Рішення, прийняте на середньому або нижчому рівні управління, не завжди відповідає баченню керівником основних цілей і завдань підприємства. У цьому випадку виникає імовірність відхилення від політики фірми і власної думки керівника щодо розв'язуваної проблеми. Розбіжності в діях управляючих, які вдаються до лобювання інтересів своїх підрозділів, можуть призвести до дестабілізації положення фірми на ринку.

Відсутність рішення або невірне рішення. Непевність і страх відповідальності спричиняють затримки у прийнятті рішень або призводять до відсутності рішення з боку керівників середньої ланки, яким делеговані ці повноваження. З іншого боку, зайво амбіційні і самовпевнені менеджери можуть приймати необдумані, необґрунтовані рішення, що призведуть також до негативного результату.

Ослаблення координації в управлінні. Єдність дій — це найважливіша умова ефективного функціонування організації в умовах ринку. Порушення координації в управлінні через внутрішньовідомчі чи групові інтереси є показником перевищення ступеня децентралізації в структурі організації.

Приймаючи рішення про централізацію або децентралізацію управлінської структури, вищий керівник повинен прогнозувати наслідки, до яких неминуче приводить подібна реорганізація. Аналіз світового досвіду великих корпорацій дозволяє зробити висновки про найбільш загальні зміни під впливом централізації управління.

Сторінки 330-331

Централізована координація стає більш жорсткою і спрямована на чітко визначені рівні й елементи організаційної структури. Централізовано встановлені формальні процедури забезпечують організаційну підтримку різним функціональним підрозділам -виробництву, управлінню персоналом, бухгалтерії, адміністрації. Для збереження збалансованої діяльності організації централізовано розподіляються фінансові, матеріальні, інформаційні, людські ресурси. Централізація дозволяє оптимізувати управлінські накладні витрати, уникати дублювання дій, операцій та ресурсів. Сильне лідерство в централізованих структурах забезпечує стабільність організації щодо зовнішніх і внутрішніх негативних впливів у періоди криз, виникає можливість швидкого ухвалення рішення і відновлення контролю над управлінською ситуацією.

Децентралізація зменшує напруженість і перевантаження, що виникають у керівника у великомасштабних, складних організаціях. Звільнення вищого керівника від вирішення оперативних справ дозволяє витратити більше часу на проблеми політики фірми і перспективне планування. Можливість приймати власні рішення допомагає досягти задоволеності в роботі персоналу організації, підвищити відповідальність за прийняте рішення. Можна припустити, що в цьому випадку індивідуальні цілі збігаються або будуть скоординовані із загальними цілями організації. Однак у питаннях делегування влади варто виявляти обережність, дотримуючись персональної відповідальності і мотивації організаційних цілей.

Великі або зростаючі організації мають потребу в менеджерах, які здатні впоратися з непевністю внаслідок збільшення обсягу і складності завдань, що повинні бути виконані. Децентралізація може допомогти розвитку навичок управління у великій групі менеджерів середньої ланки і підготувати групу людей, здатних до переходу на вищий рівень управління. Децентралізація припускає велику гнучкість у рішеннях, передбачаючи менш тверді відповіді на проблеми, що виникають на різних рівнях управління, при цьому рішення не повинні розподілятися по рівнях ієрархії. Ще однією перевагою децентралізації є ідентифікація відповідальності, коли за прийняте рішення відповідальність несе не колегіальне, а персональне.

У трансформаційній економіці мінливі умови зовнішнього середовища змушують менеджерів приймати більшу кількість управлінських рішень у більш короткий термін з підвищенням їх значущості. Трансформація організаційних функцій під впливом багаторівневих рішень призводить до реформування структури управління у напрямі створення децентралізованих та мережених організацій у сучасному українському бізнесі.

Сторінки 332-333

Розділ 9

КОРПОРАТИВНА КУЛЬТУРА

9.1. Сутність і функції корпоративної культури

Корпорація функціонує на взаємодії зовнішнього і внутрішнього середовищ, заснованих на використанні матеріальних, фінансових, інформаційних, людських, інтелектуальних ресурсів. Але є ще одне середовище, яке опосередковано впливає на процес і результати діяльності корпорації і засновано на етичних, духовних, культурних, поведінкових цінностях і нормах, що складаються в процесі еволюції загальнолюдського, національного, корпоративного і особистісного розвитку. Це середовище історично складається особистостями і колективами людей і має назву корпоративної культури. Корпоративна культура (інша назва — організаційна культура) прийнята в кожній організації, вона значно впливає на різні сторони діяльності членів організації і, зокрема, на владні ві-

дносини і відносини контролю; ставлення до трудової діяльності; між особистісні стосунки усередині груп; між групові відносини та відносини із зовнішнім оточенням.

Концепція корпоративної культури почала складатися на початку 80-х років XX століття у США під впливом трьох наукових напрямів: стратегічного менеджменту, теорії організацій, та організаційної поведінки/Культура об'єднує в собі сукупність цінностей, норм, процедур управління, переконань, способів мислення і розуміння навколишнього світу, притаманних конкретній організації. Корпоративна культура — це нематеріальний бік діяльності організації, що стосується кожного, проте часто не береться до уваги. Тільки тоді, коли організації намагаються впровадити нову стратегію або провести реорганізацію, яка йде врозріз з основними культурними нормами і цінностями, вони зіштовхуються віч-на-віч із силою культури.

Культуру організації можна визначити як сукупність ідей, корпоративних цінностей і норм поведінки, що формуються в ході спільної діяльності для досягнення загальних цілей певної організації.

Корпоративна культура — це сукупність правил, звичаїв та сталої практики в галузі корпоративного управління, яка не отримала нормативного закріплення в законодавстві та базується на загальному культурному рівні суспільства, нормах моралі, діловій практиці тощо.

Розглядаються три рівні корпоративної культури, які охоплюють зовнішні прояви (*поверхневий рівень*), цінності і вірування (*смысловий рівень*), базові концепції і відносини (*глибинний рівень*). До поверхневого рівня належать видимі і відчутні елементи культури: манера поведінки, мова, правила, фірмові і товарні знаки, фірмовий одяг, інтер'єр приміщень, архітектура будівель. Смысловий рівень культури формує цінності і вірування корпорації, роз'яснює мету її існування. На глибинному рівні цінності сприймаються автоматично на підсвідомості і вважаються істинними, незамінними, такими, що не потребують узаконення.

При створенні компанії основним джерелом корпоративної культури є її засновники і виконавча влада в особі вищого керівника. Особистості, які стоять на чолі виконавчих органів корпорації, привносять свою філософію життя, погляди на світ і суспільство, ідеї і цінності, поведінкові норми, особисту мову і манеру спілкування. Усі моральні і етичні цінності, які створюються певним стилем керівництва, можуть стати традицією і сформувати корпоративну культуру за умови успішної діяльності корпорації, формування сприятливого організаційного клімату і підвищення добробуту працівників. Згодом культура починає виконувати роль об'єднуючого фактора, що дає членам організації почуття організаційної ідентичності і породжує відданість корпоративним цінностям і переконанням.

Корпоративна культура виконує два основні завдання:

1. Адаптацію корпорації, як єдиного організму, до навколишнього середовища.
2. Забезпечення єдності організаційного середовища шляхом інтеграції членів організації.

Перше завдання спрямоване на зміцнення між особистісних і між групових зв'язків до ступеня визнання особистостями своєї належності до колективу і вміння різних за характером, віком, статтю, освітою людей ефективно працювати разом, дотримуватися певних правил організаційної поведінки, досягати успішної кар'єри, знаходити своє місце у колективі. Мета завдання — зміцнення внутрішньої цілісності корпорації, тому учасниками корпоративних культурних відносин є робітники, управлінці, акціонери, що працюють на підприємстві.

Сторінки 334-335

Наведемо основні механізми досягнення внутрішньої інтеграції:

- встановлення критеріїв членства в корпорації і її групах;
- встановлення єдиної ідеології, релігії і духовних критеріїв;
- встановлення правил просування по службовій ієрархії, придбання і втрати влади, розподілу статусів і ролей;
- вибір методів комунікацій, специфічної мови;
- встановлення характеру соціальних відносин між групами, визначення припустимого рівня відкритості;
- встановлення параметрів бажаної і небажаної поведінки.

Інше завдання спрямоване на створення сприятливих і ефективних зовнішніх відносин корпорації. Зовнішня адаптація характеризує корпорацію як учасника ринкових відносин з усіма зацікавленими сторонами поза компанією. Корпоративна культура стимулює або змушує працівників створювати позитивний імідж корпорації, спрямовує щоденну діяльність на досягнення не тільки матеріальних, але й духовних цілей, які підтримані зовнішнім оточенням, національною і міжнародною спільнотою. Для досягнення зовнішніх цілей необхідно, щоб працівники організації були ознайомлені та позитивно сприймали:

- місію, стратегію та головні завдання корпорації;
- методи та засоби досягнення стратегічних цілей;
- системи підпорядкування та стимулювання;
- критерії оцінки досягнень кожного індивіда та групи;
- створення міцної інформаційної системи;
- засоби контролю і координації спільних дій.

Зовнішні функції корпоративної культури тісно пов'язані з поняттям соціальної відповідальності, яка на основі дотримання принципів ділової етики змушує керівників корпорації приймати рішення і діяти таким чином, щоб їхня організація вносила вклад у добробут усього суспільства і служила інтересам людства так само, як і своїм власним.

Корпоративна культура виконує такі **основні функції**:

- креативна функція (створення і збереження духовних цінностей);
- оціночно-нормативна функція (на основі порівняння реальної поведінки людини з прийнятими нормами дається оцінка працівникові, визначаються його позитивні і негативні дії, прогресивне або консервативне ставлення до організаційного розвитку);
- регламентуюча і регулююча функції (на основі попередньої оцінки і аналізу створення корпоративних норм і включення їх до внутрішніх нормативних положень, а також моніторинг дотримання цих положень працівниками);
- пізнавальна функція (отримання працівниками нових знань, пізнання нових відчуттів, участь у нових формах навчання і громадської роботи, здобуття духовного і соціального досвіду);
- змістовна функція (участь культури у визначенні людиною і соціумом сенсу життя, сенсу свого існування, тобто особистої і соціальної місії);
- комунікаційна функція (через цінності, прийняті суспільством, норми поведінки та інші елементи культури забезпечується взаєморозуміння членів організації та їхня взаємодія);
- функція суспільної пам'яті (збереження і нагромадження досвіду людських відносин у корпорації і людства у цілому).

Виконуючи свої функції, культура може мати як позитивний, так і негативний вплив на існування і розвиток корпорації. Сприяння адаптації або опір змін, прогресивні або руйнуючі нововведення, відчуття родини або жорстка конкуренція в організаційних і міжособистісних відносинах — це тільки декілька конфліктів, які може викликати той чи інший тип корпоративної культури.

Для великих корпорацій культура має неоднорідний характер. Вона може бути сильною в цілому за наявності слабких ланок і навпаки. Культура кожного підрозділу може мати свій характер і має називається **субкультурою**. Існування різнорідних субкультур характерно для корпорацій з дивізіональною організаційною структурою, диференційованою за продукцією чи регіоном або для корпорацій з мережею філій, представництв, дочірніх підприємств.

У випадку територіального відокремлення підрозділу або підприємства на організаційну субкультуру впливають національні або регіональні особливості, які привносять в організацію наймані працівники з певного регіону. Місцева влада, природні, історичні, соціальні умови також вносять корективи у сформовані керівництвом корпоративний стиль, норми, цінності.

При функціональному розподілі субкультур визначальний вплив мають технології, стратегія, цілі, характер діяльності, функції підрозділу. Якщо головна (материнська) компанія сформована за бюрократичними принципами на основі лінійно-функціональної структури, то організаційні та управлінські процеси мають сувору регламентацію і формалізацію.

Це абсолютно підходить до характеру субкультури виробничого підрозділу. Однак деякі підрозділи (наприклад, дослідницький, маркетинговий) за характером поставлених завдань і стилем роботи можуть сформувати підприємницьку субкультуру, засновану на демократичних принципах, які сприяють швидкій адаптації до нових товарів, клієнтів, технологій.

При розбіжності етичних цінностей різних корпоративних культур або субкультур (між різними корпораціями або підрозділами однієї корпорації) можуть виникати етичні конфлікти, для вирішення яких дуже важко знайти правильне рішення. Кожна сторона конфлікту може розцінити поведінку протилежної сторони як неетичну, що зневажає її цінності. У цих випадках треба посилитися на правила і закони етики більш високого (майже і загальнолюдського) рівня.

Основні параметри, які впливають на формування того чи іншого типу корпоративної культури [7]:

1. Пріоритет зовнішніх або внутрішніх цілей.
2. Соціальна або організаційна орієнтація культури.
3. Ставлення до ризиків, інновацій, прогресу або стабільності.
4. Акцент на конформізм або індивідуалізм членів корпорації.
5. Перевага групових або індивідуальних форм прийняття рішень.
6. Ступінь дотримання стратегічних і оперативних планів.
7. Кооперація або конкуренція між членами стійких груп.
8. Складність та формалізація організаційних процедур.
9. Інформованість членів організації стосовно своєї ролі.
10. Відданість та лояльність щодо організації.

Однією з найважливіших характеристик культури є її **сила**. Під силою культури розуміється ступінь згоди членів організації щодо важливості деяких специфічних цінностей. Якщо більшість працівників корпорації згодні, що ці цінності важливі, значить, культура сильна і здатна поєднати колектив, але якщо згоди щодо основних цінностей нема, то культура вважається слабкою [2]. Якщо керівництво бажає створити і підтримувати сильну культуру, воно повинне, по-перше, приділяти велику увагу добору кадрів і проводити значну соціальну підготовку; по-друге, широко використовувати символи, церемонії, ритуали, зразки для наслідування, історії успіху, гасла. Цій культурний інструментарій виховує відданість працівників цінностям корпорації.

Сила корпоративної культури залежить від обсягу і характеру влади, що розкриваються за допомогою такої категорії, як керованість. Керованість — це реакція підлеглого, керованого об'єкта, групи, колективу на вплив з боку менеджера або системи управління в цілому.

Реакції на вплив, управлінське рішення можуть бути різними:

- бездіяльність, протидія (схована чи явна), формальна дія (без ініціативи, зосередження зусиль і т.д.);
- сприйнятлива, ініціативна дія, ентузіазм (прагнення виконувати завдання у встановлений термін і якісно).

Одним із факторів підвищення керованості є партнерство — управління, здійснюване на основі участі всіх членів колективу або групи в розробці і прийнятті рішень, спільному управлінні. Партнерство характеризує взаємини менеджера і підлеглих йому людей, але лише ті, які сприяють інтеграції інтересів, задумів, намірів, прагнень, характеризують розуміння і підтримку менеджера персоналом. Ефективність партнерства залежить від авторитету менеджера, обраного і використовуваного ним механізму управління, цілей і соціально-психологічної атмосфери в колективі.

9.2. Етичні цінності корпорації

В теорії корпоративного управління етичні цінності вважаються найбільш важливим капіталом, тому що саме вони формують корпоративну культуру, організаційний клімат, дозволяють розвивати організацію і розв'язувати організаційні конфлікти. Під цінностями розуміють набір стандартів, критеріїв, вірувань, норм, що впливають на поведінку людини.

Важливість цих питань привела до створення нового напрямку у сучасному менеджменті, який має назву етика бізнесу. **Етика бізнесу** — це система моральних принципів і цінностей, що керує поведінкою людини або групи людей, визначаючи, що правильно, а що неправильно. Етичні цінності встановлюють набір стандартів, які визначають, що добре і що погано у веденні ділових

справ і прийнятті рішень. Необхідною умовою прийняття цінностей є практична участь працівника в діяльності організації, спрямованій на реалізацію цієї цінності.

Найбільш загальне визначення включає в етичні цінності корпорації всі навколишні об'єкти (як усередині організації, так і поза нею),

Сторінки 338-339

стосовно яких члени організації займають позицію оцінки відповідно до своїх потреб і цілей корпорації [1]. При цьому цінності можуть поділятися на ті, якими організація володіє, і ті, на які вона орієнтується.

Етичні цінності і норми заповнюють той простір в організаційній поведінці людини, який не може бути охоплений законодавчими нормами. Законодавчі норми визначають набір документально закріплених принципів, які прийняті усім суспільством і мають силу в суді. Етичні норми складаються і підтримуються громадською думкою суспільства і членів організації.

Етичні стандарти відносяться до норм поведінки, не визначених законом, а правові норми, у свою чергу, можуть регламентувати дії, що не обов'язково підпадають під етичні стандарти. Формальні закони суспільства часто відбивають сучасні їм погляди на мораль, але далеко не всі моральні судження описуються формальними законами.

Підтримання етичних цінностей всіма членами колективу не є звичайним явищем. Понад 54 % менеджерів персоналу за результатами опитування «Спілки Управління Людськими Ресурсами» [2], стверджували, що випадки, коли працівники фальсифікували інформацію, дані звітів та іншу документацію, вживали наркотики і алкоголь на робочому місці спостерігалися практично в усіх організаціях. Багато людей переконані, що коли вони не порушують закон, то їхня поведінка відповідає вимогам етики, однак етичні норми часто виходять далеко за межі формальних законів.

Різні культури і субкультури віддають перевагу різним типам культурних цінностей. Так, в одних організаціях віддається перевага формам матеріального заохочення і впливу на поведінку працівників (це особливо помітно на підприємствах з масовим виробництвом, рутинними технологіями), в інших організаціях ефективна мотивація заснована на підвищенні престижу, посадовому рості, характері роботи, особистісних досягненнях.

Розглянемо інструментарій, який використовується при формуванні і практичному впровадженні етичних цінностей. До основних форм втілення корпоративної культури відносяться ритуали і церемонії, історії, символи, мова.

1. Ритуали і церемонії. Важливий артефакт організаційної культури — ритуали і церемонії, які включають традиційні сплановані дії, що супроводжують яку-небудь подію, призначену для глядачів (як внутрішніх, так і зовнішніх). Ритуали і церемонії доводять у художній формі цінності компанії. Це спеціальні заходи, що підкреслюють специфічні цінності, формують загальне розуміння, поєднують працівників, винагороджують героїв, справи яких служать символами переконань і образу дій організації. Виділяють кілька видів ритуалів [2], це зокрема:

- > ритуали переходу (полегшують звикання працівника до нової соціальної ролі або нової посади в організації);
- > ритуали посилення (служать для зміцнення соціальної ідентичності працівника з організацією і підвищення його соціального статусу);
- > ритуали відновлення (відображають діяльність у сфері навчання і розвитку організації);
- > ритуали інтеграції (створюють взаємну прихильність і добрі почуття працівників один до одного і підвищують їхню відданість справі організації).

2. Історії. Історії — це усні розповіді, засновані на дійсних подіях, що часто повторюються працівниками організації і повідомляються новим працівникам, щоб познайомити їх з тим, що являє собою організація. Багато з таких історій присвячені героям компанії, які для інших працівників є прикладом служіння загальним культурним нормам і цінностям. Деякі з історій можна вважати легендами, оскільки події, про які вони розповідають, хоч і відбувалися насправді, але досить давно, і отже, розповіді про них уже встигли обрости вигаданими деталями. Інші історії — це міфи, що відповідають цінностям і переконанням організації, але не підкріплені фактами. Історії підтримують життя основних цінностей організації і полегшують взаєморозуміння між працівниками.

3. Символи. Символ є зображенням, знаком або моделлю, що відображає щось значне для корпорації, якусь етичну цінність. У цьому розумінні церемонії, історії, гасла і ритуали — усе це символи. Символом може бути також фізично існуючий предмет, фізичний артефакт організації. Фізичні символи створюють могутній вплив, спрямовуючи увагу на деякі різновиди її культури.

4. Мова. У багатьох компаніях використовуються специфічна манера мови, терміни, афоризми, гасла, метафори, які допомагають виразити і те, що не може бути засвоєно із загальноприйнятої мови.

Описані вище інструменти є доступним для розуміння вираженням основних цінностей корпорації. Цей інструментарій активно використовується керівництвом компаній для формування і зміцнення культури організації.

Сторінки 340-341

Як і будь-які організаційні процеси, формування етичних цінностей має як *внутрішні*, так і *зовнішні джерела*. Носіями внутрішніх джерел є працівники, афілійовані акціонери, менеджери і керівники корпорації, зовнішні — усі зацікавлені сторони, які мають відносини з корпорацією — власники, інвестори, клієнти, постачальники, уряд, місцева адміністрація, громадськість. Корпоративну культуру можна вважати інтеграцією індивідуальних та інституціональних цінностей і переконань.

На формування цінностей корпорації, як і на весь культурний комплекс, впливає багато факторів внутрішніх і зовнішніх за характером і походженням.

1. Відносини влади, підпорядкування і контролю в організації.

Владу визначають як вплив, а вплив розглядають як будь-яку поведінку однієї особи або групи, що вносить зміни у поведінку, відносини або почуття іншого індивіда або групи. Щоб мати владу, необхідно тримати під контролем саме те, що має значення для виконавця, створює його залежність від держателя влади і змушує його діяти так, як він хоче. Це «перш за все» потреби, яких за А. Маслоу п'ять: фізіологічні потреби, потреби в захищеності, соціальні потреби, потреби в повазі і потреби в самовираженні.

Влада — необхідна умова управління, потреба в управлінні і схильність до нього. Умовою влади є, як правило, здатність і бажання лідера групи погоджувати діяльність людей за допомогою свідомого впливу на них з урахуванням загальної мети й особливостей діяльності кожного. Влада дозволяє керівнику або менеджеру спрямовувати дії і поведінку працівників на виконання цілей організації і змушує дотримуватися її інтересів. На корпоративну культуру впливають п'ять видів особистої влади, яку застосовують керівники:

- *Легітимна* (законна) влада — це повноваження, надані організацією для виконання формальних посадових обов'язків у системі управління.

- *Влада заохочення* визначається можливістю нагородження, заохочення, сприяння в просуванні по службових сходах підлеглим робітникам.

- *Влада примусу* може ґрунтуватися на психологічному або фізичному примусі.

- *Експертна влада* впливає на інших за допомогою високого ступеня професіоналізму.

- *Еталонна (референтна)* влада є владою прикладу і ґрунтується на особистих властивостях або стилі поведінки керівника.

У працях Р. Дафта влада поділяється на *вертикальну* і *горизонтальну*. Називається п'ять джерел горизонтальної влади (залежність, фінансові ресурси, центральність, незамінність, подолання невизначеності) та три джерела вертикальної влади (офіційна посада, ресурси, центральна позиція в комунікаційній мережі).

Влада буває *формальною* і *реальною*. Формальна влада — це функціональні повноваження посади, вона пов'язана з офіційним статусом особи в структурі управління організацією. Показниками міцності влади в цьому випадку можна вважати кількість підлеглих або обсяг ресурсів, які може залучати особа без погодження з іншими. Реальна влада — це влада впливу, авторитету, вона обумовлена роллю людини в неофіційній системі відносин і вимірюється кількістю людей, що готові добровільно підкорятися даній особі, або ступенем залежності її самої від оточення.

Якщо розуміти владу як залежність, то можна стверджувати, що владою володіють не тільки керівники, але й їхні підлеглі і колеги. У деяких ситуаціях підлеглі мають певну владу над керівниками.

вником, оскільки останній залежить від них у таких питаннях, як отримання необхідної для прийняття рішень інформації, встановлення неформальних контактів із працівниками інших підрозділів або сторонніх осіб.

Для створення та сприйняття цінностей корпорації кожному працівникові необхідно обійняти своє місце в системі владних відносин, визначити специфічні поведінкові норми підпорядкування керівникам, а також норми, що регулюють просування у владній ієрархії. У корпоративних культурах авторитарного типу норми влади характеризуються як тверді, у ліберальних корпоративних культурах — як неясні, з розпливчастими межами, коли керівники не демонструють свою владу стосовно підлеглих, їхній авторитет заснований на досвіді, знаннях, навичках, здібностях і інтуїції.

2. Культурні цінності та норми зовнішнього середовища. Культурний комплекс відносин із зовнішнім середовищем — це особлива сукупність цінностей і норм, їх не просто приймають і використовують у внутрішніх структурах організації, але і співвідносять з різними компонентами внутрішнього середовища таким чином,

Сторінки 242-243

щоб ці норми прямо чи опосередковано могли сприяти встановленню прийняттого для організації балансу із зовнішнім середовищем. Кожен член організації незалежно від посади та статусу зобов'язаний постійно орієнтуватися на взаємодію з багатьма компонентами зовнішнього оточення, вважаючи практично кожного представника інших організацій, зайнятих у будь-якій галузі діяльності, потенційним клієнтом, отже, можливим джерелом нових вигідних зв'язків з іншими компонентами зовнішнього середовища.

Етичність і соціальна відповідальність поведінки корпорації виявляється у тому, що працівники (особливо керівні, які приймають рішення) повинні усвідомлювати, що їхня організація є частиною більшого співтовариства, і враховувати те, як її рішення і дії будуть виглядати з погляду всіх зацікавлених сторін. Головні зовнішні зацікавлені сторони — це акціонери, уряд, клієнти, постачальники, інвестори, громадськість, місцева адміністрація.

На сьогодні є дві домінуючі тенденції зовнішнього середовища, врахування яких вимагає формування корпоративної культури, **охорона навколишнього середовища та глобалізація економіки.**

Компанії повинні діяти в рамках певних урядових постанов і законів стосовно охорони природи, у багатьох корпораціях обов'язковою частиною програми є підготовка працівників з цих питань. Контроль за виконанням вимог охорони природи здійснюють спеціальні зацікавлені групи, які залишаються однією з найбільших зацікавлених сторін, з якими доводиться мати справи організаціям. Тому питання охорони навколишнього середовища сьогодні входять невід'ємною частиною в усі плани і рішення провідних компаній. Суспільство більш не хоче прихильно ставитись до організацій, які дбають тільки про отримання прибутку і домагаються цього за рахунок руйнування природи. Дбайливе ставлення до природи полягає в тому, що весь матеріал, що береться з екологічної системи для виробництва їжі, одягу, енергії, будівництва житла і задоволення інших людських потреб, повертається в систему в такому вигляді, щоб його можна було переробити і повторно використовувати.

Інша етична проблема, що постає сьогодні перед організаціями, пов'язана з процесами глобалізації. Компаніям, що діють на глобальному ринку, треба вирішувати не тільки економічні, а й складні етичні питання. Тисячі працівників в Європі і США позбавилися робочого місця або втратили в зарплаті через те, що працівники за океаном роблять ту ж саму роботу за набагато меншу ціну. І в міру того, як кордони між країнами в сфері бізнесу будуть ставати усе прозорішими, питання етики і соціальної відповідальності, найімовірніше, стануть ще більш складними.

3. Особисті риси індивідів та організаційна поведінка. Поведінковий культурний комплекс охоплює норми і цінності, які пов'язані з індивідуальними і груповими відносинами в організації. Це норми проведення дозвілля, відносини між представниками протилежної статі, ставлення до представників інших вікових і соціальних груп, до неформальних лідерів груп. Усі ці установки вимагає уваги до добору працівників в організаціях з різними корпоративними культурами.

В ідеальній організації немає необхідності враховувати якусь іншу корпоративну культуру, крім формальної. Однак кожна з реальних організацій має свій власний набір цінностей, інтересів і думок щодо багатьох проблем, які виникають у щоденному організаційному житті, вже не кажучи про ті, що переважають в умовах змін і реформ. Відкрита, демократична особистість звикає до вільного викладу своєї думки і творчості в роботі і не може ефективно працювати в організаціях із жорсткою системою владних відносин і контролю. Працівник, який звик чітко виконувати вказівки керівника і ніколи не виявляв ініціативи з приводу вирішення найважливіших проблем діяльності організації, буде почувати себе незатишно в організаційній культурі, що спирається в першу чергу на ініціативу членів організації, на їхні знання і самостійність у прийнятті рішень.

4. Четвертий фактор впливу, що формує етику управління, — це **формальна організаційна структура і організаційні процеси**. Вони містять у собі основні принципи побудови організації, етичні норми, що включені в основні документи і правила, етичний кодекс, який доводиться до відома членів організації, правила добору і підготовки працівників. Ці формальні характеристики здатні зміцнити етичні цінності, які існують у неформальній культурі організації. Деякі організації у своїй структурі мають спеціальну посаду (або відділ), відповідальний за дотримання в організації етичних норм. Це не тільки заощаджує час і енергію при вирішенні етичних проблем, але й підкреслює важливість етичних цінностей для кожного члена організації. Один із прикладів — створення комітету з питань етики, особливої групи керівників, в обов'язки якої входить спостереження за етичністю дій компанії.

Сторінки 344-345

Комітет вирішує складні етичні питання і несе відповідальність за покарання порушників. Відповідальні за дотримання етичних норм надають працівникам механізм підтримки і захисту тих, хто розкриває порушення.

9.3. Типологія корпоративних культур

Організаційні культури розрізняються багатьма аспектами, які можуть бути основою для типології культур. Характерні особливості корпоративних культур складаються зі ставлення до:

- особистості (індивідуалізм — колективізм);
- природи (гармонія — ігнорування);
- часу (обмеженість часу — невичерпаність часу);
- дії (результат — процес);
- формалізації (формальна — неформальна);
- мови (бар'єри — спілкування).

Згідно з фактором впливу на формування корпоративних культур наведемо найбільш поширені класифікації культур.

Згідно з фактором особистості індивідів та групової поведінки корпоративні культури поділяються на *індивідуалістські* і *колективістські*. Індивідуалістська корпоративна культура являє собою субкультуру, засновану на цінностях особистих досягнень і пов'язану насамперед з індивідуальними цілями. Це означає, що завдання можуть бути цілком прийняті членами організації тільки в тому випадку, якщо вони збігаються з особистими цілями. Індивідуалістська культура виражається в постійному прагненні членів організації до підвищення особистого престижу і особистого посадового статусу, досягненню матеріальної вигоди для себе, членів своєї родини, друзів і родичів. Контроль через груповий тиск буде ефективним тільки в тому випадку, якщо порушення групових норм негативно позначиться на особистих досягненнях членів групи. Кожний із членів організації усвідомлює приватні цілі, особистий статус і постійно виявляє ініціативу й енергію для його підвищення. Високий ступінь особистісного контролю і мобілізація зусиль для досягнення особистих цілей — основна рушійна сила, що штовхає індивіда на спільну діяльність у рамках організації. Така культура схвалює самостійні дії людей і індивідуальне подолання ними перешкод на шляху до досягнення цілей, але це приводить до роз'єднаності в організаційних структурах і групах організації.

Колективістська корпоративна культура в цілому зорієнтована на групову діяльність, тобто цінності і норми цієї культури пов'язані з ідентифікацією індивідів з організацією. Для колективістської культури характерні принципи єдності цінностей, норм; дуже розвинений груповий конт-

роль; обмежений індивідуалізм; спільна праця у групах або командах. Багато корпорацій з міцною колективістською культурою змушені докладати великих зусиль при підборі членів соціальних груп, створенні команд, формуванні структурних підрозділів.

В основі іншої класифікації лежить фактор впливу зовнішнього середовища, згідно з яким корпоративна культура зорієнтована на гнучкість або стабільність конкурентного середовища, на внутрішні або зовнішні цілі. Чотири категорії культури, пов'язані з цими параметрами:

- адаптивна (підприємницька) культура,
- культура стратегічного завдання,
- кланова культура,
- бюрократична культура.

В *адаптивній (підприємницькій) культурі* фокус знаходиться в зовнішньому середовищі, велике значення має гнучкість і адаптивність корпорації до вимог ринку. Культура створює і підтримує такі норми і переконання, які підвищують спроможність організації виділяти й інтерпретувати сигнали зовнішнього середовища, а потім формувати відповідну реакцію, певним чином змінюючи свою поведінку. Компанії цього типу не просто швидко реагують на зміни в навколишньому середовищі, а самі активно створюють зміни. Інновації, творчий підхід і вміння ризикувати є основними рисами цього типу культури.

Культура стратегічного завдання вимагає організації, орієнтуючись на специфічне коло споживачів у зовнішньому середовищі, чітко дотримуватися власної стратегічної мети шляхом досягнення проміжних цілей. Корпорації з таким типом культури можуть працювати у більш стабільному навколишньому середовищі, тому керівники можуть виразити своє бачення майбутнього стану організації через конкретні цілі, в міру досягнення яких і оцінюється робота працівників.

Для *кланової культури* характерна зацікавленість всіх членів організації в участі у загальній справі, врахування потреб працівників, задоволення яких розглядається як ключ до успіху компанії,

Сторінки 346-347

створення почуття відповідальності і причетності до справ організації, відданість працівників фірмі. Найважливішою цінністю вважається увага до працівників і впевненість у тому, що вони одержують усе, що потрібно для того, щоб бути так само задоволеними, як і працездатними.

Бюрократична культура націлена на досягнення стратегічних ~ цілей організації і послідовні дії у стабільному середовищі. Цей ; тип культури підтримує систематичний підхід до ведення справи. Символи, зразки для наслідування і церемонії підкреслюють важливість традицій і відповідність затвердженій політиці у досягненні цілей організації. Особиста зацікавленість працівників тут дещо нижча, але це компенсується високим ступенем стабільності, погодженістю дій, лояльністю і співробітництвом. Організації з подібною культурою процвітають завдяки своїй міцній внутрішній інтеграції й економічності.

Іншою підставою класифікації організаційних культур є владні відносини. Відносно цього фактора виділяють демократичну й авторитарну культури в корпораціях.

Демократична культура характеризується довірчими і м'якими відносинами між керівниками і підлеглими. Цінності цієї культури зорієнтовані насамперед на досягнення і збереження волі висловлюваної думки при вирішенні різних проблем в організації. Найбільш характерні культурні норми для керівників, пов'язані з орієнтацією на врахування думки членів колективу, а відповідно для підлеглих — з участю у прийнятті управлінських рішень. У демократичній культурі норми владних відносин припускають в основному використання експертної і референтної форм влади.

Авторитарна культура характеризується наявністю норм прямого регулювання і жорсткого контролю. Працівники організації завжди чекають вказівок керівника з усіх основних питань їхньої діяльності і покарань за прийняття ініціативних рішень. Основні принципи в організаціях з авторитарною культурою — дисципліна й обережність. Досягнення цілей організації з авторитарною культурою можливо тільки за наявності талановитого і рішучого керівника.

Фактор впливу формальних організаційних структур і процесів на формування корпоративних культур дає підставу для об'єднання культур за чотирма типами: клубна культура, храмова культура, цільова культура, екзистенціальна (крапкова) культура.

Клубна культура найбільш відповідає централізованим організаційним структурам. Норми цієї культури орієнтовані на вказівки, що виходять з центра, від одного керівника. Організація з таким типом культури має функціональний розподіл робіт і зорієнтована на створення кінцевого продукту. Ці особливості і риси керівника властиві традиційним лінійно-функціональним організаційним структурам. Але норми клубної культури не зорієнтовані на традиційні лінії й управлінські комунікації. По-справжньому важливими тут визнаються тільки владні лінії, що виходять з центру системи. Це лінії впливу, важливість яких зменшується в міру віддалення, від центру. Керівник знає всі справи підлеглих, він має повне право нагородити або покарати працівника, тому що має незаперечний авторитет в організації. Подібна культура характерна для невеликих організацій, побудованих на між особистісних відносинах з чітким особистісним контролем та для організацій, що знаходяться на початковій стадії розвитку.

Клубна культура зорієнтована на швидке прийняття і виконання рішень. В організації з клубною культурою усе залежить від вищого керівника, що знаходиться в центрі системи управління. Так, некомпетентний, старіючий або незацікавлений в успіхові вищий керівник дуже швидко зробить діяльність організації неефективною. Організації з клубною культурою вимагають найменших витрат на здійснення контролю, тому що велика частина відносин заснована на довірі, а не на перевірках.

Храмова культура — це жорстко окреслена рольова культура, що будує свою діяльність на чіткому розрізненні рольових вимог. Типова кар'єра працівника в такій організації починається з найпростіших функцій згідно з обраною роллю і піднімається по сходах до найскладніших функцій цієї ролі. Основа храмової культури — стабільність і передбачливість, отже, ділові операції зводяться до такого рівня, коли їх може виконати будь-який чиновник. Індивід у цій культурі просто частина машини, що заповнює посаду і зобов'язаний виконувати рольові функції, тому індивідуальності погано пристосовуються до цінностей і норм такої культури. Цілі тут завжди стандартні, і їх треба досягати тільки заданим способом.

У *цільовій культурі* діяльність працівників спрямована на досягнення конкретних результатів і пошуки ресурсів для вирішення проблем. За цими критеріями здійснюється оцінка ефективності роботи і відповідності працівника посаді і статусу.

Сторінки 348-349

Схема управління в такій культурі являє собою мережу, в якій ресурси з різних частин організації фокусуються на певному вузлі мережі, а уся влада зосереджена в осередках цієї мережі. Цільова культура зорієнтована не на статус начальника, а на фахівців — експертів високого рівня. Норми і цінності цільової культури засновані на ентузіазмі, творчості і креативності.

Екзистенціальна (крапкова) культура об'єднує, як правило, яскравих індивідуальностей, без яких неможливі існування і розвиток організації. Організація з крапковою культурою допомагає індивіду досягти його цілей, а заодно і цілей організації. Вона нагадує кластер індивідуальних зірок, що складають тісне коло. Ця схема істотно не змінюється, якщо одна чи дві зірки відокремляться від загальної кооперації, тому що зірки не взаємозалежні. Разом з тим усі вони залежать від організації, тому що зацікавлені у захисті і можливості спільно заробляти гроші. Така субкультура може існувати на найвищому рівні управління в корпорації, мається на увазі спостережна рада або рада директорів.

Кожна організація має свою субкультуру, що реалізується через систему цінностей і норм, прийнятих кожним членом організації.

9.4. Корпоративні норми

Нормативна база корпоративної культури — це система обов'язкових правил (норм), формально визначених, закріплених в офіційних документах і підтримуваних силою організаційного примусу [8].

Норми, що розробляються для впровадження корпоративної культури, можуть бути класифіковані за суб'єктами, які беруть участь у діяльності організації.

1. Індивідуальні норми — це правила поведінки, сформульовані індивідами, які виражають їхню власну волю й зберігаються силою колективного примусу. Індивідуальні норми не повинні суперечити чинному законодавству, порушувати інтереси організації та інших осіб.

2. Внутріорганізаційні норми — правила, що розробляються органами управління підприємств, розповсюджуються тільки на їхніх працівників і спрямовані на регулювання відносин, що складаються на підприємстві. На основі цих норм регулюються управлінські, трудові, фінансові, організаційні питання. Саме ці норми дають великий ступінь свободи в регламентації діяльності підприємства і доповнюють централізовані норми. На відміну від індивідуальних норм вони не мають персональної визначеності і діють, поки їх скасують органи управління підприємства. Іншою відзнакою є те, що внутрі фірмові норми, як правило, оформлені письмовими документами і застосовуються для упорядкування внутрі організаційної діяльності.

Значення внутрі організаційних норм залежить від ступеня розвиненості економіки країни: чим вона вище, тим більші розповсюдження і важливість внутрі організаційних норм.

3. Договірні норми — правила поведінки, що встановлюються шляхом угоди між двома і більше суб'єктами з питань, які мають взаємний інтерес. Сфера дії договірних норм може поширюватися як на саму організацію (колективний договір, трудова угода), так і на відносини організації з зовнішніми партнерами або власниками.

4. Централізовані (державні) норми розробляються і приймаються різними державними органами (Закони України, Укази Президента, Постанови Кабінету Міністрів, інструкції міністерств і відомств). У порівнянні з іншими державами в Україні традиційна кількість таких норм велика, що пов'язано зі спадщиною командно-адміністративної системи. В економічно розвинених країнах частка централізованих норм невелика і визначає тільки найважливіші аспекти економічної й організаційної діяльності господарчих суб'єктів.

Етичні норми тісно пов'язані з поняттям «ділова етика», що означає форму поведінки, основою якої є поважання інтересів як своєї фірми, так і її партнерів, клієнтів і суспільства в цілому. Норми етики спрямовані на отримання благ максимальним числом учасників ринку і надання рівних можливостей доступу до ресурсів і результатів господарювання. Порушення прав власності, присвоєння закритої інформації (інсайдерство), недостовірна реклама, обмеження волі споживчого вибору, комерційне шпигунство викликають деформацію ринкових відносин, підвищують ризики і трансакційні витрати. Хабарі і розкрадання відшкодовуються за чужий рахунок, нечесна інформація відштовхує покупців, дискримінація за непрофесійними ознаками і «переманювання мозків» спотворюють руйнівні процеси на ринку.

Сторінки 350-351

Обов'язковою складовою етики бізнесу є соціальна відповідальність фірми, яка розуміється як максимальне використання її переваг і зведення-до мінімуму негативного впливу, що стосується, як учасників бізнесу, так і суспільства в цілому.

Етика бізнесу діє на *трьох ієрархічних рівнях* [6].

1. Міжнародні норми. Це норми вищого рівня, засновані на загальнолюдських цінностях і зафіксовані в «Принципах міжнародного бізнесу» — всесвітньому етичному кодексі, прийнятому в 1994 р. у Швейцарії представниками кращих компаній і консультантів бізнесу зі США, Західної Європи і Японії. У стиснутому вигляді вони можуть бути сформовані так:

- соціальна відповідальність бізнесу (створення суспільних благ, робочих місць, підвищення рівня життя клієнтів, службовців і акціонерів, а також населення);
- модернізація технологій, методів виробництва, маркетингу і комунікацій;
- підвищення довіри до бізнесу (при збереженні комерційної таємниці — щирість, чесність, виконання обов'язків);
- дотримання правових норм і забезпечення рівних можливостей у конкуренції;
- визнання верховенства етичних норм (деякі угоди, дозволені законом, можуть бути неприйнятні з погляду моралі);
- дотримання економічних стандартів щодо навколишнього середовища;
- відмовлення від протизаконних дій (хабарництво, відмивання грошей, продаж зброї терористам, наркоторгівля та ін.).

Особливо виділяються моральні зобов'язання компаній і підприємців стосовно:

> покупців (висока якість товарів і послуг, чесність реклами, повага людського достоїнства);

> працівників (гідна оплата й умови праці, охорона здоров'я і працездатності, рівні права і можливості працевлаштування незалежно від статі, віку, расової належності, релігійних переконань);

> власників та інвесторів (довіра, гарантування справедливого розподілу прибутку на вкладений капітал, вільний доступ до інформації, обмежений лише рамками закону й умовами конкуренції);

> постачальників (справедливі і чесні відносини з ними, включаючи ціноутворення, ліцензування, відсутність примусу і зайвих

судових розглядів, розвиток довгострокових і стійких відносин, обмін інформацією і залучення до участі в процесі планування, своєчасна оплата відповідно до умов договорів, перевага тих постачальників і підрядчиків, що поважають людське достоїнство);

> конкурентів (взаємна повага, розвиток відкритих ринків товарів і капіталів, відмова від використання сумнівних засобів досягнення конкурентних переваг, повага фізичних та інтелектуальних прав власності);

> місцевого населення (підтримка миру і безпеки, дотримання прав людини, повага культурної цілісності, спонсорські акції, участь компаній у суспільному житті).

3. Національні норми реалізовані в кодексах корпоративної поведінки у багатьох країнах світу. Наприклад, у Росії Кодекс корпоративної поведінки роз'яснює цілі і докладно викладає передову практику в галузі корпоративного управління, що застосовується в російському бізнесі. Основою корпоративних відносин оголошено довіру. Відносини між акціонерами, членами ради директорів і виконавчих органів товариства повинні будуватися на взаємній довірі і повазі. Взаємна довіра і повага між учасниками корпоративних відносин можлива за умови, що кожний з них сумлінно і без зловживань реалізовуватиме свої права, виконуватиме обов'язки і керуватиметься інтересами суспільства і добробуту його акціонерів. Необхідною умовою довіри акціонерів раді директорів і виконавчих органів акціонерного товариства є встановлення такого порядку корпоративної поведінки, який забезпечує рівне ставлення до всіх акціонерів, відкритість при прийнятті корпоративних рішень, персональну відповідальність і підзвітність членів ради директорів і виконавчих органів товариства його акціонерам.

4. Корпоративні норми викладені у внутрішніх документах окремих фірм. Це принципи довіри і відсутності дискримінації у відносинах між постачальниками і покупцями, персоналом і адміністрацією, менеджерами й акціонерами. На цьому рівні вирішуються проблеми організаційних і міжособистих відносин, що виникають у сфері управління персоналом. У дослідженні, проведеному Центром ділової етики [2], стверджується, що майже половина всіх американських компаній розробили власний корпоративний кодекс етики. Етичний кодекс пояснює працівникам, якої поведінки чекає від них фірма, при цьому сама наявність такого кодексу підкреслює, що фірма вимагає, щоб її персонал визнавав установлені корпоративні етичні стандарти.

Сторінка 352

Деякі компанії включають етичні норми як складову частину в документи більш загального характеру. Такі документи визначають етичні цінності разом з іншими Параметрами корпоративної культури, а також містять заяви, що стосуються відповідальності компанії, якості продукції і відносин з працівниками.

Між певними рівнями корпоративної культури можуть виникати конфлікти стосовно первісності норм. Великі транснаціональні компанії в умовах глобалізації економіки почали формувати власну міжнаціональну культуру, яка перш за все визначається не національними і індивідуальними нормами, а цілями і стратегією корпорації. Материнська компанія прагне створити єдині для корпорації норми і етичні цінності в усіх частинах світу.

З іншого боку, коли штучно привнесені корпоративні правила суперечать національній діловій культурі, — перемагають цінності і традиції національної культури.

Основний підхід до формування культури бізнесу на корпоративному рівні в умовах глобалізації базується на таких положеннях:

1. Ділова етика є однією з основ глобалізації економічних процесів. Освоєння етичних норм бізнесу знімає «культурні» бар'єри встановлення технологічних ланцюжків між компаніями різних країн.

2. Механізм формування національної ділової культури необхідно розглядати як підстроювання реальної існуючої моделі і норм на національному рівні до нормативної ділової культури. При цьому остання розглядається як зведення абстрактних правил, що інтегрують світовий досвід менеджменту, а не його національні моделі [6].

Міжнародна практика визначила основні вимоги до корпорацій в етичному аспекті, які були узагальнені Гарвардською школою бізнесу [9]. Їх стислий зміст наведено у табл. 9.1.

Необхідність врахування етичного аспекту при прийнятті будь-яких управлінських рішень посилюють фактори сучасного економічного середовища, а саме:

> Масштаб наслідків — кількість компаній, а також країн, чиї інтереси утискуються в результаті відсутності домовленості про застосування єдиних етичних норм у бізнесі.

> Соціальний консенсус — ступінь морального схвалення або засудження суспільством, клієнтами і колективом корпорації певних дій, тобто реально діюча система цінностей у суспільстві.

Сторінка 353

Таблиця 9.1

Етичні вимоги до корпорацій

Етичні відносини	Зміст етичних норм
Зі споживачами	<ul style="list-style-type: none"> • Безпека товарів, послуг, робіт. • Надання необхідної інформації. • Право покупця щодо вибору. • Урахування вимог споживачів. • Підвищення споживчої цінності продуктів. • Зменшення забрудненості продуктів.
З працівниками	<ul style="list-style-type: none"> • Відсутність дискримінації. • Охорона здоров'я і техніка безпеки. • Навчання і розвиток персоналу. • Обговорення кар'єри. • Програми оздоровлення.
З навколишнім середовищем	<ul style="list-style-type: none"> • Контроль забруднення. • Захист середовища. • Утилізація відходів. • Дотримання екологічних стандартів.
З партнерами	<ul style="list-style-type: none"> • Дотримання зобов'язань. • Урахування інтересів партнерів. • Недопущення маніпуляцій інвестиціями.
З конкурентами	<ul style="list-style-type: none"> • Запобігання таємним угодам на ринках. • Використання соціально-орієнтованих критеріїв для оцінки конкурентних стратегій. • Вихід із сумнівних ринків під час виникнення значних етичних проблем.
Із суспільством	<ul style="list-style-type: none"> • Збереження і розширення зайнятості. • Соціальна відповідальність. • Урахування місцевих традицій, звичаїв. • Спонсорування проектів соціального добробуту. • Підтримання освіти і мистецтва. • Участь у громадських програмах, проектах.
З державою	<ul style="list-style-type: none"> • Дотримання законодавства.

З міжнародною спільнотою	<ul style="list-style-type: none"> • Добросовісна звітність. • Виконання держзамовлень вчасно. • Уникнення хабарництва у відносинах з державними службовцями. • Дотримання міжнародних етичних стандартів. • Врахування національних культур. • Залучення місцевого персоналу. • Підтримання країн, що розвиваються.
--------------------------	---

Сторінки 354-355

> Імовірність збитку або прибутку від прийнятого рішення для зацікавлених груп.

> Час прояву наслідків — короткостроковий, середньостроковий або довгостроковий період.

> Довжина дистанції (психологічної, культурної, службової й ін.) між особами, що приймають рішення, і тими, кого ці рішення стосуються. Якщо рішення зачіпають інтереси безпосередніх підлеглих або клієнтів, позитивні або негативні наслідки проявляються швидко, а якщо дистанція велика, то вони дійдуть повільно, в ослабленому вигляді або не проявляються.

> Концентрація наслідків, тобто частка осіб, на яких поширюються наслідки прийнятого рішення у конкретній управлінській ситуації.

Гострота етичного аспекту підвищується, коли прогнозований масштаб наслідків (позитивний або негативний), соціальний консенсус і імовірність збитку або прибутку великі, наслідки проявляються швидко, дистанція коротка, а концентрація наслідків висока.

Сучасне застосування етики бізнесу відрізняється гнучкістю, адаптивністю і розмаїтістю. Воно дозволяє максимально використовувати потенціал етичного фактора, не створюючи конфлікту з іншими факторами. При виникненні проблеми важливо визначити, у якій сфері (економічній, технологічній, політичній, соціальній, етичній) лежать бажані і небажані рішення, розглянути, чи можна підсилити дію мінімально прийнятних обґрунтувань.

Корпоративна культура в Україні розвивається шляхом інтеграції норм і правил, що склалися у результаті власної практики а також практики взаємодії з партнерами країн СНД та економічно розвинених країн. Постійне удосконалювання національної моделі на основі аналізу світового досвіду і прийнятих міжнародних стандартів створює узагальнені правила в сфері етики бізнесу і ведення господарської діяльності. В Україні вже сформувалось бізнес-середовище, яке вимагає прийняття кодексу корпоративної поведінки, який би створив основу для чесної конкуренції на ринку, сприяв встановленню взаємовигідних партнерських відносин на базі довіри і поваги до усіх учасників корпоративних відносин.

Етичні стандарти ведення підприємницької діяльності є основою формування політики корпоративного управління. Крім відповідності чинному законодавству і найкращій практиці корпоративного управління, акціонерні товариства повинні дотримуватися визначених стандартів ділової етики при здійсненні щоденної підприємницької діяльності. Дотримання ділової етики є не тільки моральним імперативом, але й виконує функції захисту суспільства від ризиків, підтримує довгостроковий економічний ріст і сприяє здійсненню успішної підприємницької діяльності.

Сторінки 356-357

Розділ 10

КОРПОРАТИВНІ ФІНАНСИ

10.1. Поняття корпоративних фінансів

Розбудова ринкових відносин в Україні і формування акціонерної власності передбачає перехід на використання міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, фінансової звітності та аналізу.

Формування та використання фінансових ресурсів, а також відносини, що виникають при цьому між акціонерним товариством і акціонерами, діловими партнерами, банками, державою та працівниками, складають *фінанси акціонерного товариства* [1]. Фінанси корпорації відображають відносини розподілу і безпосередньо пов'язані з формуванням і використанням грошових доходів і фондів.

Фінансові ресурси організації — найбільш ліквідний та мобільний вид ресурсів, який трансформується в інші види ресурсів (матеріальні, інформаційні, трудові, інтелектуальні). В умовах ринкової економіки ефективне управління фінансовими ресурсами забезпечує економічну стабільність і ефективність організації.

Для фінансування своєї діяльності корпорація використовує внутрішні і зовнішні джерела. Внутрішні джерела фінансових ресурсів є доходи внаслідок поточної діяльності АТ, продаж частини активів АТ, що дозволяє формувати різноманітні фонди. Зовнішні ресурси залучаються у зовнішньому середовищі (фондові ринки, інвестиційні компанії, банки, інші фінансові інституції), що формує боргові зобов'язання (випуск облігацій, позики кредитних установ) та дозволяє збільшити власний капітал у частині акціонерного капіталу. Перевага надається менш ризиковим джерелам: банківським кредитам, випуску облігацій. В останню чергу вдаються до випуску акцій.

За джерелами формування фінансові ресурси поділяються на власні та запозичені. Власні кошти знаходяться у корпорації у безстроковому використанні. Запозичені кошти — у строковому і зазвичай платному (з виплатою процентів) використанні.

Відповідно до міжнародних стандартів фінансової звітності *власні кошти* включають акціонерний капітал (статутний фонд) та нерозподілений прибуток.

Статутний фонд/капітал акціонерного товариства створюється за рахунок вкладів засновників (акціонерів) в обмін на акції товариства. Розмір статутного фонду дорівнює сумі номінальних вартостей випущених акцій. В Україні розмір статутного фонду акціонерного товариства не може бути меншим від 1250 мінімальних заробітних плат.

Рішення про збільшення або зменшення розміру статутного фонду приймається загальними зборами акціонерів. Якщо збільшення передбачається не більш як на 1/3, воно може здійснюватись за рішенням правління за умови, що це передбачено статутом.

Товариство має право збільшити розмір статутного фонду шляхом:

- емісії додаткової кількості акцій;
- обміну облігацій товариства на його акції;
- збільшення номінальної вартості акцій.

Товариство має право зменшити розмір статутного фонду шляхом:

- зменшення кількості акцій, викупивши частину акцій з їх наступним анулюванням;
- зменшення номінальної вартості акцій.

Згідно з міжнародними стандартами фінансової звітності нерозподілений прибуток товариства дорівнює прибутку АТ після сплати податків (чистому прибутку) за мінусом відрахувань до резервного фонду (створюється відповідно до чинного законодавства України і статуту товариства) та сплати дивідендів.

До *запозичених коштів* належать:

- банківські кредити та інші позики;
- кошти, не виплачені постачальникам за придбані у них товари;
- нараховані, але не виплачені суми заробітної плати, податків, відсотки за облігаціями;
- кошти, що залучені шляхом випуску облігацій тощо.

10.2. Фінансова звітність акціонерного товариства

У жовтні 1998 р. Кабінетом Міністрів України була затверджена програма реформування системи бухгалтерського обліку із застосуванням міжнародних стандартів, а в серпні 1999 р. прийнято Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», який вступив у дію 1 січня 2000 р.

Сторінки 358-359

Цим законом закріплено перехід на систему бухгалтерського обліку та фінансову, засновану на міжнародних стандартах рахівництва і призначену для надання користувачам для прийняття рішень повної, правдивої та неупередженої інформації про фінансове становище, результати діяльності та рух грошових коштів підприємства.

На основі бухгалтерського обліку АТ складають фінансову звітність, яка включає:

- баланс;
- звіт про фінансові результати;

- звіт про рух грошових коштів;
- звіт про власний капітал;
- примітки до звітів.

Звітним періодом для складання фінансової звітності є календарний рік. Проміжна звітність (баланс та звіт про фінансові результати) складається щоквартально нарастаючим підсумком з початку звітного року. Баланс АТ складається станом на кінець останнього дня кварталу (року).

Розглянемо кожну з п'яти обов'язкових форм звітності.

Баланс — звіт про фінансовий стан підприємства, який відображає на певну дату його активи, зобов'язання та власний капітал. Державним стандартом (Положення Бухгалтерського Обліку (ПБО) № 2 «Баланс») визначається зміст і форма балансу та загальні вимоги до розкриття його статей, тобто елементів фінансового звіту, які відповідають встановленим критеріям (див. Додаток 3).

Усі активи підприємств поділяються на дві групи:

1) **оборотні активи** — грошові кошти та їх еквіваленти, що не обмежені у використанні, а також інші активи, призначені для реалізації чи споживання протягом операційного циклу або протягом дванадцяти місяців з дати балансу. При цьому *операційним циклом* вважається проміжок часу між придбанням запасів для здійснення діяльності та отриманням коштів від реалізації виробленої з них продукції або товарів і послуг;

2) **необоротні активи** — усі активи, що не є оборотними.

Виділяється поняття *фінансові інвестиції* — активи, які утримуються підприємством з метою збільшення прибутку (відсотків, дивідендів тощо), зростання вартості капіталу або інших зисків для інвестора. Серед фінансових інвестицій розрізняють короткострокові, які вільно конвертуються у певні суми грошових коштів і які характеризуються незначним ризиком зміни вартості, так звані *еквіваленти грошових коштів*.

Серед зобов'язань (пасивів) виділяють:

1) **поточні зобов'язання**, тобто такі, що будуть погашені протягом операційного циклу підприємства або мають бути погашені протягом дванадцяти місяців, починаючи з дати балансу;

2) **довгострокові зобов'язання**, до яких віднесені усі зобов'язання, які не є поточними.

Подання інформації у балансі не допускає згортання статей активів та зобов'язань, окрім випадків, передбачених законодавством.

Частина активів підприємства, яка залишається після вирахування його зобов'язань, складає його *власний капітал*.

Звітом про фінансові результати (ПБО № 3 «Звіт про фінансові результати.») є звіт про доходи, витрати і фінансові результати діяльності підприємств (див. Додаток 3).

У положенні визначаються зміст і форма цього звіту, а також загальні вимоги до розкриття його статей і додається форма звіту.

Доход визначає збільшення економічного зиску у вигляді надходження активів або зменшення зобов'язань, що призводить до зростання власного капіталу (окрім зростання капіталу за рахунок внесків власників). **Витрати** — це зменшення економічного зиску у вигляді вибуття активів або збільшення зобов'язань, що призводить до зменшення власного капіталу (за винятком зменшення капіталу за рахунок його вилучення або розподілу між власниками). **Прибутком** є сума, на яку доходи перевищують пов'язані з ними витрати, а **збитком** — перевищення суми витрат над сумою доходу, для отримання якого були здійснені ці витрати.

Фінансові результати діяльності підприємства розглядаються з точки зору того, наслідком якої діяльності вони є.

Звичайна діяльність складається з будь-якої основної діяльності підприємства, а також операцій, що її забезпечують або виникають унаслідок її проведення. Основна діяльність класифікується як операції, пов'язані з виробництвом або реалізацією продукції, що є головною метою створення підприємства і забезпечують основну частку його доходу.

Надзвичайні події розглядаються як події або операції, які відрізняються від звичайної діяльності підприємства, та не очікується, що вони повторюватимуться періодично або у кожному наступному звітному періоді.

Сторінки 360-361

У звіті про фінансові результати мають бути відображені доходи від участі в капіталі. Облік інвестицій може вестись за методом участі у капіталі, згідно з яким балансова вартість інвестицій відповідно збільшується або зменшується на суму збільшення або зменшення частки інвестора у власному капіталі об'єкта інвестування.

Звіт про рух грошових коштів (ПБО № 4 «Звіт про рух грошових коштів») відображає надходження та вибуття грошових коштів та їх еквівалентів у результаті діяльності підприємства за звітний період. До *грошових коштів* належать готівка, кошти на рахунках у банках та депозити до запитання. *Негрошовими операціями* вважаються такі, які не потребують використання грошових коштів та їх еквівалентів.

Інформація у звіті про рух грошових коштів подається в розрізі операційної, інвестиційної та фінансової діяльності. *Операційною* є основна діяльність підприємства, а також інші види діяльності, які не є інвестиційною чи фінансовою. *Інвестиційна діяльність* пов'язана з придбанням та реалізацією тих необоротних активів і фінансових інвестицій, які не є складовою частиною еквівалентів грошових коштів. І нарешті *фінансовою* є діяльність, яка призводить до змін розміру і складу власного та позикового капіталу підприємства.

Якщо рух грошових коштів у результаті однієї операції включає суми, які належать до різних видів діяльності, то ці суми слід наводити окремо у складі відповідних видів діяльності. Внутрішні зміни у складі грошових коштів до звіту не включаються. Негрошові операції (отримання активів шляхом фінансової оренди, бартерні операції, придбання активів шляхом емісії акцій тощо) не включаються до звіту.

Звіт про власний капітал (ПБО № 5 «Звіт про власний капітал») відображає зміни у складі власного капіталу підприємства протягом звітного періоду.

У положенні наводиться форма звіту, згідно з якою власний капітал слід показувати за такими складовими:

- залишок на початок року;
- різні види коригувань (внаслідок змін облікової політики, виправлення помилок та ін.);
- переоцінки активів;
- чистий прибуток (збиток) за звітний період;
- напрямки розподілу прибутку;
- внески учасників;
- операції, пов'язані з вилученням капіталу (викуп акцій, їх перепродаж, анулювання);
- зменшення номінальної вартості акцій;
- інші зміни у власному капіталі (списання невідшкодованих збитків, безкоштовно отримані активи);
- залишок власного капіталу на кінець року.

Важливою складовою звітності є *примітки до фінансової звітності*, у яких має відображатись призначення та умови використання кожного елемента власного капіталу (крім статутного фонду).

Акціонерні товариства подають у примітках інформацію про:

- загальну кількість та номінальну вартість акцій, на які передбачається здійснити передплату;
- загальну кількість та номінальну вартість акцій, на які здійснена передплата, порівняно з передбаченими величинами;
- загальну суму коштів, одержаних у ході передплати на акції;
- акції у складі статутного капіталу за окремими типами і категоріями;
- накопичену суму дивідендів, не сплачених за привілейованими акціями;
- суму, включену (або не включену) до складу зобов'язань, коли дивіденди були передбачені, але формально не затверджені.

Вперше в практику бухгалтерського обліку України вводиться поняття *консолідованої фінансової звітності* — звітності, яка відображає фінансове становище, результати діяльності та рух грошових коштів юридичної особи та її дочірніх підприємств як єдиної економічної одиниці,

Консолідованою звітністю (ПБО № 20 «Консолідована фінансова звітність») є звітність, яка відображає фінансовий стан і результати діяльності юридичної особи та її дочірніх підприємств як єдиної економічної одиниці. Материнське (холдингове) підприємство та його дочірні підприємства утворюють групу.

Консолідована звітність має відображати внутрішньо групове сальдо. Останнє — це сальдо дебіторської заборгованості та зобов'язань на дату балансу, яке утворилося внаслідок внутрішньо групових операцій. Внутрішньо груповими операціями є операції між материнськими та дочірніми підприємствами або дочірніми підприємствами однієї групи.

Сторінки 362-363

Консолідована фінансова звітність складається шляхом упорядкованого додавання показників фінансової звітності дочірніх підприємств до аналогічних показників звітності материнських підприємств. Материнське підприємство, складаючи консолідовану звітність, має визначати частку меншості в капіталі та фінансових результатів дочірніх підприємств. Частка меншості визначається як добуток відсотка акцій, які не належать материнському підприємству, відповідно до власного капіталу та чистого прибутку (збитку) дочірніх підприємств. У консолідованому балансі частка меншості відображається окремо від зобов'язань та власного капіталу материнського підприємства.

Відкрите акціонерне товариство згідно із Законом України «Про цінні папери та фондову біржу» зобов'язане регулярно (щонайменше раз на рік) надавати звіти про свою діяльність загальним зборам акціонерів та контролюючим органам. Акціонери, потенційні інвестори, кредитори та інші зацікавлені особи оцінюють діяльність корпорації за такими основними показниками:

- розмір та динаміка прибутку (зростання або зниження прибутку в порівнянні з минулими роками);
- ліквідність (платоспроможність), тобто здатність вчасно та в повному обсязі платити по зобов'язаннях;
- стабільність грошових потоків, тобто повнота покриття (забезпечення) різних видів зобов'язань коштами, що має товариство;
- співвідношення власних коштів та боргових зобов'язань і їх частка у загальному обсязі фінансових ресурсів товариства;
- розмір дивідендів по простих акціях.

Бухгалтерська звітність АТ вважається опублікованою в засобах масової інформації, доступних для всіх акціонерів даного товариства, якщо публікація фактично відбулася хоч би в одному періодичному виданні, яке може бути визначено статутом або рішенням загальних зборів.

Публікація бухгалтерської звітності здійснюється після:

- перевірки і підтвердження її незалежним аудитором (аудиторською фірмою);
- затвердження її загальними зборами акціонерів.

Разом з бухгалтерською звітністю повинна публікуватися інформація про результати аудиту. Витрати, пов'язані з публікацією бухгалтерської звітності, включаються в собівартість продукції (робіт, послуг) як витрати, пов'язані з управлінням виробництвом.

10.3. Аналіз фінансового стану акціонерного товариства

В умовах розвитку ринкових відносин, корпоратизації підприємств, розвитку фондового ринку істотно підвищується роль економічного аналізу як основи прийняття управлінських рішень, змінюються підходи до методики його проведення.

Цілями фінансового аналізу акціонерного товариства є підготовка інформації для планування, прогнозування, прийняття рішень та контролю в діяльності АТ, підготовка інформації для акціонерів, інвесторів, фінансових установ та інших зацікавлених сторін і зовнішніх користувачів.

Практикою фінансового аналізу напрацьовано шість основних методів розрахунку показників фінансового стану підприємства:

горизонтальний аналіз — порівняння кожного показника (позиції звітності) з попереднім періодом;

вертикальний (структурний) аналіз — визначення питомої ваги окремих статей фінансових звітів та їх впливу на підсумкові показники;

аналіз відносних коефіцієнтів — обчислення відносин між окремими позиціями звітів, визначення взаємозв'язку показників;

порівняльний (просторовий) аналіз — внутрішньогосподарський аналіз звітності за окремими показниками фірми, дочірніх підприємств, підрозділів, порівняльний аналіз показників корпорації з показниками конкурентів та середньо галузевими;

факторний аналіз — аналіз впливу окремих факторів на результативний показник за допомогою дискретних та стохастичних методів дослідження.

Методика проведення аналізу фінансового стану українських підприємств має враховувати швидкі зміни в зовнішньому оточенні та бути перебудована відповідно до його нової функціональної ролі. Є два підходи до процесу такої перебудови. Перший полягає в тому, що діючу модель аналізу слід реконструювати і створити специфічну до умов економіки України, вивчивши та узагальнивши зарубіжний досвід. Такий підхід був би можливий, якби вдалося однозначно окреслити суть і специфіку загальної державної економічної доктрини України. Більш реальним здається підхід до побудови моделі аналізу, який виходить з того, що каркас ринкової економіки однаковий для всіх країн, тобто не залежить від природних, політичних, соціальних та інших умов. Він формується

Сторінки 364-365

ся на основі вивчення природи інтересів, мотивацій, корисності, що дає змогу формувати найбільш ефективний механізм її реалізації та відповідну економічну політику держави. Тим самим враховуються національні особливості та специфіка моделей ринкової економіки.

Посилення функціональної ролі економічного аналізу має стосуватися в основному таких сфер діяльності: ринкове середовище, виробничо-господарський потенціал, ефективність управління фінансовими ресурсами, обґрунтованість та дієвість механізму реалізації управлінських рішень.

Інформаційну базу для проведення комплексного фінансового аналізу становить фінансова звітність акціонерних товариств: баланс, звіт про фінансові результати, звіт про рух грошових коштів, звіт про власний капітал.

Склад показників, як якісних, так і кількісних, залежить від мети дослідження, для чого буде використовуватись аналіз фінансової діяльності.

Пропонується виділити такі групи відносних показників для характеристики фінансового стану підприємства:

- показники покриття короткострокових зобов'язань, які характеризують здатність фірми погашати поточну заборгованість;
- показники ефективності використання активів, що характеризують ступінь ефективності використання капітальних вкладень з точки зору виробництва і реалізації продукції. Тобто здатність підприємства одержувати прибуток зумовлюється збалансованою структурою активів, пропорціями між обсягами наявних коштів, дебіторської заборгованості, товарно-матеріальних запасів, а також вкладеннями в основні засоби;
- показники використання позикових засобів, які характеризують фінансову стійкість підприємства;
- показники прибутковості, до складу яких входять коефіцієнти рентабельності продажів, інвестицій, власного капіталу.

Питання аналізу фінансової звітності може розглядатися з точки зору проблем фінансового менеджменту, в цьому випадку завданнями фінансового аналізу є:

- > аналіз структури витрат на виробництво та реалізацію товарів;
- > аналіз прибутковості;
- > аналіз ліквідності активів (короткострокова ліквідність, довгострокова ліквідність);
- > аналіз структури активів;
- > аналіз дебіторської заборгованості;
- > аналіз структури фінансових ресурсів;
- > аналіз структури боргових зобов'язань;

> аналіз кредиторської заборгованості (поточна заборгованість, довгострокова заборгованість);

- > аналіз власних коштів АТ;
- > аналіз прибутковості акцій;
- > аналіз грошових потоків;
- > аналіз ринкової кон'юнктури (з метою формування інвестиційного портфеля, оцінки ринкової вартості АТ та його цінних паперів).

Кількість показників для точного і повного проведення фінансового аналізу і визначення тенденцій у фінансовому стані підприємств повинна бути обумовлена їх економічним змістом. Завданням кожного з них є забезпечення найбільш вагомою інформацією, яка об'єктивно відбиває фінансовий стан підприємств [5].

Для великих промислових підприємств і виробничих комплексів України також пропонується використовувати таку систему групування показників:

- показники оцінки рентабельності господарської діяльності;
- показники фінансової стабільності;
- показники оцінки ліквідності;
- показники оцінки ділової активності.

Показники рентабельності характеризують відносну прибутковість, вони розраховуються на основі зіставлення результатів фінансово-господарської діяльності з витраченими ресурсами.

Обчислення коефіцієнта рентабельності власного капіталу проводиться як відношення чистого прибутку до суми всіх активів балансу. Для керівництва корпорації він несе важливу інформацію щодо норми прибутку на вкладений капітал, тобто дає можливість оцінити, чи ефективно використовуються кошти даного підприємства. Збільшення цього показника є основним завданням в управлінні підприємствами, а зменшення свідчить про зниження попиту на продукцію та пере накопичення активів. Фахівці вважають значення цього показника достатнім, якщо воно знаходиться в межах 1—20% [5].

Для проведення аналітичного аналізу необхідно обчислити рентабельність позикового капіталу, яка розраховується відношенням

Сторінки 366-367

чистого прибутку до позикового капіталу і показує ефективність використання позикових коштів, вкладених в діяльність підприємств, об'єднань. Рекомендованим інтервалом зміни цього показника є 9—24%.

Для відділу маркетингу важливим вважається значення показника рентабельності продажів. Цей коефіцієнт показує, яку частку складає прибуток у виручці від реалізації продукції, його економічне значення допомагає оцінити питому вагу чистого прибутку в кожній гривні обігу. Для керівництва корпорації обчислення рентабельності продажів дає важливу інформацію. Зростання цього показника свідчить про підвищення ефективності господарювання. Динаміка цього коефіцієнта повинна використовуватись як орієнтир попиту з боку покупців, оцінка конкурентоспроможності продукції галузей служити джерелом даних про просування продукції корпорації на ринок. Зменшення рентабельності обігу свідчить, як правило, про падіння попиту на продукцію. Теоретично рекомендовані зміни цього показника знаходяться в межах 1—50%.

Одним з важливих синтетичних показників, який дозволяє оцінити результати діяльності суб'єкта господарювання в цілому, а також виявити зв'язки, які впливають на фінансову стійкість підприємства та його компоненти, є доходність (рентабельність) активів. Вона показує частку чистого прибутку, яку одержує підприємство з кожної гривні активів. За методом обчислення цього показника можна зробити висновок щодо можливості його зіставлення з рентабельністю продажів. Взаємозв'язок між цими коефіцієнтами показує формула 10.1

$$A_R = Pr_R \times A_{OB} \quad (10.1)$$

де A_R — рентабельність активів, Pr_R — рентабельність реалізованої продукції, A_{OB} — оборотність активів.

Отже, прибутковість засобів підприємства або їх джерел знаходиться у безпосередній залежності, по-перше, від цінової політики підприємства та рівня витрат на виробництво продукції,

що відображено у показнику рентабельності реалізованої продукції, по-друге, коефіцієнт оборотності активів також свідчить про ділову активність підприємства. Формула (10.1) вказує на можливі напрями підвищення рентабельності активів, а власне шляхи збільшення капіталу підприємства: необхідно намагатися прискорювати оборот капіталу та його елементів, а низька ділова активність може бути компенсована зменшенням витрат на виробництво або підвищенням цін на продукцію, що приведе до збільшення рентабельності продаж. Без аналізу цього показника апарат управління корпорації не зможе зробити компетентні висновки щодо ефективності фінансово-господарської діяльності своїх структурних підрозділів.

Усі показники рентабельності в основному розраховують у відсотках.

До наступної групи коефіцієнтів слід віднести показники, які мають вирішальне значення у визначенні платоспроможності, це показники фінансової стабільності.

Визначення меж фінансової стійкості підприємства належить до найбільш важливих економічних завдань в умовах переходу до ринку. Це пояснюється тим, що недостатня фінансова стійкість може призвести до неплатоспроможності підприємств і відсутності у них коштів для розвитку виробництва, а надмірна стане на перешкоді розвитку тягарем зайвих запасів та резервів. Оптимальним можна вважати такий стан фінансових ресурсів, за якого підприємство, вільно маневруючи грошовими коштами, здатне шляхом раціонального їх використання забезпечити ритмічний процес виробництва і реалізації продукції, а також витрати по його диверсифікації й оновленню.

Фінансова стійкість оцінюється співвідношенням власних та позикових коштів за темпами накопичення власних коштів у результаті поточної фінансової діяльності, співвідношенням мобільних та іммобілізованих коштів підприємства, достатнім забезпеченням матеріальних оборотних коштів власними джерелами.

Одним з найголовніших показників, що характеризує фінансову стійкість підприємства, його незалежність від позикових коштів, є коефіцієнт автономії (фінансової незалежності), який обчислюється як співвідношення власних коштів підприємства до загального підсумку балансу. Цей коефіцієнт показує частку власних коштів у загальній сумі всіх коштів підприємства, авансовану на здійснення ним своєї статутної діяльності. Фахівці вважають нормальним значення цього коефіцієнта на рівні 0,5. Чим ближче значення показника до одиниці, тим меншим стає ризик інвестицій в підприємство. Зростання коефіцієнта автономії є гарантією зниження фінансових труднощів у подальшому.

Доповненням коефіцієнта автономії є коефіцієнт співвідношення залученого та власного капіталу, який обчислюється як співвідношення величини зобов'язань підприємства з величиною джерел його власних коштів.

Сторінки 368-369

Оптимальним вважається співвідношення залученого та власного капіталу 0,5:1. Перевищення цього рівня свідчить про сильну залежність підприємства від залучених позикових коштів.

Важливим показником стійкості фінансового стану є коефіцієнт маневреності, який визначає співвідношення власних оборотних коштів підприємства до суми джерел власних та довгострокових позикових коштів. Коефіцієнт вказує, яка частка власних коштів підприємства знаходиться в мобільній формі і дозволяє більш чи менш вільно маневрувати ними. Низьке значення цього показника означає, що значна частина власних коштів підприємства знаходиться в менш ліквідних засобах, які не можуть бути досить швидко перетворені на грошову готівку.

Зростання коефіцієнта маневреності є бажаним у тих межах, в яких це є можливим в умовах конкретної структури майна підприємства. Якщо коефіцієнт зростає не за рахунок зменшення вартості основних засобів, а завдяки випереджаючому зростанню власних коштів порівняно із зростанням основних засобів, тоді зростання коефіцієнта дійсно свідчить про підвищення фінансової стійкості підприємства. Деякі фахівці рекомендують вважати оптимальним значення 0,5, інші вказують на діапазон зміни показника від 0,1 до 1,1.

Ще одним з важливих показників стійкості фінансового стану є забезпеченість запасів і затрат власними джерелами їх формування. Цей показник обчислюється як співвідношення суми власних оборотних та довгострокових позикових коштів до вартості запасів та затрат підприємст-

ва. Нормальним значення коефіцієнта забезпеченості запасів та затрат власними оборотними коштами вважається в тому разі, коли необхідні розміри запасів та затрат покриваються власними коштами, тоді інші можуть бути покриті короткостроковими позиковими коштами. Визначають, що нормальним обмеженням коефіцієнта забезпеченості запасів та затрат можна вважати $0,6+0,8$.

Наступну групу показників, що відбиває ступінь перетворення поточних активів на готівку, а тому є важливим елементом аналізу, становлять відносні показники ліквідності. Серед них виділимо такі:

1. Коефіцієнт абсолютної ліквідності, що обчислюється відношенням грошових коштів та короткострокових фінансових вкладень до короткострокових зобов'язань підприємства. Короткострокові цінні папери, які є найбільш мобільною частиною оборотних коштів, тому що швидко можуть бути перетворені на гроші, а оборотні кошти завжди готові до обігу та розрахунків негайно. Отже, коефіцієнт абсолютної ліквідності дозволяє одержати найбільш точну критичну оцінку ступеня ліквідності. Нормальним обмеженням цього показника вважається

$$K_{ал} \approx 0,2-0,4. \quad (10.2)$$

2. Коефіцієнт критичної ліквідності є співвідношенням грошових коштів, розрахунків та інших активів з сумою короткострокових зобов'язань. Цей коефіцієнт у порівнянні з попереднім відзначається тим, що час, необхідний для обертання в гроші різних складових частин оборотних засобів, істотно відрізняється при ліквідації дебіторської заборгованості та матеріальних оборотних засобів. Фахівці рекомендують таку оцінку нижньої межі цього показника:

$$K_{кл} \approx 0,8НО. \quad (10.3)$$

3. Коефіцієнт покриття, або поточної ліквідності, в чисельнику містить, крім вищеназваних сум, також вартість матеріально-виробничих запасів, продавши які, можна одержати готівку. Тому цей показник є менш ліквідним у порівнянні з попередніми, бо на реалізацію запасів треба буде використати деякий час. Цей коефіцієнт є найбільш узагальнюючим показником платоспроможності. У світовій практиці ринкових відносин встановлено, що оптимальним співвідношенням короткострокових боргів до оборотного капіталу є 1:2. Нормальним для коефіцієнта поточної ліквідності вважається таке обмеження:

$$K_{пл} \approx 2. \quad (10.4)$$

припускається його зміна в межах 1,8....2,4.

Якщо поточне значення коефіцієнта покриття нижче оптимального, то це свідчить, що короткострокові зобов'язання перевищують поточні активи, а фінансовий стан підприємства не є задовільним.

Показники ліквідності рекомендується використовувати разом, тому що кожний з них характеризує той бік фінансового стану підприємства, який постачає інформацію різним зацікавленим сторонам.

Стабільність фінансового стану підприємства в умовах ринкової економіки зумовлюється великою мірою його діловою активністю.

Головними кількісними та якісними показниками ділової активності підприємств можуть бути такі: широта ринків збуту продукції,

Сторінка 370

враховуючи наявність поставок на експорт, репутація підприємства, ступінь відповідності основних поточних показників фінансового стану плановим завданням, забезпечення заданих темпів їхнього зростання, рівень ефективності використання ресурсів (капіталу), стійкість економічного зростання. Показники ділової активності розкривають механізм і ступінь використання коштів підприємства, їх аналіз перш за все полягає в дослідженні рівнів і динаміки різних фінансових коефіцієнтів оборотності.

Платоспроможність підприємства в багатьох випадках визначається оборотністю поточних активів. Загальний показник оборотності обчислюється як відношення виручки від реалізації продукції до загальної суми активів підприємства і показує суму активів, яка припадає на одну гривню реалізованої продукції. Зростання цього показника означає зростання обігу коштів підприємства або інфляційне зростання цін (якщо одночасно знижується рентабельність власного капіталу).

Головною складовою частиною показника оборотності поточних активів і одним із суттєвих елементів стійкості фінансового стану підприємства є оборотність товарно-матеріальних запасів. Вона обчислюється як відношення затрат на виробництво реалізованої продукції до вартості виробничих запасів і затрат.

В умовах ринкової економіки можливість обчислення цього показника є важливою також для виявлення швидкості обігу всіх оборотних коштів. Чим вища швидкість реалізації запасів, тим більш ліквідною стає структура балансу, що свідчить про ефективне управління активами. Однак слід усвідомлювати, що при цьому збільшується ризик виникнення недостатності запасів.

Коефіцієнт оборотності вкладеного (перманентного) капіталу обчислюється співвідношенням виручки від реалізації продукції до вартості вкладеного капіталу, тобто суми власного капіталу підприємства та величини довгострокових кредитів та позик. Цей показник відбиває швидкість, з якою обертається капітал, вкладений в діяльність підприємства на тривалий період. Рекомендується проводити аналіз коефіцієнта оборотності вкладеного капіталу: разом з окремими показниками рентабельності аналогічно загальному показнику оборотності. Усі вказані показники та формули | для розрахунку зведено у табл. 10.1.

Сторінки 371-372

Таблиця 10.1

Розрахунок коефіцієнтів фінансового аналізу

Показник	Формула розрахунку	Економічний зміст
Прибутковості (рентабельності)		
Рентабельність власного капіталу	$K_{ра} = Пч / Ак$	Чистий прибуток $\times 100\%$ / власний капітал
Рентабельність позикового капіталу	$K_{рп} = Пч / Спк$	Чистий прибуток $\times 100\%$ / позиковий капітал
Рентабельність реалізованої продукції	$K_{пв} = Пч / ВР$	Чистий прибуток $\times 100\%$ / виручка від реалізації продукції
Рентабельність (доходність) активів	$K_{да} = Пч / Са$	Чистий прибуток $\times 100\%$ / підсумок балансу
Фінансової стабільності		
Коефіцієнт автономії	$K_{ав} = Ак / Са$	Власний капітал / підсумок балансу
Співвідношення залученого та власного капіталу	$K_{зв} = Скз / Ак$	Короткострокові зобов'язання / власний капітал
Коефіцієнт маневреності	$K_{мк} = (Спа - Скз) / Ак$	Мобільна частина власних коштів / власний капітал
Коефіцієнт забезпеченості запасів та витрат власними оборотними коштами	$K_{зз} = (Спа - Скз) / Сзз$	Мобільна частина власних коштів / запаси і витрати
Ліквідності		
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	$K_{ал} = Скв / Сказ$	Короткострокові фінансові вкладення та грошові кошти / поточні зобов'язання
Коефіцієнт критичної ліквідності	$K_{кл} = Соз / Скз$	Грошові кошти, розрахунки / поточні зобов'язання
Коефіцієнт поточної ліквідності (покриття)	$K_{пл} = Спа / Скз$	Ліквідні активи / поточні зобов'язання
Ділової активності		
Оборотність власних коштів	$K_{оз} = Зв / Сзз$	Виручка від реалізації продукції / власний капітал підприємства
Загальний показник	$K_{ф} = Вр / Ак$	Виручка від реалізації продукції / загальна сума ак-

оборотності Оборотність товарно-матеріальних запасів Оборотність вкладеного капіталу	$K_{oa} = V_p / C_a$ $K_{vk} = V_p / C_{vk}$	тивів підприємства Затрати на виробництво / вартість виробничих запасів і витрат Виручка від реалізації продукції / вартість вкладеного капіталу
--	---	--

Сторінка 373

У даній таблиці використано таку систему позначень:

- C_a — активи підприємства (підсумок балансу);
- A_k — власні кошти (капітал) підприємства;
- C_{kz} — позиковий короткостроковий капітал (поточні зобов'язання);
- C_{ao} — необоротні активи та основні засоби;
- C_{zz} — вартість запасів;
- C_{dz} — довгострокові позикові кошти (зобов'язання);
- C_{oz} — загальна сума грошових коштів та коштів у розрахунках;
- C_{ok} — оборотні активи підприємства;
- C_{pk} — вартість позикового капіталу;
- P_b — валовий прибуток;
- P_{ch} — чистий прибуток ;
- V_p — доход (виручка) від реалізації продукції;
- Z_v — собівартість реалізованої продукції.

Фінансовий стан корпорації тим стійкіший, чим більше вона має власних коштів. Збільшення власних коштів можна досягти такими шляхами:

- > використанням прибутку, призначеного для виплати дивідендів, на розвиток підприємства;
- > реалізацією короткострокових фінансових вкладів;
- > конверсією короткострокових залучених коштів у довгострокові;
- > продажем дебіторської заборгованості;
- >• продажем частини устаткування, матеріалів, незавершеного виробництва, готової продукції;
- > продажем дочірніх фірм і пайових часток у капіталі інших акціонерних товариств;
- > зменшенням або вилученням коштів на капітальне будівництво;
- > скороченням числа працюючих.

10.4. Управління фінансовими ресурсами

Управління фінансами Акціонерного товариства (фінансовий менеджмент) включає аналіз, планування, прогнозування та контроль за формуванням і використанням фінансових ресурсів.

Фінансовий менеджмент спрямований на збільшення фінансових ресурсів, інвестицій і нарощування обсягу капіталу, а також

Сторінки 374-375

розробку і прийняття обґрунтованих рішень щодо залучення й ефективного використання фінансових ресурсів [3]. Процес фінансового менеджменту націлений на:

- виживання фірми в умовах конкурентної боротьби;
- запобігання банкрутству і великим фінансовим втратам;
- лідерство в боротьбі з конкурентами;
- максимізацію ринкової вартості фірми;
- збільшення обсягів реалізації;
- максимізацію прибутку;
- мінімізацію витрат;
- забезпечення рентабельної діяльності.

Фінансові ресурси, що знаходяться в розпорядженні товариства, можуть витрачатися на будівництво чи придбання обладнання, будинків і споруд, фінансові інвестиції, закупку сировини та матеріалів для виробництва товарів, виплату заробітної плати, запровадження навчальних програм

для персоналу та найм нових працівників, придбання чи оренду землі, придбання інших капітальних активів тощо.

З метою збільшення прибутку фінансові менеджери можуть рекомендувати вкласти частину коштів у певний **інвестиційний проект** (розширення діючих потужностей, будівництво нового цеху, освоєння передової технології, випуск нової продукції). По кожному інвестиційному проекту необхідно детально прорахувати фінансові ресурси та їх використання протягом усього періоду будівництва чи освоєння. Це є надзвичайно важливим завданням фінансових менеджерів Товариства. У світовій практиці такий процес називається «бюджетуванням капіталу».

Для отримання прибутку товариство може частину фінансових ресурсів інвестувати в цінні папери інших підприємств, облігації держави тощо. Необхідно пам'ятати, що інвестиції на фондовому ринку завжди пов'язані, з певним ризиком. У світовій практиці найбільш надійними та ліквідними вважаються державні облігації.

Купуючи цінні папери інших підприємств, фінансові менеджери товариства повинні ретельно вивчити кон'юнктуру ринку, а також інформацію стосовно тих суб'єктів господарювання, цінні папери яких воно має намір придбати.

Якщо товариство отримало прибуток, завдання фінансових менеджерів полягає в підготовці рекомендацій для Правління щодо раціонального його розподілу.

Головні принципи розподілу чистого прибутку товариства закріплені його Статутом. Фактично розподіл здійснюється відповідно до поточної та стратегічної політики, що визначається Спостережною радою і затверджується загальними зборами акціонерів товариства. Згідно з діючим законодавством товариство повинне створити резервний (страховий) фонд у розмірі, передбаченому його установчими документами, але не менше 25 % (за проектом нового закону 15 %) від розміру статутного фонду, а також інші фонди, передбачені чинним законодавством України або установчими документами товариства. Розмір щорічних відрахувань до резервного фонду визначається установчими документами товариства у розмірі не менше, ніж 5% прибутку після сплати податку на прибуток. Завданням фінансового менеджера є пошук оптимальних шляхів розподілу прибутку. Як правило, одна частина прибутку використовується на виплату дивідендів, а інша — на розширення та оновлення виробництва, фінансові інвестиції, придбання нерухомості, створення та поповнення фондів товариства, соціальні програми та преміювання працівників товариства.

Розподіляючи прибуток, акціонерне товариство повинне дотримуватися дати виплати дивідендів (починаючи з якої акціонери можуть отримувати дивіденди).

Акціонери мають право отримувати дивіденди у повному обсязі за умови повної оплати акцій незалежно від того, скільки днів вони є їх власниками.

В Україні право на отримання дивідендів мають особи, що є акціонерами даного товариства на початок строку виплати дивідендів.

Комісійні банку за виплату дивідендів включаються до валових витрат підприємства, що нараховує ці дивіденди. Дивіденди, що сплачуються нерезидентам, можуть обкладатися податком на репатріацію. Цей податок сплачується нерезидентом, що отримав дивіденди і, якщо між країнами існує угода про уникнення подвійного оподаткування, податок на прибуток може зменшуватися на величину цього податку. Підприємства, що нараховують дивіденди, не повинні сплачувати податок на репатріацію зі своїх фондів.

Головне завдання фінансового директора полягає в тому, щоб знайти оптимальне співвідношення між власними та запозиченими коштами з метою підвищення доходів на одну акцію.

Сторінки 376-377

У міжнародній практиці «молоді» акціонерні компанії звичайно залучають необхідні кошти шляхом продажу акцій, а не боргових зобов'язань. Це пояснюється рядом причин:

- щойно створена компанія не має у своєму розпорядженні необхідних активів, які могли б виступати гарантом повернення запозичених коштів;
- «молодій» компанії ще важко довести потенційним кредиторам, що вона матиме в наявності кошти, необхідні для обслуговування боргових зобов'язань;

- інвестори, які купують акції, більш схильні до ризику, ніж кредитори, і з більшою готовністю вкладають кошти у довгострокову перспективу щойно створеної компанії.

Звичайно, не всі щойно створені компанії залучають фінансові кошти лише шляхом продажу акцій. Нагромадивши певний власний капітал, компанія може звернутися до джерел позикового капіталу і отримати кошти за помірною процентною ставкою."

Переваги випуску акцій з метою залучення капіталу полягають у тому, що товариство не зобов'язане повертати залучені кошти (за винятком випадків банкрутства або ліквідації), а регулярне нарахування дивідендів не є обов'язком товариства.

Компанії, що мають високий кредитний рейтинг та стабільні обігові кошти, залучають капітал переважно шляхом випуску облігацій. Випуск облігацій є привабливим з огляду на такі причини:

- акціонери є співвласниками товариства, а власники облігацій — лише його кредиторами і, відповідно, не можуть безпосередньо брати участь у прийнятті рішень і управлінні справами товариства. З метою уникнення «розмивання» власності в результаті випуску нових акцій акціонери товариства віддають перевагу випуску облігацій;

- згідно з міжнародними стандартами фінансової звітності на суму витрат по виплаті процентів за облігаціями зменшується прибуток, що підлягає оподаткуванню.

Обов'язки фінансового менеджера включають:

- контроль та аналіз руху грошових коштів (міжнародні стандарти фінансової звітності рекомендують використовувати для цього «Звіт про грошові потоки»);

- прогнозування та планування фінансової діяльності на основі поточної і стратегічної політики товариства у тісному співробітництві з іншими відділами (виробничим, відділом маркетингу, кадрів тощо);

- визначення оптимального рівня виробництва і реалізації продукції та джерел їх фінансування;

- здійснення бюджетування капіталу та аналіз ефективності виробництва;

- визначення кредитної політики товариства;

- здійснення фінансової політики з урахуванням попереднього досвіду та кон'юнктури ринку.

Управління фінансовими ресурсами має за основу нормативну базу, яка регламентує організаційну та управлінську структуру, бухгалтерський, фінансовий, управлінський та податковий облік, облік цінних паперів в Акціонерному товаристві.

Законодавчими актами та внутрішніми нормативними документами з питань управління фінансами корпорації перш за все є:

1. Закони України : «Про господарські товариства»; «Про підприємництво»; «Про підприємства в Україні»; «Про власність», «Про цінні папери та фондову біржу».

2. Положення про організацію бухгалтерського обліку та звітності в Україні від 3 квітня 1993 р., №250; Вказівки щодо організації бухгалтерського обліку в Україні від 7 травня 1993 р., № 25; Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерській звітності від 24 травня 1995 р., № 88; Інструкція щодо порядку ведення касових операцій в народному господарстві України від 2 лютого 1995 р., №21; Інструкція щодо інвентаризації основних фондів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей, грошових коштів, документів та розрахунків від 11 серпня 1994 р., № 69. '

3. Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку та фінансової звітності.

4. Статут та внутрішні положення Акціонерного товариства.

10.5. Дивідендна політика

Дивідендна політика включає в себе прийняття рішень щодо виплати дивідендів або утримання чистого прибутку для інвестування в розвиток корпорації [6].

Дивіденд є доходом акціонера на вкладений капітал, тому прийняття рішення про ефективне використання цього капіталу не

є простим. З одного боку, власники зацікавлені в довгостроковому стабільному економічному розвитку компанії, реалізації інвестиційних проектів за рахунок нерозподіленого прибутку. З іншого боку, акціонери (особливо дрібні) прагнуть отримати максимально високі дивіденди і не завжди мають достатньо довіри до дій менеджменту щодо розпорядження нерозподіленим прибутком. Ефективним рішенням буде досягнення оптимального балансу між розподіленим і нерозподіленим прибутком.

На дивідендну політику впливає багато факторів зовнішнього і внутрішнього середовищ. Серед них юридичні і фінансові обмеження, сприятливі (або несприятливі) можливості інвестування, фінансовий стан підприємства, податкова та кредитна політика, функціонування фондового ринку та інші.

Результат дивідендної політики може бути проаналізований на основі базової моделі ціни акції, яка розраховується за формулою

$$P = D / (K - g),$$

де P — ціна акції, D — очікуваний розмір дивіденду, g — темп росту ціни акції, K — вартість нерозподіленого прибутку.

Виплати великих сум дивідендів збільшує V і підвищує ціну акції, але великі виплати також зменшують обсяг реінвестованого прибутку, що знижує темп росту і ціну акції. Таким чином, дивідендна політика має два протилежних результати, а оптимальна політика порушує баланс між поточними дивідендами і майбутнім ростом, які максимізують ціну акції компанії.

Теоретично існує декілька концепцій дивідендної політики. Перша концепція Міллера-Модільяні стверджує, що вартість капіталу залежить не від його структури, а від грошових потоків, отриманих в результаті інвестицій. Прибуток, інвестований у нові проекти, у майбутньому збільшить ринкову вартість акції і капітал акціонерів. Концепція «синиці в руці» (М. Гордон, Е. Брігем, Дж. Лінтнер) заснована на меншій ризикованості отримання дивідендів, ніж очікування у майбутньому приросту капіталу від інвестицій. Інші концепції пов'язані з податковою політикою щодо диференційованих ставок податку на дивіденди та на приріст капіталу. У такому випадку акціонери зацікавлені у максимізації доходів після

відрахування податків.

З точки зору поведінки власників відносно дивідендної політики досвід американського фондового ринку показав, що довгий

час акціонери віддавали перевагу стабільному розвитку компаній, акції яких вони зберігали і навіть передавали як спадщину, не вимагаючи високих дивідендів. Це було вигідно і акціонерам, і компаніям, бо компанії мали змогу вкладати кошти у довгострокові програми.

Проте останнім часом тип поведінки акціонерів змінився. «Швидкий» прибуток став більш пріоритетним, ніж прибуток, який планується у довгостроковому періоді. Зріс темп «гри» на фондовій біржі, де прибутки диктуються швидкістю та кількістю оборотів акцій компаній. Інвестори зараз віддають перевагу високому доходу на «ризикові» акції, ніж стабільному невисокому дивіденду стабільних компаній. Компанії ж прагнуть до вкладу капіталу у розвиток, в нові сфери бізнесу, що не приносить миттєвого успіху і може взагалі виявитися неприбутковим.

Незважаючи на різні теорії, практика доводить, що у будь-якому випадку корпорації намагаються не тільки виплачувати дивіденди, а й утримувати (або нарощувати) темп росту дивідендів. Скорочення дивідендних виплат відбувається тільки за умови надзвичайних обставин.

Згідно з українським законодавством акціонерні товариства мають право сплачувати дивіденди один раз на рік за результатами календарного року, але нараховувати їх щорічно не обов'язково. Виплата дивідендів здійснюється з чистого прибутку (прибуток після сплати податків).

АТ розподіляють чистий прибуток у частині дивідендів згідно з протоколом загальних зборів акціонерів. Право на отримання дивідендів пропорційно частці кожного акціонера у статутному капіталі мають акціонери АТ, які є такими на початок терміну сплати дивідендів. Сума дивідендів, що нараховується та сплачується акціонерам, залежить від:

- 1) розміру частки акціонера у статутному капіталі АТ;
- 2) кількості та виду акцій, що належать акціонеру.

Якщо загальними зборами прийнято рішення про сплату дивідендів, то АТ здійснює виплату дивідендів незалежно від того, чи була його діяльність прибутковою протягом звітного періоду за наявності інших власних джерел для виплати дивідендів. До таких джерел належать: резервний фонд, нерозподілений прибуток минулих років, внутрішні фонди АТ (спеціального призначення, матеріального стимулювання, ін.).

Законодавство України не передбачає обмежень щодо розміру дивідендів. У разі відсутності прибутку дивіденди по привілейованих акціях виплачуються за рахунок резервного фонду або інших фондів Товариства, що створюються для таких цілей.

Сторінка 409

Розділ 12

УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ КОРПОРАТИВНИМИ ПРАВАМИ

12.1. Визначення державних корпоративних прав. Джерела їх походження

Державні корпоративні права — це акції, частки в статутному фонді господарських товариств, що належать державі.

Державні корпоративні права можуть виникати як результат:

- закріплення за державою акцій відкритих акціонерних товариств, створених у процесі приватизації;

- корпоратизації державних підприємств;

- придбання корпоративних прав діючих товариств;

- участі в нових господарських товариствах, що створюються відповідно до норм Закону «Про господарські товариства» та інших актів законодавства.

Особливе правове положення займають товариства, що мають статус державних (національних) акціонерних компаній. Виникають вони здебільшого як результат корпоратизації державних підприємств або приватизації їх майна з закріпленням за державою контрольного пакета акцій.

Державна акціонерна компанія — це відкрите акціонерне товариство, у якому державі належить пакет акцій, що відповідно до законодавства забезпечує правомочність загальних зборів акціонерів (п. 10 Указу Президента України «Про врегулювання деяких питань, пов'язаних із процесом управління об'єктами державної власності» від 4 липня 1998 року № 736/98).

Такі компанії не є державними підприємствами, це вже недержавні суб'єкти підприємницької діяльності. Закріплене за ними майно не належить до державної власності, а є власністю колективною. Держава через уповноважені органи має право управляти діяльністю такого товариства, вирішувати найбільш важливі питання його функціонування як *особа, що володіє контрольним пакетом акцій*. Держава легко може змінити статус державної акціонерної компанії, реалізувавши свої корпоративні права через систему фондової торгівлі або іншим шляхом (така дія є одним із способів приватизації державного майна, проте приватизується в даному випадку не майно товариства, а його акції як цінні папери, що належать державі).

Сторінки 410-411

12.2. Створення відкритих акціонерних товариств у процесах приватизації та корпоратизації. Особливості їх правового статусу

Суттєві особливості *мас процес створення акціонерних товариств в ході приватизації державного та комунального майна та корпоратизації державних підприємств*. Порядок виникнення акціонерних товариств у процесах приватизації і корпоратизації не підпадає під дію Закону «Про господарські товариства», він регулюється спеціальним приватизаційним законодавством. Основними нормативними актами в цій галузі є:

Закон України «Про приватизацію державного майна» у редакції від 19.02.1997 р.;

Закон України «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» у редакції від 15.05.1996 р.;

Закон «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 10.07.1996 р.;

Державна програма приватизації на 2000—2002 рік, затверджена Законом України від 18.05.2000 р.;

Указ Президента України «Про корпоратизацію підприємств»
від 15.06.1993 р. тощо.

Перетворення державних і комунальних підприємств на акціонерні товариства може здійснюватися:

- а) у ході приватизації державного або комунального майна (як один з етапів приватизації);
- б) при проведенні корпоратизації державних підприємств.

Приватизація — це відчуження майна, що знаходиться в державній власності, і майна, що належить Автономній Республіці Крим, на користь фізичних і недержавних юридичних осіб.

Відповідно до ч. 2 ст. 15 Закону «Про приватизацію державного майна» (у редакції від 19.02.1997 р.) на базі майна державного підприємства допускається створення тільки відкритого акціонерного товариства.

Процес реорганізації державних підприємств у відкриті акціонерні товариства докладно регулюється спеціальним нормативним актом — *Порядком перетворення державних, орендних підприємств і підприємств із змішаною формою власності у відкриті акціонерні товариства, затвердженим постановою КМУ від 11.09.1996 р. № 1099.*

Засновниками відкритих акціонерних товариств, утворюваних у процесі приватизації, можуть бути:

- а) тільки державний орган приватизації (ФДМУ, його регіональні відділення і представництва, органи приватизації АРК);
- б) орган приватизації і господарське товариство, створене орендарями (при реорганізації орендних і змішаних підприємств).

Етапи перетворення державних підприємств у відкриті акціонерні товариства в ході приватизації:

1. Проводиться підготовка підприємств до приватизації. У виданнях державних органів приватизації, у місцевій пресі публікується список об'єктів, що підлягають приватизації, і інформація, що характеризує фінансово-майнове положення державних підприємств. Державні органи приватизації приймають рішення про приватизацію підприємства і визначають спосіб його приватизації (за результатами вивчення попиту). Повноваження щодо управління передаються у встановленому порядку органам приватизації.

2. Орган приватизації протягом місяця після ухвалення рішення про приватизацію призначає комісію з приватизації об'єкта, до складу якої входять представники покупців, місцевих рад, фінансових органів, державного органа приватизації, Антимонопольного комітету України й ін. Комісія складає проект плану приватизації, у якому вказується розмір статутного фонду майбутнього акціонерного товариства, виходячи з вартості об'єкта приватизації; терміни приватизації, форми реалізації акцій і інші відомості. План приватизації затверджується Фондом державного майна України (його регіональними відділеннями або представництвами в районах і містах).

3. Протягом 10 днів після затвердження плану приватизації засновник (засновники) зобов'язаний прийняти рішення про перетворення підприємства у відкрите акціонерне товариство і затвердити його статут. Якщо засновників два і більш, то рішення про перетворення підприємства закріплюється в установчому договорі.

4. Протягом трьох днів після затвердження статуту керівник підприємства подає в орган державної реєстрації документи, необхідні для реєстрації товариства. Плата за державну реєстрацію не стягується.

Сторінки 412-413

До моменту проведення загальних зборів акціонерів обов'язки голови правління і членів виконавчого органу акціонерного товариства виконують відповідно керівник державного або орендного (змішаного) підприємства і посадові особи, призначені засновниками. Тобто адміністрація, керівництво підприємства залишається фактично старим.

5. Голова правління товариства в тиждневий строк від дня державної реєстрації товариства подає в ДКЦПФР заяву і необхідні документи для реєстрації випуску акцій, відповідно до вимог Положення про порядок реєстрації випуску акцій відкритих акціонерних товариств, створених із

державних підприємств у процесі приватизації і корпоратизації, затвердженого рішенням ДКЦПФР від 11.04.2000р. №39.

6. Протягом тижня після реєстрації випуску акцій орган приватизації мусить прийняти рішення про продаж акцій, що належать державі. Продаж здійснюється відповідно до плану приватизації, яким визначаються: кількість акцій, що продаються, строки, способи продажу.

План приватизації може передбачати відчуження 100 %, 75 % або 50% акцій мінус 1 акція.

План приватизації (розміщення акцій) вважається виконаним з моменту завершення продажу всіх акцій, передбачених планом до продажу.

Перші загальні збори акціонерів проводяться не пізніше як за два місяці після закінчення продажу акцій відповідно до плану приватизації, але не пізніше одного року з дати реєстрації товариства. Загальні збори акціонерів може бути скликано і до виконання плану приватизації (розміщення акцій), якщо вдасться забезпечити присутність акціонерів, що мають більш 60 % голосів. На них формуються органи управління товариства, заслуховуються звіти голови правління, ревізійної комісії, головного бухгалтера, затверджуються стратегія розвитку й основні напрямки діяльності товариства, порядок розподілу прибутку і погашення боргів.

З метою захисту прав акціонерів відкритих акціонерних товариств, створених в процесі приватизації, Державною програмою приватизації на 2000—2002 рік встановлено, що до виконання плану приватизації (розміщення акцій) або до розміщення акцій у кількості, що складає 75 % загальної кількості акцій товариства, йому забороняється:

- > відчужувати майно (необоротні активи), що належать товариству, і здійснювати операції з борговими вимогами і зобов'язаннями (факторинг), якщо на дату укладення відповідної угоди балансова вартість таких активів або зобов'язань перевищує суму, еквівалентну 14 000 ЕІЖ за курсом, установленим НБУ, або перевищує 10 % результату балансу акціонерного товариства;

- > приймати рішення про реорганізацію товариства шляхом злиття, приєднання, поділу, виділення, перетворення;

- > змінювати номінальну вартість або кількість акцій без зміни розміру статутного фонду товариства;

- > приймати рішення про збільшення або зменшення статутного фонду, крім випадків збільшення статутного фонду на суму збільшення вартості власного капіталу товариства.

До виконання плану приватизації (розміщення акцій) рішення про участь товариства в об'єднанні підприємств, промислово-фінансових групах і про його внески в статутні фонди інших господарюючих суб'єктів приймається тільки загальними зборами. При цьому внесений розмір пакета акцій не може перевищувати 20 % статутного фонду товариства.

Можна визначити такі істотні особливості розглянутого вище порядку виникнення акціонерних товариств:

1. Товариство може мати лише одного засновника (державний орган приватизації).

2. У складі установчих документів акціонерного товариства може бути відсутній установчий договір. Його функції виконує рішення органу приватизації про перетворення державного підприємства на відкрите акціонерне товариство.

3. Статутний фонд акціонерного товариства формується за рахунок державного майна, що було закріплено за реорганізованим підприємством. Кошти, сплачені фізичними і юридичними особами за акції, надходять у державний бюджет.

4. На момент державної реєстрації товариства його єдиним засновником і учасником є держава. Персональний склад акціонерів починає формуватися тільки після державної реєстрації акціонерного товариства шляхом продажу акцій, що належать державі.

5. Орган приватизації затверджує статут і формує органи управління акціонерного товариства, що діють до моменту проведення перших загальних зборів акціонерів (на практиці керівництво акціонерним товариством здійснюється адміністрацією колишнього державного підприємства).

Сторінки 414-415

Фактично акціонери достатньо довго після придбання ними акцій не беруть участі в управлінні акціонерним товариством, не можуть здійснювати інші корпоративні права. Таке становище

часто влаштовує керівників акціонерного товариства, що виникло у процесі приватизації, і свідомо ними затягується на максимально можливий термін.

6. До виконання плану приватизації (розміщення акцій) або до продажу 75 % загальної кількості акцій товариства його правоздатність обмежується (забороняється висновок угод і угод, що ведуть до відчуженості значної частини майна товариства, проведення реорганізації й ін.).

Варто враховувати, що істотні особливості має виникнення акціонерних товариств у процесі приватизації майна, зданого в оренду, об'єктів незавершеного будівництва, а також при приватизації АПК.

Порядок перетворення комунальних підприємств на відкриті акціонерні товариства законодавством не урегульований. У ч. 4 ст. 3 Закону «Про приватизацію державного майна» передбачається можливість застосування його норм щодо процесів відчуження комунального майна. На практиці комунальні підприємства перетворюються на акціонерні товариства в тому самому порядку, що й державні. Функції державного органу приватизації щодо комунальних підприємств виконують органи, створені відповідними Радами.

Порядок створення акціонерних товариств у процесі корпоратизації регулюється Указом Президента України «Про корпоратизацію підприємств» від 15.06.1993 р. №210/93 і Положенням про порядок корпоратизації підприємств, затвердженим постановою КМУ від 5.07.1993 №508.

Дані нормативні акти визначають порядок перетворення державних підприємств, закритих акціонерних товариств, понад 75 % акцій яких належить державі, виробничих, науково-виробничих об'єднань на відкриті акціонерні товариства. Засновниками таких товариств виступають органи, уповноважені управляти державним майном.

Процес корпоратизації державного підприємства включає такі етапи:

1. Міністерством економіки приймається рішення про корпоратизацію підприємства з зазначенням її термінів.

2. Протягом двох тижнів із моменту початку корпоратизації керівник підприємства подає засновнику пропозиції про персональний склад комісії з корпоратизації, до якої включаються представники засновника, банківської установи, що обслуговує підприємство, органу приватизації, трудового колективу, місцевої державної адміністрації й інших представників. Засновник протягом тижневого терміну підтверджує склад комісії.

3. Протягом двох місяців комісія з корпоратизації оцінює цілісний майновий комплекс підприємства, розробляє проекти плану розміщення акцій і статуту відкритого акціонерного товариства.

4. Засновник у тижневий термін розглядає і затверджує акт оцінки вартості цілісного майнового комплексу підприємства й у десятиденний термін приймає рішення про перетворення підприємства на відкрите акціонерне товариство і затверджує його статут.

5. Протягом тижневого терміну керівник підприємства подає документи для державної реєстрації товариства. Плата за державну реєстрацію не стягується.

6. Не пізніше одного тижня від дня державної реєстрації голова правління відкритого акціонерного товариства повинен подати документи в ДКЦПФР для реєстрації випуску акцій і інформації про їх випуск.

Акції товариств, що виникли в результаті корпоратизації державних підприємств, згодом можуть бути приватизовані шляхом продажу передбаченими в законі способами.

12.3. Управління державними корпоративними правами

Держава як особливий суб'єкт права потребує представництва для реалізації своїх прав, що впливають з участі в господарських товариствах. Представництво держави в корпоративних відносинах здійснюється через взаємодію цілої системи державних органів — законодавчих і виконавчих.

Спеціальна система управління державними корпоративними правами перебуває в Україні на стадії формування. До прийняття базового закону в даній сфері управління державними корпоративними правами регулюється головним чином підзаконними нормативними актами, прийнятими Президентом і Кабінетом Міністрів України.

Концепція управління державними корпоративними правами від 13.06.2000 р. передбачає максимальне скорочення кількості за кріплених у державній власності акцій і обмеження передачі державних корпоративних прав в управління міністерствам та іншим органам виконавчої влади.

Сторінки 416-417

Концепція поділяє акціонерні товариства, у яких необхідно здійснювати функції корпоративного управління, на дві базові групи:

а) Перша група кількістю до 200 акціонерних товариств, у яких буде закріплено державний пакет акцій 25 або 50 відсотків терміном до 5 років.

б) Друга група кількістю до 2300 акціонерних товариств, у яких державна частка приватизується і буде постійно зменшуватись. Терміни приватизації цих акцій будуть залежати від господарської діяльності цих підприємств та їх ліквідності.

Функції корпоративного управління правами державних акціонерних товариств першої групи передаються поступово **недержавним структурам або іншим акціонерам, які володіють пакетами акцій більше 20 відсотків** з врахуванням того, що вони зацікавлені у розвитку виробництва цього підприємства.

Для цього розроблено та затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 15.05.2000 р. «Про управління державними корпоративними правами» **Порядок проведення конкурсу з визначення уповноваженої особи на виконання функцій з управління державними корпоративними правами**. На виконання цього Порядку розроблено **Положення про конкурсну комісію з відбору уповноважених осіб на виконання функцій управління державними корпоративними правами**, яке затверджено наказом ФДМУ від 18.05.2000 р. № 1014. Наказом ФДМУ від 07.08.2000 р. затверджена **Типова форма договору доручення на здійснення уповноваженою особою функцій управління державними корпоративними правами**.

Функції корпоративного управління акціонерними товариствами другої групи доцільно покласти на **представника держави в органах управління товариства** (як правило, це державний службовець). Для цього розроблено та затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 15.05.2000 р. №791 «Про управління державними корпоративними правами» **Положення про представника органу, уповноваженого управляти відповідними державними корпоративними правами в органах управління господарських товариств**.

На виконання цього Положення відпрацьовано та затверджено наказом Фонду від 24.05.2000 р. № 1065 **Типовий договір доручення на виконання функцій управління пакетом акцій, що належить державі**.

Повноваження щодо управління державними правами розподіляються між ФГІУ та органами виконавчої влади. Концепція передбачає поступове скорочення кількості товариств, корпоративні права яких знаходяться в управлінні органів виконавчої влади.

Таким чином, на сьогоднішній день система органів управління корпоративними правами включає декілька рівнів:

1) *Верховна Рада України* приймає закони, що регулюють відносини, пов'язані з управлінням об'єктами державної власності, включаючи державні корпоративні права.

2) *Президент України* видає нормативні акти з питань управління державними корпоративними правами.

3) *Кабінет Міністрів України* є вищим органом управління об'єктами державної власності. У виконання законів України й указів Президента приймає нормативні акти з питань управління державними корпоративними правами. Своїми рішеннями визначає органи, уповноважені управляти корпоративними правами держави. Приймає рішення про передачу корпоративних прав з державної у комунальну власність, дає згоду на передачу корпоративних прав з комунальної у державну власність.

4) *Фонд державного майна України*.

Управляє корпоративними правами, що виникають *при проведенні процесів приватизації і корпоратизації* державних підприємств. Здійснює управління акціями, що відповідно до плану приватизації (плану розміщення акцій) підлягають продажу. Передає у встановленому порядку ор-

ганам, уповноваженим управляти об'єктами державної власності, акції, які згідно з планом приватизації (планом розміщення акцій) залишаються в державній власності.

Виконує функції з управління державними корпоративними правами *в післяприватизаційний період*:

- бере участь у визначенні стратегії розвитку господарських товариств, корпоративні права яких закріплені за державою; здійснює контроль і аналіз результатів їх господарської діяльності; вносить пропозиції щодо відчуження державних корпоративних прав і реалізує їх; бере участь у розробці і впровадженні інвестиційних проектів щодо таких товариств;

- веде реєстр державних корпоративних прав;
- здійснює оцінку вартості державних корпоративних прав;
- призначає своїх представників та інших осіб, уповноважених управляти державними корпоративними правами; визначає умови, за якими укладаються договори доручення, контролює ефективність їх діяльності й ін.

Сторінки 418-419

Органи виконавчої влади.

Повноваження з управління державними корпоративними правами передаються органам державної виконавчої влади на підставі рішення Кабінету Міністрів України і генеральної угоди, укладеної з Фондом державного майна України. Для цього **розроблена Типова форма Генеральної угоди про передачу повноважень на здійснення функцій управління державними корпоративними правами органами виконавчої влади**. Вона затверджена наказом Фонду від 25.05.2000 р. № 1067. Повноваження можуть передаватися центральним органам виконавчої влади (міністерствам і відомствам), органам виконавчої влади Автономної Республіки Крим або місцевим органам виконавчої влади (обласним державним адміністраціям). Орган державної виконавчої влади призначає зі свого штату відповідального представника, що безпосередньо виконує функції учасника господарського товариства від імені держави.

Відповідальний представник призначається рішенням органу приватизації або органу державної виконавчої влади, що виконують функції з управління державними корпоративними правами на підставі генеральної угоди з Фондом державного майна України. Умови, порядок призначення і функції відповідального представника визначаються **Положенням про представника органа, уповноваженого управляти відповідними державними корпоративними правами в органах управління господарських товариств**, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 15.05.2000 р. № 791.

Представником може бути призначений штатний співробітник даних органів, що відповідає встановленим Положенням вимогам (займана посада — заступники керівників державних органів, керівники структурних підрозділів і їхніх заступників, головні спеціалісти; вища освіта; стаж державної роботи не менше 3 років; кваліфікація у сфері корпоративного управління).

Між органом, уповноваженим управляти державними корпоративними правами, і відповідальним представником укладається договір доручення, у якому визначаються:

- обсяг повноважень відповідального представника;
- умови і ступінь відповідальності за неналежне виконання функцій з управління державними корпоративними правами;
- порядок відкликання відповідального представника та ін. Відповідальний представник забезпечує дотримання інтересів

держави шляхом реалізації прав акціонера в межах належних державі акцій, а саме:

- бере участь у загальних зборах акціонерів;
- голосує на загальних зборах акціонерів;
- вимагає на загальних зборах акціонерів пояснень і вносить пропозиції;
- вимагає у правління товариства надання копій рішень загальних зборів або витягів з них;
- вимагає від правління товариства скликання позачергових загальних зборів акціонерів для обговорення питань, які ним пропонуються, а також включення деяких питань до порядку денного загальних зборів;

- особисто входить до складу спостережної ради Товариства (або очолює її) та координує в ній роботу інших представників держави у межах наданих йому повноважень;
- учиняє інші дії в межах прав, наданих акціонерам чинним законодавством та статутом Товариства.

Відповідальний представник, уповноважений управляти відповідними державними корпоративними правами в органах управління господарських товариств, у 15-денний термін до проведення загальних зборів акціонерів товариства погоджує з Фондом державного майна України порядок голосування з окремих питань порядку денного загальних зборів акціонерів товариства, а саме:

- збільшення або зменшення статутного фонду Товариства;
- внесення змін та доповнень до установчих документів Товариства;
- створення дочірніх підприємств, філій та представництв;
- обрання та відкликання членів органів управління Товариства;
- реорганізація та ліквідація товариства, погодження умов договору оренди, договору застави та інших дій щодо розпорядження майном товариства;
- визначення порядку та розмірів нарахування дивідендів від чистого прибутку товариства.

Відповідальний представник, уповноважений управляти відповідними державними корпоративними правами в органах управління господарських товариств,

Сторінки 420-421

у 5-денний термін після проведення загальних зборів акціонерів товариства надає до виконавчого органу та ФДМУ звіт про участь у зборах акціонерів, копії протоколів та інших документів, які були прийняті на зборах.

Відповідальний представник щокварталу звітує перед Фондом державного майна України та органом виконавчої влади про виконання завдання з управління державними корпоративними правами та надає звіт згідно з додатком у терміни, встановлені для подання квартальної фінансової звітності.

За підсумками року відповідальний представник надає до органу виконавчої влади для узагальнення та подання до Фонду державного майна України, разом з річним звітом про фінансово-господарську діяльність товариства, **пояснювальну записку**, у якій

відображаються:

- 1) структурні зміни товарних ринків господарського товариства;
- 2) стан виконання державних інвестиційних програм;
- 3) рівень досягнення планових економічних показників діяльності підприємств;
- 4) інформація щодо обставин, які порушують нормальний режим функціонування господарського товариства або загрожують його фінансовому стану;
- 5) стан виконання заходів щодо недопущення банкрутства господарського товариства;
- 6) фактичні дані про зміну чисельності працівників, середньомісячної оплати їх праці, у тому числі керівника, за звітний період;
- 7) дані про використання прибутку, що залишається в розпорядженні господарського товариства на наступний рік;
- 8) відомості (у разі наявності) про розподіл акцій серед акціонерів, включаючи трудовий колектив, адміністрацію, інвесторів та інших акціонерів (з переліком найбільших акціонерів, які володіють 5 і більше відсотками акцій статутного фонду Товариства);
- 9) відомості про участь комерційних структур та іноземних інвесторів у діяльності господарського товариства.

Фонд державного майна здійснює аналіз діяльності відповідального представника на підставі його звіту й узагальненого звіту органу управління, що уклав договір доручення.

Варто враховувати, що держава передає представникові тільки повноваження, пов'язані з управлінням господарськими товариствами (у широкому змісті). Право на одержання прибутку, на розпорядження корпоративними правами зберігається за державою. Представники одержують заробітну плату як державні службовці, відповідно до договору доручення на управління корпоративними правами вони можуть одержувати визначену винагороду від держави за ефективне здійс-

нення своїх функцій. Входячи до складу органів управління товариства, представники держави не повинні особисто одержувати заробітну плату або винагороду від товариства за виконання своїх обов'язків. Винагорода, що виплачується посадовим особам товариства, може перераховуватися в державний бюджет.

Представник не несе особистої майнової відповідальності перед товариством за свої дії.

На законодавчому рівні не вирішені питання про можливість притягнення представника держави до дисциплінарної відповідальності як посадової особи товариства, про конфлікт інтересів представника, що виконує одночасно функції державного службовця і посадової особи товариства, а тому повинен дотримувати інтересів і держав, і товариства (які часто не збігаються). Врегулювати дані проблеми засобами внутрішніх нормативних актів неможливо, оскільки мова йде про статус державного службовця.

Особи, уповноважені на управління державними корпоративними правами.

Уповноважені особи — це недержавні юридичні і фізичні особи, які здійснюють управління акціями, частками, паями, що належать державі, на підставі договору доручення, укладеного з відповідним органом приватизації.

Особи, уповноважені управляти державними корпоративними правами, визначаються органом приватизації відповідно до **Порядку проведення конкурсу по визначенню уповноваженої особи на виконання функцій по керуванню державними корпоративними правами**, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15.05.2000 р. №791. Оформляється призначення уповноваженої особи договором доручення, в якому визначаються: предмет договору; права й обов'язки сторін; умови дострокового припинення; розмір винагороди уповноваженої особи; відповідальність; завдання уповноваженій особі; порядок здійснення контролю за діяльністю уповноваженої особи; термін дії договору та ін.

Завдання — це перелік показників, виконання яких забезпечує ефективну роботу товариства, у капіталі яких є державна частка.

Сторінки 422-423

Завдання включає низку вимог і показників щодо: фінансово-економічних результатів діяльності товариства; зобов'язань з погашення його заборгованості (виплати заробітної плати, платежів у бюджет і відрахувань у Пенсійний і інші фонди); реалізації інвестиційної, технічної і цінової політики; створення дочірніх підприємств, філій і представництв; умов кредитних договорів, договорів застави й оренди майна товариства та ін.

Уповноважена особа може здійснювати управління корпоративними правами одного або декількох товариств.

Уповноважена особа *зобов'язана* брати участь у загальних зборах товариства, може бути членом спостережної ради, ревізійної комісії або виконавчого органу. Для участі в загальних зборах з питань збільшення статутного фонду, внесення змін і доповнень в установчі документи, створення дочірніх підприємств, філій і представництв, реорганізації і ліквідації товариства, розподілу прибутку й узгодження умов договору застави уповноважена особа одержує від органів виконавчої влади окреме доручення.

На початок 2002 року в державному корпоративному управлінні знаходилось **2392 пакети акцій (часток), що належать державі.**

Станом на 01.01.02 ФДМУ здійснював функції з управління державними корпоративними правами по 1879 відкритих акціонерних товариств, в тому числі:

- із державною часткою менше 25% — 624 товариства;
- із державною часткою від 25 до 50% — 878 товариств;
- із державною часткою більше 50% — 286 товариств;
- із державною часткою 100% — 91 товариство.

Також у 193 закритих акціонерних товариствах, товариствах з обмеженою відповідальністю та інших суб'єктах підприємницької діяльності ФДМУ від імені держави виступає співзасновником та володіє акціями (частками).

До реєстру Фонду включено 34 державні акціонерні та державні холдингові компанії, створені в процесі приватизації та корпоратизації, які знаходяться на різних стадіях формування статутних фондів і здійснили державну реєстрацію як суб'єкта підприємницької діяльності.

Станом на 31.12.01 до статутних фондів державних акціонерних компаній, державних холдингових компаній передано 320 пакетів акцій відкритих акціонерних товариств, в тому числі:

- пакети акцій до 25% — 35 шт.;
- від 25 до 50% — 220 шт.;
- від 50 до 75% — 54 шт.;
- від 75 до 100% — 11 шт.

Передбачається передати до статутних фондів державних холдингових та акціонерних компаній ще 155 пакетів акцій.

На початок 2002 року у ФДМУ на обліку перебувало **1250 договорів на управління**, з них укладено Фондом та його регіональними відділеннями — 835, місцевими органами виконавчої влади — 312 та центральними органами виконавчої влади — 103. У процесі виконання обов'язків представників держави в органах управління господарських товариств задіяно 700 державних службовців.

На початок 2002 року діяло 7 договорів доручення на управління державними корпоративними правами з юридичними особами по таких підприємствах: ВАТ «Запорізький автомобільний завод», ВАТ «Нафтохімік Прикарпаття», ВАТ «Дніпровський металургійний завод ім.Ф.Дзержинського», ВАТ «Авіакомпанія «Дніпроавіа», ВАТ «Губинський цукровий завод», ВАТ «Нікопольський завод феросплавів», ВАТ «Дашуківські бентоніти».

12.4. Державна дивідендна політика

Згідно зі статтею 41 Закону України «Про господарські товариства» питання затвердження річних результатів діяльності акціонерного товариства, включаючи його дочірні підприємства, порядку розподілу прибутку, терміну та порядку виплати частки прибутку (дивідендів) належать до **виключної компетенції загальних зборів акціонерів**.

Держава, як і звичайний акціонер, має право на отримання частини прибутку від господарської діяльності товариства у порядку, визначеному Законом «Про господарські товариства».

Але для захисту власних фінансових інтересів та контролю за використанням прибутку тих товариств, у яких держава має істотну участь (тобто контрольний пакет акцій), держава встановлює **спеціальні правила визначення та виплати дивідендів на корпоративні права таких товариств**.

Сторінки 424-425

16 липня 2002 року ФДМУ була затверджена у новій редакції **Концепція корпоративно-дивідендної політики держави** (наказ ФДМУ № 1262)⁶².

Метою розробки цієї Концепції є впровадження механізмів планування фінансових результатів діяльності акціонерних товариств, встановлення чіткої та прозорої системи визначення частини прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів.

Останні роки свідчать про недостатній рівень дивідендів, що надходять до державного бюджету від володіння державними корпоративними правами. Так, у 2000 році до Державного бюджету України **перераховано дивідендів** — 136,86 млн. грн.; у 2001 році -74,56 млн. грн.; станом на 13.12.02 перераховано 111,64 млн. грн.. (при плані на 2002 рік 438,9 млн. грн..).

Концепцію побудовано на диференційованому підході до напрямків використання прибутку і визначення розміру дивідендів, виходячи з фінансових можливостей та інвестиційних потреб підприємств і необхідності поповнення доходної частини Державного бюджету України.

Завданнями державного регулювання у цій галузі є:

- підвищення прогнозованості неподаткових (дивідендних) доходів Державного бюджету України;
- забезпечення контролю за використанням коштів акціонерних товариств, які безпосередньо не впливають на збільшення випуску продукції та розвиток виробництва (непродуктивні витрати), а також за витратами, визначеними Указом Президента України від 16.11.2000 № 1242/2000 (1242/2000) «Про додаткові заходи щодо посилення боротьби з корупцією, іншими про-

типравними діями в соціально-економічній сфері та забезпечення економічного витрачання державних коштів».

Положення Концепції розповсюджуються на такі акціонерні товариства:

1) що пройшли стадію корпоратизації, але по яких ще не прийняте рішення про приватизацію;

2) що знаходяться у стадії приватизації та де держава має вирішальний вплив на рішення, які відносяться до компетенції вищого органу акціонерного товариства;

⁶² Концепцію розроблено на виконання доручення Президента України від 20.12.2000 № 1-14/1605 щодо корпоративно-дивідендної політики держави. Перша редакція Концепції була затверджена 05.04.2001 р. (протокол №9).

3) що входять до складу холдингових компаній, державних акціонерних компаній, державних холдингових компаній, лізингових компаній за умови:

- • частка, що належить холдинговій компанії, державній акціонерній компанії, державній холдинговій компанії, лізинговій компанії у статутному фонді акціонерного товариства, дозволяє здійснювати вирішальний вплив на рішення, які відносяться до компетенції вищого органу акціонерного товариства;

• частка, що належить державі у статутному фонді холдингової компанії, державної акціонерної компанії, державної холдингової компанії, лізингової компанії, дозволяє державі здійснювати вирішальний вплив на рішення, які відносяться до компетенції їх вищого органу.

Концепцією передбачені такі **заходи щодо фінансового забезпечення отримання доходів від володіння державними корпоративними правами:**

1. Держава реалізує право на доходи від володіння корпоративними правами шляхом отримання частини прибутку акціонерного товариства.

2. Дивіденди можуть виплачуватись тільки з прибутку, отриманого за результатами діяльності звітного року, а також нерозподіленого прибутку минулих років.

3. Дивіденди товариства виплачуються грошима.

4. При визначенні маси чистого прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів, не враховуються надзвичайні доходи в частині коштів, отриманих товариствами внаслідок списаної податкової заборгованості.

5. Вищий орган акціонерного товариства приймає рішення щодо розподілу прибутку, виплати дивідендів власникам акцій, враховуючи наступні аспекти управління фінансами, а саме:

- рух грошових і фінансових коштів;
- ліквідність;
- структуру капіталу;
- ціну акцій на ринку цінних паперів.

6. Правління акціонерного товариства, відповідно до визначеного фінансовим планом розміру чистого прибутку та запланованої Вищим органом товариства суми прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів, щоквартально забезпечує резервування коштів, необхідних для виплати дивідендів, якщо інший порядок виплати дивідендів не затверджений Вищим органом акціонерного товариства.

Сторінки 426-427

7. Уповноваженим особам з управління державними корпоративними правами та органам виконавчої влади, яким передані повноваження управління державними корпоративними правами, необхідно здійснювати заходи, які спрямовані на укріплення фінансів підприємств та пов'язані з оптимізацією їх дефіциту по напрямках:

1) Розробка і реалізація фінансової політики підприємства шляхом запровадження фінансових планів.

2) Системний і постійний фінансовий аналіз діяльності товариства.

3) Організація руху обігових коштів відповідно до існуючих вимог та фінансового плану.

4) Оптимізація розподілу прибутку і вибір найбільш ефективної дивідендної політики.

8. Уповноважені особи з управління державними корпоративними правами та органи виконавчої влади, яким передані повноваження управління державними корпоративними правами, ко-

нтролюють виконання фінансового плану. Невиконання фінансового плану протягом двох кварталів поспіль без особливих причин (істотне скорочення ринків збуту, на що не може вплинути керівництво акціонерного товариства, форс-мажорні обставини) є підставою для розірвання контракту з головою правління акціонерного товариства. Щорічно органи управління звітують перед органом, яким делеговані права з управління, з питань результатів управління акціонерними товариствами.

9. Загальні збори акціонерів з питання розподілу чистого прибутку за річними результатами діяльності акціонерного товариства, включаючи його дочірні підприємства, проводяться до 1 травня року, наступного за звітним. Дивіденди до Державного бюджету України перераховуються у 30-денний термін після проведення загальних зборів.

Концепцією також передбачено затвердження на державному рівні **нормативів частки прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів** (розробляються ФДМУ і Узгоджуються з Кабінетом міністрів України).

ФДМУ може прийняти рішення про **зменшення нормативів відрахування до фонду дивідендів** з метою стимулювання економічного розвитку акціонерних товариств у разі:

- 1) залучення підприємствами 100 відсотків амортизаційних відрахувань як джерела відтворення основних виробничих фондів, модернізації морально застарілого обладнання;
- 2) застосування прискореної амортизації основних фондів;
- 3) раціонального використання капітальних вкладень, зменшення вартості і скорочення термінів капітального будівництва, своєчасного введення в дію виробничих потужностей.

Фонд державного майна, залежно від стану виконання завдань, встановлених на поточний рік Законом України «Про Державний бюджет України» та фінансових можливостей товариств, може здійснювати **коригування частки прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів у відповідному році**, але не більше ніж на 10% від визначеної суми.

У разі прийняття Урядом рішення щодо зменшення нормативу відрахувань до фонду дивідендів **сума пільг вважається реінвести-цією у виробництво акціонерного товариства**.

Дивіденди на державні корпоративні права зараховуються до Державного бюджету України.

Концепція визначає наступні напрямки використання дивідендів, отриманих державою:

- фінансування витрат, пов'язаних з викупом акцій вторинної емісії товариств;
- фінансування витрат, пов'язаних з управлінням державними корпоративними правами.

Більш детально порядок обчислення та сплати дивідендів визначається **Інструктивним листом ФДМУ № 10-17-10123 від 09.08.2002 «Щодо нарахування дивідендів відкритими акціонерними товариствами, в статутних фондах яких є державний пакет акцій»**.

Листом передбачено, що загальні збори акціонерів з питання розподілу чистого прибутку за річними результатами діяльності акціонерного товариства, включаючи його дочірні підприємства, мають бути проведені до 1 травня року, наступного за звітним.

Рішення про виплату дивідендів може прийматися лише у випадках, якщо вищим органом акціонерного товариства затверджені річні результати діяльності акціонерного товариства.

Дивіденди можуть виплачуватися тільки з прибутку, отриманого за результатами діяльності звітного року, а також нерозподіленого прибутку минулих років. У разі визначення маси чистого прибутку, що спрямовується на виплату дивідендів, не враховуються надзвичайні доходи в частині коштів, отриманих товариствами внаслідок списаної податкової заборгованості.

Сторінки 428-429

Як вже зазначалось вище, ФДМУ за поданням органу управління державними корпоративними правами може приймати рішення щодо зменшення нормативу відрахувань до фонду дивідендів з метою стимулювання економічного розвитку акціонерних товариств за наявності обставин, перелічених у Концепції корпоративно-дивідендної політики держави. Якщо товариство має право на зменшення нормативу відрахувань до фонду дивідендів, то інформація, що підтверджує ці обставини, підписана головою правління та головним бухгалтером акціонерного товариства за погодженням зі спостережною радою (додаток № 1 до інструктивного листа), подається до ФДМУ (регіонального відділення) за 30 днів до скликання загальних зборів акціонерів. За результатами

розгляду всіх чинників, що впливають на розмір дивідендів, ФДМУ (регіональні відділення) готують **рішення про нарахування дивідендів** (додаток № 2 до інструктивного листа), який підписується керівництвом ФДМУ (регіонального відділення).

Дане рішення є частиною завдання уповноваженої особи з управління державними корпоративними правами, яка бере участь у загальних зборах акціонерів відкритих акціонерних товариств. У разі прийняття вищим органом акціонерного товариства рішення про виплату дивідендів мають бути чітко встановлені (з повним їх відображенням у протоколі зборів):

- розмір дивідендів, що припадає на державний пакет акцій та на одну акцію;
- дата початку та закінчення виплати дивідендів;
- спосіб виплати дивідендів;
- порядок виплати дивідендів.

З метою визначення переліку інвесторів (акціонерів), які мають право на отримання дивідендів, акціонерне товариство на початок терміну виплати дивідендів має забезпечити складання:

- у разі документарної форми випуску іменних акцій — **реєстру власників іменних акцій**, складеного реєстро утримувачем на дату початку виплати дивідендів;
- бездокументарної форми випуску акцій — **зведеного облікового реєстру рахунків власників цінних паперів**, складеного депозитарієм на дату початку виплати дивідендів.

Виплата нарахованих дивідендів відповідно до прийнятого рішення є обов'язком виконавчого органу акціонерного товариства перед його акціонерами.

Оподаткування дивідендів здійснюється у порядку, визначеному статтею 7.8 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств».

Акціонерне товариство, яке виплачує дивіденди своїм акціонерам (резидентам), нараховує та утримує податок на дивіденди в розмірі 30 відсотків нарахованої суми виплат за рахунок таких виплат незалежно від того, чи є емітент платником податку на прибуток. Зазначений податок вноситься до бюджету до/або одночасно з виплатою дивідендів.

70 відсотків нарахованої суми дивідендів сплачується власнику акцій. Дивіденди, нараховані на акції, що належать державі в статутних фондах акціонерних товариств, створених у процесі приватизації та корпоратизації підприємств державної власності, перераховуються на рахунки Державного казначейства України за місцем знаходження емітента, код бюджетної класифікації 21050200 «Дивіденди, одержані від акцій, що належать державі в акціонерних товариствах, створених у процесі приватизації та корпоратизації підприємств державної власності», символ 59.

Дивіденди, нараховані на державний пакет акцій підприємств паливно-енергетичного комплексу, перераховуються згідно з кодом бюджетної класифікації 21050300 «Дивіденди, нараховані на акції господарських товариств, які є у власності держави підприємств ПЕК», символ 60.

Платіжний документ, який надається платником податку банківській установі, що його обслуговує, має відображати суму дивідендів, що підлягає виплаті, а також утримувану суму податку на дивіденди.

Інформація про заходи, вжиті для забезпечення перерахування до державного бюджету дивідендів, нарахованих на частку майна, що належить державі у статутному фонді товариств, надається ФДМУ щомісяця до 20 числа для узагальнення та звітування перед Урядом.

Для забезпечення процесу прогнозування рівня доходів державного бюджету від володіння державними корпоративними правами наказом ФДМУ від 21.02.2002 р. №343 було затверджено Методичні рекомендації щодо порядку складення і погодження (затвердження) річного фінансового плану господарського товариства, в статутному фонді якого більш як 50 відсотків акцій належать державі.

Сторінки 430-432

12.5. Оцінка державних корпоративних прав

Ефективна реалізація державою своїх корпоративних прав є неможливою без володіння достовірною інформацією щодо вартості цих прав (як і вартості бізнесу товариства в цілому). Така інформація може бути необхідною у багатьох випадках — при визначенні напрямків використання прибутку товариства та розміру дивідендів, у зв'язку з залученням інвестицій, укладенням товари-

ством інших значних угод, при прийнятті рішення про продаж державних корпоративних прав, реорганізацію чи ліквідацію товариства, інших управлінських рішень.

Методика оцінки державних корпоративних прав була затверджена постановою КМУ від 2 серпня 1999 р. № 1406.

Згідно з цією Методикою проводиться оцінка вартості державних корпоративних прав та активів господарських товариств, у статутному фонді яких є державні корпоративні права. Методика розповсюджує свою дію на широке коло об'єктів. Об'єктами оцінки, що підпадають під дію Методики, є не тільки безпосередньо державні корпоративні права, а також власний капітал господарського товариства, цілісні майнові комплекси, що входять до складу господарського товариства, в якому є державна частка, або індивідуально визначені активи такого товариства. '

Методика використовується для визначення:

- 1) вартості державних корпоративних прав як частини ринкової вартості господарського товариства;
- 2) вартості власного капіталу господарського товариства;
- 3) вартості державних корпоративних прав, щодо яких прийнято рішення про придбання від імені держави в порядку, встановленому законодавством;
- 4) розміру збитків, які підлягають відшкодуванню, заподіяних внаслідок неналежного виконання уповноваженими особами повноважень з управління державними корпоративними правами;
- 5) вартості активів, які пропонуються для інвестування у господарське товариство;
- 6) вартості майна господарського товариства, що підлягає реорганізації, яке пропонується як внесок до статутного фонду іншої юридичної особи (в тому числі спільних підприємств) або як застава у разі укладення кредитної угоди відповідно до законодавства;
- 7) ринкової вартості основних засобів господарського товариства з метою одержання додаткової інформації для прийняття відповідних управлінських рішень.

Методика пропонує методичні засади розрахунку різних видів вартості об'єктів, що мають бути оцінені, серед яких:

балансова вартість власного капіталу — вартість активів господарського товариства, відображена в його бухгалтерському балансі, за вирахуванням зобов'язань;

вартість бізнесу — вартість діючого підприємства або вартість 100 відсотків інтересу в бізнесі (діловому підприємстві);

відновна вартість — вартість відтворення об'єкта у ринкових умовах на дату оцінки, який за своїми ознаками може бути адекватною функціональною заміною об'єкта оцінки (без урахування зносу);

дійсна вартість — відновна вартість за вирахуванням усіх видів зносу;

інвестиційна вартість — вартість активів, що розглядаються як внесок у реалізацію певного інвестиційного проекту (визначається виходячи з бізнес-плану цього проекту); вартість об'єкта, яка враховує індивідуальні вимоги інвестора до інвестицій;

книжкова (бухгалтерська) вартість корпоративних прав — частка вартості власного капіталу, пропорційна частці корпоративних прав у статутному фонді господарського товариства;

ліквідаційна вартість — вартість, за якою об'єкт оцінки може бути проданий на відкритому конкурентному ринку за умови, що термін його реалізації був коротшим, ніж розумно довгий для даного типу об'єктів на даному ринку, а також вартість, за якою активи (сума активів), що є об'єктом оцінки, могли бути реалізовані на відкритому ринку в обумовлений термін;

утилізаційна вартість — вартість матеріальних активів, які підлягають утилізації, досягли граничного стану внаслідок повного зносу або надзвичайної події та втратили свою первісну корисність або не мають ринку збуту на дату оцінки;

ринкова вартість — найбільш вірогідна ціна, за яку об'єкт може (міг) бути проданий на відкритому конкурентному ринку.

Методикою передбачено два порядки проведення оцінки (з визначенням сфери їх застосування):

експертний порядок оцінки державних корпоративних прав із

залученням, незалежних експертів — юридичних осіб, які відповідно до угоди, укладеної з ФДМУ, мають право на проведення експертної оцінки державних корпоративних прав і активів господарських товариств;

неекспертний порядок оцінки — проведення оцінки державних корпоративних прав без посередньо спеціалістами ФДМУ (відповідно до затвердженої методики).

Сторінка 433

Розділ 13

РЕОРГАНІЗАЦІЯ І ЛІКВІДАЦІЯ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ

13.1. Підстави припинення господарського товариства

Припинення юридичної особи — це сукупність юридичних фактів, при настанні яких юридична особа припиняє своє існування як правова особистість. Законодавством докладно визначаються форми, підстави і порядок припинення юридичних осіб стосовно окремих їх видів і організаційно-правових форм.

Припинення діяльності господарських товариств регулюється ст. 37 ЦК України, ст.ст. 8, 11 Закону «Про підприємництво», ст.ст. 34—36 Закону «Про підприємства в Україні», ст.ст. 19—22 Закону «Про господарські товариства», Законом «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

Припинення господарського товариства може здійснюватися в результаті його реорганізації або ліквідації. При реорганізації права й обов'язки господарського товариства, що припиняється, переходять до іншої юридичної особи, а при ліквідації таке правонаступництво відсутнє — товариство позбавляється (добровільно або примусово) прав юридичної особи, а його зобов'язання підлягають погашенню в порядку, передбаченому законом.

Припинення діяльності господарського товариства може здійснюватися в **добровільному або примусовому порядку**. Добровільний порядок означає, що вищий орган товариства (його учасники) за власною ініціативою і волею приймає рішення про припинення діяльності товариства шляхом його ліквідації або реорганізації. У разі примусового припинення господарського товариства рішення про його ліквідацію або примусовий поділ приймає уповноважений державний орган (найчастіше таким органом є господарський суд).

Припинення діяльності господарського товариства варто відрізняти від її призупинення (яке, виходячи з положень ст. 11 Закону «Про підприємництво», часто називається тимчасовим припиненням). У разі призупинення своєї діяльності господарське товариство не припиняє свого існування як суб'єкт права, мова йде про певну перерву в здійсненні їм своїх підприємницьких функцій.

Сторінки 434-435

13.2. Реорганізація акціонерних товариств. Нормативна база з питань реорганізації

На сьогоднішній день українським законодавством недостатньо і суперечливо урегульовані питання реорганізації товариств. Поняття реорганізації зустрічається в Цивільному кодексі України, Законі «Про підприємства в Україні», «Про господарські товариства», а також у багатьох підзаконних нормативних актах, проте механізм її проведення законодавством практично не урегульований, що викликає цілу низку проблем при документальному оформленні реорганізації, під час реєстрації або припинення товариств у зв'язку з проведеною реорганізацією. Незахищеними залишаються права кредиторів і засновників (учасників) юридичних осіб, що реорганізуються.

При проведенні реорганізації акціонерних товариств застосовуються такі **нормативні акти**:

- Положення про порядок реєстрації випуску акцій при реорганізації товариств, затверджене рішенням ГКЦБФР від 30.12.1998 р. №221.
- Методичні рекомендації про порядок реорганізації, реструктуризації комерційних банків, затверджені постановою Правління НБУ № 395 від 09.10.2000 р. (механізм реорганізації комерційних банків).

Суттєве значення мають Роз'яснення Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із створенням, реорганізацією та ліквідацією підприємств» №02-5/334 від 12.09.96 р. (з подальшими змінами).

Деякі питання реорганізації можна врегулювати на рівні статуту та інших внутрішніх нормативних актів товариства" (у товаристві може бути прийнято спеціальне Положення про реорганізацію та ліквідацію товариства).

Підставою для цього є такі норми:

- ст. 37 Цивільного кодексу України, яка закріплює, що порядок реорганізації кооперативних і інших громадських організацій може бути визначений їхніми статутами (положеннями);
- ст. 9 Закону «Про підприємства в Україні», згідно з якою, у статуті підприємства визначаються умови реорганізації і припинення діяльності підприємства;
- ч. 2 ст. 4 Закону «Про господарські товариства», яка встановлює, що «установчі документи повинні містити відомості ... про порядок ліквідації і реорганізації товариства».

Визначення основних термінів

При реорганізації права й обов'язки акціонерного товариства, що припиняє свою діяльність, повністю переходять до іншої юридичної особи (правонаступника).

Реорганізація може відбуватися у формі:

злиття — припинення діяльності двох чи кількох юридичних осіб з передачею за передавальним актом (балансом) усіх майнових прав та зобов'язань цих осіб юридичній особі- правонаступнику, створеній в результаті реорганізації;

приєднання — припинення діяльності однієї юридичної особи з передачею за передаточним актом (балансом) всіх належних їй майнових прав та зобов'язань іншій юридичній особі (правонаступнику);

поділу — припинення діяльності однієї юридичної особи з передачею за роздільним актом (балансом) у відповідних частинах її майнових прав та зобов'язань кільком юридичним особам- правонаступникам, створеним у процесі реорганізації;

виділення — створення однієї чи кількох юридичних осіб, до яких за роздільним актом (балансом) у відповідних частинах переходять майнові права і зобов'язання юридичної особи, що реорганізується;

перетворення — зміна організаційно-правової форми юридичної особи, внаслідок чого виникає нова юридична особа, до якої переходять усі права й обов'язки реорганізованої юридичної особи.

Варто враховувати, що реорганізація шляхом виділення і перетворення не породжує припинення юридичної особи, тому ч. 1 ст. 37 ЦК України називає тільки три форми реорганізації — злиття, поділ і приєднання.

Поглинання товариства не є його реорганізацією. Під поглинанням розуміються зміни у володінні контрольним пакетом акцій, тобто набуття контролю над акціонерним товариством шляхом придбання певного пакета акцій.

Заснування нових юридичних осіб також не є реорганізацією, оскільки не пов'язане з припиненням юридичних осіб. Ці дії часто змішують із злиттям, приєднанням або виділенням.

Сторінки 436-437

Заснування нових товариств або придбання корпоративних прав діючих товариств супроводжується внесенням майна (активів) у їх статутні фонди в обмін на корпоративні права цих товариств. Зобов'язання (борги) товариств-засновників не переходять до юридичних осіб, що створюються.

Процедура реорганізації

Рішення про реорганізацію акціонерного товариства може бути прийнято:

- а) загальними зборами товариства;
- б) судом (господарським судом).

Прийняті Антимонопольним комітетом України чи його територіальними відділеннями постанови про примусовий поділ монопольних утворень (відповідно до ст. 16 Закону «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності») є не

рішеннями про реорганізацію цих утворень, а підставами для її здійснення на розсуд самого утворення за умови усунення його монопольного становища на ринку. У разі незгоди з цією постановою товариство вправі відповідно до п. 1 ст. 12 ГПК України звернутися до господарського суду із заявою про визнання її недійсною.

Таблиця 13.1

Відмінності між діями щодо заснуванням юридичних осіб та реорганізацією у формі злиття

Заснування нової юридичної особи	Реорганізація (злиття)
Товариства-засновники не припиняють своєї діяльності, продовжують функціонувати як самостійні юридичні особи	Товариства право попередники ліквідуються
Нові товариства наділяються майном за рахунок внесків товариств-засновників; зобов'язання при цьому не передаються	До товариства- правонаступника переходять як права так і обов'язки підприємств право-попередників
Товариства-засновники і нові підприємства юридичне взаємопов'язані через участь у капіталі (володіння корпоративними правами)	Юридичний зв'язок між товариствами –право попередниками і товариством – право наступником після закінчення реорганізації відсутній

Реорганізація здійснюється в такому порядку:

1) прийняття уповноваженим органом (органами) рішення про реорганізацію; укладення та затвердження договорів про злиття (приєднання); затвердження установчих документів юридичної особи (осіб) правонаступника;

2) державна реєстрація створених юридичних осіб і/ або внесення змін в установчі документи реорганізованих підприємств (їх перереєстрація);

3) складення, підписання і затвердження передавальних або розподільчих балансів юридичними особами правопопередниками і правонаступниками;

4) виключення юридичних осіб правопопередників із державного реєстру.

Передавальний баланс — це баланс товариства (який має силу акта приймання-передавання) на день припинення його діяльності, за яким усі його майнові права та зобов'язання переходять до товариства- правонаступника. Баланс має бути підписаний керівниками товариств — учасників реорганізації та головними бухгалтерами.

Роздільний баланс — це баланс товариства (який має силу акта приймання-передавання) на день припинення його діяльності, за яким усі майнові права та зобов'язання товариства у відповідних частинах розподіляються між кількома товариствами- правонаступниками, або між товариством, що реорганізується, і товариством (товариствами)- правонаступником.

Акт приймання-передавання матеріальних цінностей — це акт, що складається разом з передавальним (роздільним) балансом і містить розшифровку статей балансу, а також позабалансових рахунків. Цей акт мають підписувати голови правління, головні бухгалтери та матеріально відповідальні особи товариств — учасників реорганізації.

З метою захисту прав акціонерів акціонерне товариство, що прийняло рішення про реорганізацію, зобов'язано здійснити **оцінку і викуп акцій тих акціонерів**, які цього вимагають, у випадку, коли ці акціонери не голосували за прийняття загальними зборами рішення про реорганізацію і звернулися до товариства з письмовою заявою про викуп акцій. Викуп акцій здійснюється за ціною, погодженою за домовленістю сторін, але не нижчою, ніж номінальна вартість акцій.

Сторінки 438-439

Продаж акцій товариств, що виникли в процесі реорганізації, не здійснюється. Під час реорганізації проводиться **обмін акцій або часток** у статутному фонді товариства, що реорганізується, на акції або частки в статутному фонді товариства, що створюється в результаті реорганізації (при злитті, поділі, виділенні, перетворенні) або на акції акціонерного товариства, у якого збільшується розмір статутного фонду внаслідок реорганізації у формі приєднання.

При цьому номінальна вартість акцій акціонерного товариства — правонаступника повинна визначатися з урахуванням умов неподільності й обміну акцій (або часток у статутному фонді) товариств — право попередників на цілу кількість нових акцій.

Реорганізація у формі злиття та приєднання призводить до економічної концентрації суб'єктів господарювання і у випадках, визначених законодавством, потребує **узгодження з Антимонопольним комітетом** (ст. 8 Закону «Про захист економічної конкуренції»). Порядок отримання такої згоди регулюється Положенням про порядок подання заяв до Антимонопольного комітету України щодо попереднього отримання дозволу на концентрацію суб'єктів господарювання (**Положенням про концентрацію**), затвердженим розпорядженням Антимонопольного комітету України від 19.02.2002 р. № 33-р.

Попереднє одержання дозволу АМКУ на концентрацію є обов'язковим, коли сукупна вартість активів або сукупний обсяг реалізації товарів учасників концентрації, з урахуванням відносин контролю, за останній фінансовий рік, у тому числі за кордоном, перевищує суму, еквівалентну 12 мільйонам євро, визначену за курсом НБУ, що діяв в останній день фінансового року, і при цьому:

- вартість (сукупна вартість) активів або обсяг (сукупний обсяг) реалізації товарів *у тому числі за кордоном, не менш як у двох учасників концентрації*, з урахуванням відносин контролю, перевищує суму, еквівалентну 1 мільйону євро, визначену за курсом НБУ, що діяв в останній день фінансового року, у кожного, та

- вартість (сукупна вартість) активів або обсяг (сукупний обсяг) реалізації товарів *в Україні хоча б одного учасника концентрації*, з урахуванням відносин контролю, перевищує суму, еквівалентну 1 мільйону ЄДЖ, визначену за курсом НБУ, що діяв в останній день фінансового року.

Перед початком проведення реорганізації товариства воно надсилає в ДКЦБФР і держателям іменних акцій — персонально (передбаченим статутом способом) повідомлення, що включає відомості про реорганізацію. Товариство, що випускало акції на пред'явника, публікує повідомлення, що включає відомості про реорганізацію в офіційних друкованих органах Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, ДКЦПФР або офіційному виданні фондової біржі.

У повідомленні повинні міститись такі відомості:

- 1) про форму випуску акцій (документарна або бездокументарна);
- 2) про наявність збитків;
- 3) перелік і результати попередніх емісій;
- 4) відомості щодо реорганізації товариства: інформація про товариства, що реорганізуються і створюються в процесі реорганізації; форми реорганізації;
- 5) порядок обміну акцій або часток у статутному фонді товариств, що реорганізуються, на акції або частки в статутному фонді товариств, що створюються в процесі реорганізації;
- 6) умови такого обміну.

Особливістю процедури реорганізації є ситуація одночасного співіснування протягом певного періоду часу юридичної особи, щоб реорганізується, і юридичної особи- правонаступника. Ця ситуація є неминучою при усіх формах реорганізації, крім перетворення, оскільки тільки після державної реєстрації юридична особа — правонаступник зможе підписати передавальний або роздільний баланс, за яким до нього переходять права й обов'язки право попередника. У свою чергу, до підписання такого балансу юридична особа — право попередник не може бути знята з обліку контролюючих органів (як така, що має зобов'язання) і виключена із державного реєстру.

Засновниками юридичних осіб- правонаступників повинні бути засновники юридичних осіб — право попередників, але не самі ці юридичні особи (тому що вони припиняють своє існування). Сума розмірів статутних фондів усіх товариств до реорганізації повинна дорівнювати сумі розмірів статутних фондів усіх товариств, створених шляхом реорганізації. Співвідношення часток учасників у статутному фонді (капіталі) юридичної особи — правонаступника повинно зберігатися, якщо інше не визначено самими учасниками.

Товариство вважається реорганізованим з моменту виключення його з державного реєстру (крім виділення і перетворення).

При виділенні і перетворенні датою реорганізації повинна вважатися дата внесення змін в установчі документи реорганізованої особи. Реєстрація випуску акцій акціонерних товариств, що створюються в результаті реорганізації, а також скасування реєстрації випуску акцій товариств, що ліквідуються під час реорганізації, здійснюються ДКЦПФР або її територіальними органами відповідно до Положення про порядок реєстрації випуску акцій під час реорганізації товариств, затверджене рішенням ДКЦПФР від 30.12.1998 №221, Порядку скасування реєстрації випусків акцій і анулювання свідоцтв про реєстрацію випуску акцій, затвердженого рішенням ДКЦПФР від 30.12.1998 р. №222.

Проблеми державної реєстрації товариств- правонаступників та скасування державної реєстрації товариств – право попередників Діючим законодавством не врегульовано процедуру державної реєстрації як суб'єктів підприємницької діяльності товариств, що виникають у процесі реорганізації. Це породжує безліч питань та проблем при проведенні реорганізації акціонерних товариств (як і інших юридичних осіб).

При здійсненні державної реєстрації товариств- правонаступників невирішеними на сьогоднішній день залишаються такі питання:

- яким має бути склад установчих документів таких товариств (чи повинні вони включати установчий договір, договір про злиття або приєднання, рішення про реорганізацію у виді поділу, виділення або перетворення);
- яким чином має формуватися статутний фонд товариств, що виникають; чи діє відносно таких товариств вимога щодо внесення 30 % або 50 % від розміру статутного фонду до моменту проведення державної реєстрації; які документи підтверджують формування статутного фонду⁶⁴;
- чи можна при проведенні реорганізації шляхом перетворення та приєднання не оформлювати нові установчі документи, а внести зміни до установчих документів товариства, що перетворюється або до якого здійснюється приєднання.

Законом не передбачена спеціальна процедура припинення підприємств, права й обов'язки яких перейшли внаслідок реорганізації до підприємств – правонаступників. Додержуючись букви закону, варто було б проводити припинення таких підприємств з урахуванням загальних вимог, передбачених законами «Про підприємництво» та «Про господарські товариства», Положенням про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, затвердженим постановою КМУ від 25.05.1998 р. № 740 (тобто за аналогією використовувати порядок, який діє при ліквідації товариств, що суперечить самому поняттю процесу реорганізації¹).

На практиці застосовується інший підхід — скасування державної реєстрації і виключення товариств, що реорганізовані, із реєстру здійснюється все-таки в спрощеному порядку — підприємство закриває рахунок у банку, знімається з обліку в органах податкової служби, Пенсійному та інших фондах у зв'язку реорганізацією, здає печатки і штампи, а також оригінали свідоцтва про державну реєстрацію й установчих документів. Ліквідаційний баланс не складається — він замінюється роздільним або передавальним балансом, що підтверджує відсутність у ліквідованого підприємства заборгованості внаслідок її переходу до товариств- правонаступників.

Відсутність чіткої законодавчої регламентації процесу припинення реорганізованих юридичних осіб та державної реєстрації їх правонаступників призводить до свавілля органів державної реєстрації та податкових адміністрацій, відсутності уніфікованої процедури реорганізації — фактично у кожному регіоні України діють свої власні правила, пов'язані з реєстрацією та виключенням з державних реєстрів суб'єктів реорганізації. Така ситуація є неприпустимою і потребує негайного законодавчого врегулювання.

Правова природа і зміст договорів про злиття та приєднання

Законодавство України передбачає, що процедури злиття і приєднання мають супроводжуватися укладенням відповідних договорів про злиття (приєднання).

Дані договори є новими для вітчизняного законодавства і не регламентуються ЦК України. Більшість вчених відносить дані договори до різновиду договорів про спільну діяльність, за ними сторони зобов'язуються спільно діяти для досягнення визначеної цілі — створення нової юридичної особи на базі об'єднання їх майнових комплексів.

Договори про злиття та приєднання **не є установчими договорами**, оскільки сторони договорів про злиття (приєднання) не стають

Сторінки 442-443

акціонерами створюваної в процесі реорганізації юридичної особи. Акціонерами товариств, що виникають унаслідок реорганізації, є акціонери товариств, що реорганізуються.

Договори про злиття (приєднання) є підставою для передачі майнового комплексу від товариства – право попередника товариству - правонаступнику.

Договір опосередковує перехід від однієї особи до іншої всього комплексу її прав і обов'язків, тобто в предметі договору закладене універсальне правонаступництво.

Предметом договору про реорганізацію виступає майновий комплекс товариства (товариств), що реорганізуються. Оскільки предмет договору повинен бути точно визначений сторонами, то до укладення договору про реорганізацію мають бути складені і затверджені сторонами акт інвентаризації та передавальний баланс. Доцільним є упорядкування переліку всіх боргів (зобов'язань) товариства з зазначенням всіх кредиторів, характеру, розміру і термінів виконання їх вимог.

У договорі може бути відображена можливість внесення у передавальний акт (баланс) змін, викликаних проведенням розрахунків із кредиторами, викупом акцій в акціонерів та іншими витратами, пов'язаними з проведенням реорганізації.

У договорі про злиття (приєднання) повинні бути відображені відомості про порядок і умови обміну акцій або часток у статутних фондах товариств, що реорганізуються шляхом злиття (приєднання), на акції або частки в статутному фонді товариств-право-на-ступників.

У договорі бажано поетапно визначити терміни проведення реорганізації та призначити спільну комісію з реорганізації.

У договорі доцільно закріпити положення про можливість і підстави односторонньої відмови від виконання дій з реорганізації (із відшкодуванням збитків), порядок розірвання або внесення змін у договір.

Договір про злиття (приєднання) **припиняє свою дію в момент завершення реорганізації** і не регулює правовідносини за участю товариства, створеного на підставі цього договору.

Недійсність договору про реорганізацію є підставою для визнання недійсними установчих документів товариства, створеного при реорганізації і, як наслідок, скасування його державної реєстрації.

Питання правонаступництва при реорганізації

У разі злиття, поділу, приєднання підприємств момент переходу майна та відповідних прав і обов'язків до нових підприємств визначається, якщо інше не передбачено законом чи постановою про реорганізацію, днем підписання передавального або роздільного акта чи балансу (ч. 2 ст. 37 ЦК України), і тому може не збігатися у часі з моментом закінчення реорганізації підприємства, тобто виключення його з державного реєстру.

Якщо в роздільному акті (балансі) відображено лише розподіл майна, а дані про розподіл кредиторської і дебіторської заборгованості відсутні, розподіл заборгованості за наявності спору здійснюється між новоутвореними підприємствами пропорційно вартості отриманого ними майна.

Нові підприємства, до яких в результаті реорганізації перейшли майнові зобов'язання, несуть за ними матеріальну відповідальність і у випадку, якщо прийняте ними майно не покриває вимог кредиторів у межах, визначених установчими документами про реорганізацію право попередника.

Вирішуючи питання про правонаступництво, треба мати на увазі, що запис в установчих документах про правонаступництво має істотне значення для визнання правонаступництва. Однак суттєве значення мають також фактично здійснені організаційно-економічні перетворення, з якими чинне законодавство пов'язує перехід майнових прав та обов'язків, а саме: рішення власника (власників), підписання передаточного або роздільного акта чи балансу. Отже, у разі виникнення питань, пов'язаних з правонаступництвом, слід здійснювати аналіз документів, що стосуються переходу прав і обов'язків на майно (майнові права) чи його відповідну частину.

У разі якщо реорганізація підприємства сталася під час вирішення господарським судом спору, учасником якого воно є, господарський суд за клопотанням відповідного підприємства чи

організації або за власною ініціативою здійснює заміну сторони у спорі її правонаступником згідно із ст. 25 ГПК України. Процесуальне правонаступництво може мати місце і в тому разі, коли реорганізація відбулася до подання позову, але відповідачем у позовній заяві зазначено реорганізоване підприємство.

Правонаступник повинен довести факт правонаступництва, подавши, зокрема, документи, які підтверджують припинення існування реорганізованого підприємства і створення у зв'язку з цим нового (або нових).

Сторінки 444-445

Необхідно враховувати, що правонаступник, який бере участь у судовому процесі, в усіх своїх діях зв'язаний попередніми процесуальними діями реорганізованого підприємствами. Наприклад, здійснена попереднім позивачем зміна підстави або предмета позову, зміна розміру позовних вимог тощо є обов'язковою для позивача – правонаступника.

Треба враховувати, що правонаступництво відбувається не по всіх правовідносинах.

Згідно зі ст. 16 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 01.06.2000 р. реорганізація підприємства є підставою для переоформлення ліцензії.

У цьому випадку товариство зобов'язане упродовж десяти робочих днів подати до органу ліцензування заяву про переоформлення ліцензії разом із ліцензією, що підлягає переоформленню, а також відповідні документи або їх нотаріально завірених копії, що підтверджують указані зміни.

Орган ліцензування протягом трьох робочих днів з дати отримання заяви про переоформлення ліцензії та документів, що додаються до неї, зобов'язаний видати переоформлену на новому бланку ліцензію з урахуванням змін, зазначених у заяві про переоформлення ліцензії.

За п. 15 Положення про Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України, у разі перереєстрації суб'єкта господарської діяльності, що є правонаступником прав і майнових зобов'язань свого попередника, за ним зберігається ідентифікаційний код попередника. Таким чином, при перетворенні закритого акціонерного товариства на відкрите й навпаки товариство зберігає свій ідентифікаційний код.

Пункт 8.1. Інструкції про порядок відкриття та використання рахунків у національній та іноземній валюті, затвердженої постановою Правління Національного банку України від 18.12.98 № 527, передбачає обов'язкове закриття рахунків юридичних осіб, що реорганізуються, і відкриття юридичним особам-правонаступникам нових рахунків в загальному порядку.

Ст. 13 Закону «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» передбачає окремий порядок правонаступництва за податковими зобов'язаннями або податковим боргом при реорганізації платника податків.

У разі, коли власник платника податків або уповноважений ним орган приймає рішення про реорганізацію такого платника податків, його податкова заборгованість або податковий борг підлягає врегулюванню в такому порядку:

- якщо реорганізація здійснюється шляхом зміни назви, організаційно-правового статусу або місця реєстрації платника податків, такий платник податків після реорганізації набуває усіх прав і обов'язків щодо погашення податкових зобов'язань або податкового боргу, які виникли до його реорганізації;

- якщо реорганізація здійснюється шляхом об'єднання двох або більшої кількості платників податків в одного платника податків з ліквідацією платників податків, що об'єдналися, такий об'єднаний платник податків набуває усіх прав і обов'язків щодо погашення податкових зобов'язань або податкового боргу всіх платників податків, що об'єдналися;

- якщо реорганізація здійснюється шляхом розподілу платника податків на дві або більше особи з ліквідацією такого платника податків, усі платники податків, які виникнуть після такої реорганізації, набувають усіх прав і обов'язків щодо погашення податкових зобов'язань чи податкового боргу, які виникли до такої реорганізації.

Зазначені зобов'язання чи борг розподіляються між новоствореними платниками податків пропорційно часткам балансової вартості активів, отриманим ними у процесі реорганізації згідно з розподільчим балансом.

У разі, коли одна чи більше новостворених осіб не є платниками податків, щодо яких виникли податкові зобов'язання або борг платника податків, який був реорганізований, зазначені податкові зобов'язання чи борг повністю розподіляються між особами, що є платниками таких податків, пропорційно часткам отриманих ними активів, без урахування активів, наданих особам, що не є платниками таких податків.

Реорганізація платника податків шляхом виділення з його складу іншого платника податків або внесення частини активів платника податків до статутного фонду іншого платника податків без ліквідації платника податків, який реорганізується, не тягне за собою розподілу податкових зобов'язань чи податкового боргу

Сторінки 446-447

між таким платником податків та особами, створеними у процесі його реорганізації, чи встановлення їх солідарної податкової відповідальності, за винятком випадків, коли за висновками податкового органу така реорганізація може призвести до неналежного виконання податкових зобов'язань платником податків, який реорганізовується. Рішення про застосування солідарної або розподільної податкової відповідальності може бути прийняте податковим органом у разі, коли активи платника податків, що реорганізовується, перебувають у податковій заставі на момент прийняття рішення про таку реорганізацію. З метою оподаткування до зазначених видів реорганізації прирівнюється оренда цілісного майнового комплексу відповідно до Закону України «Про оренду державного та комунального майна».

Платник податків, активи якого передані у податкову заставу, або той, хто скористався правом реструктуризації податкового боргу, зобов'язаний **завчасно повідомити податковий орган про прийняття рішення щодо проведення будь-яких видів реорганізації** та надати податковому органу **план такої реорганізації**. У разі, коли податковий орган встановлює, що план реорганізації призводить або може у майбутньому призвести до неналежного погашення податкових зобов'язань або податкового боргу, він має право прийняти рішення про:

- розподіл суми податкових зобов'язань або податкового боргу між платниками податків, що виникають внаслідок реорганізації, виходячи з очікуваної прибутковості (ліквідності) кожного такого платника податків, без застосування принципу пропорційного розподілу, встановленого пунктом 13.1 Закону;

- погашення податкових зобов'язань, забезпечених податковою заставою, до проведення такої реорганізації;

- встановлення солідарної відповідальності за сплату податкових зобов'язань платника податку, що реорганізовується, стосовно всіх осіб, створених у процесі реорганізації, що тягне за собою застосування режиму податкової застави щодо усіх активів таких осіб;

- поширення права податкової застави на всі активи платника податків, який створюється шляхом об'єднання інших платників податків, якщо один або більше з них мали податкові зобов'язання або податковий борг, забезпечений податковою заставою.

Зазначені рішення податкового органу можуть бути оскаржені у порядку та терміни, визначені законом для оскарження податкового зобов'язання або податкового боргу, нарахованого контролюючим органом. Проведення реорганізації із порушенням правил, визначених цим пунктом, тягне за собою відповідальність, встановлену законодавством.

Реорганізація платника податків не змінює термінів погашення податкових зобов'язань або податкового боргу платниками податків, створеними внаслідок такої реорганізації.

У разі, коли платник податків, що реорганізовується, має суми надміру сплачених або не відшкодованих податків, зборів (обов'язкових платежів), такі суми підлягають заліку в рахунок його непогашених податкових зобов'язань або податкового боргу за іншими податками, зборами (обов'язковими платежами). Зазначена сума розподіляється між бюджетами та державними цільовими фондами пропорційно загальним суммам податкової заборгованості або податкового боргу такого платника податків. У разі коли сума надміру сплачених або не відшкодованих податків, зборів (обов'язкових платежів) платника податків перевищує суму податкових зобов'язань або податкового боргу з інших податків, зборів (обов'язкових платежів), сума перевищення направляється

ся в розпорядження правонаступників такого платника податків пропорційно до їх частки в активах, що розподіляються, згідно з роздільним балансом або передавальним актом.

Захист прав кредиторів при реорганізації

Чинне законодавство України практично не захищає права кредитора під час проведення реорганізації товариств.

Єдиною групою кредиторів, чиї інтереси є більш-менш захищеними, є кредитори, вимоги яких забезпечені заставою. Такі кредитори мають право дострокового звернення стягнення на предмет застави у випадку реорганізації боржника (ст. 20 Закону «Про заставу»).

У Положенні про порядок реєстрації випуску акцій при реорганізації товариств, затвердженому рішенням ДКЦПФР від 30.12.1998 р. №221, встановлюється, що реорганізація товариств, що мають кредиторську заборгованість, здійснюється з урахуванням вимог щодо переведення боргу, передбачених ст. 201, 202 ЦК України. Це означає, що реорганізація може бути здійснена тільки за наявності письмової згоди кожного кредитора (якщо угода між ним і товариством була укладена в письмовій формі). Але законодавством не визначаються ні порядок повідомлення кредиторів про реорганізацію, ні наслідки проведення реорганізації без повідомлення про це кредиторів.

Сторінки 448-449

На практиці ця вимога Положення ДКЦПФР виконується дуже рідко, що зумовлено об'єктивною нездатністю товариства отримати згоду усіх своїх кредиторів на реорганізацію (за таких умов практично жодна з реорганізацій не була б здійснена).

Тим часом, будь-яка реорганізація може істотно порушувати інтереси кредитора:

- зобов'язання боржника можуть передаватися при поділі або виділенні більш слабким в економічному відношенні правонаступникам;
- злиття і приєднання збільшує кількість кредиторів, але може не супроводжуватися пропорційним збільшенням майна боржника;
- /роздільний баланс не завжди дозволяє кредитору визначити правонаступника реорганізованого підприємства-боржника.

Проект Закону «Про акціонерні товариства» містить класичні гарантії захисту прав кредиторів при реорганізації:

- право на одержання інформації про реорганізацію персонально в письмовій формі не пізніше 30 днів із моменту прийняття вищим органом кожного товариства рішення про реорганізацію;
- не пізніше 20 днів із моменту одержання повідомлення кредитор може звернутися до товариства з однією із вимог: а) забезпечення виконання зобов'язань шляхом укладення договорів застави або поруки; б) дострокового виконання зобов'язання і відшкодування збитків;
- якщо в результаті реорганізації утворилося декілька товариств, то вони несуть субсидіарну відповідальність за тими зобов'язаннями, які виникли до реорганізації, якщо виникає більше двох нових товариств- правонаступників, то їх субсидіарна відповідальність має також солідарний характер.

На практиці, укладаючи довгостроковий комерційний договір між будь-якими юридичними особами, його можна доповнювати положенням про те, що у разі реорганізації однієї з сторін вона зобов'язана надати іншій стороні додаткове забезпечення виконання своїх зобов'язань (шляхом укладення договору, застava або поруки) або повинна достроково виконати свої зобов'язання перед іншою стороною (на вимогу останньої).

13.3. Ліквідація акціонерних товариств

Ліквідація акціонерного товариства — це припинення його діяльності без переходу прав і обов'язків у порядку правонаступництва.

Підстави для ліквідації передбачені ч. 4 ст. 19 Закону «Про господарські товариства», ч. 1, 2 ст. 34 Закону «Про підприємства в Україні», ст.ст. 8, 11 Закону «Про підприємництво», ст. 32 Закону «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

Товариство може бути ліквідовано у добровільному або примусовому порядку. Сучасна практика свідчить, що позови про примусову ліквідацію товариства або скасування його держав-

ної реєстрації дуже часто використовуються акціонерами, контрагентами або конкурентами товариства для забезпечення своїх власних інтересів і цілей. Тому акціонерам та керівництву акціонерного товариства треба звертати належну увагу на те, які обставини можуть слугувати підставами для примусової ліквідації товариства і які особи можуть звертатися до суду з такими позовами. Ці питання мають суцільно юридичний характер і, на жаль, врегульовані діючим законодавством недостатньо і суперечливо.

Так, одним із закритих акціонерних товариств були внесені зміни в установчі документи стосовно його місцезнаходження. Але за нове місцезнаходження товариства було визначено місцезнаходження об'єкта будівництва, не зданого в експлуатацію. Місцезнаходженням юридичної особи є місцезнаходження її постійно діючого органу. Зрозуміло, що правління товариства не може знаходитись на будівельному майданчику. Акціонер, зацікавлений у ліквідації товариства, користуючись ситуацією, звернувся до господарського суду з позовом про визнання недійсними установчих документів та скасування державної реєстрації товариства. Ця ситуація свідчить, що помилкове визначення місцезнаходження товариства у його установчих документах поставило під загрозу сам факт існування товариства. Причиною цього є не тільки непомірковані дії самого товариства, але й невизначені, розмиті положення діючого законодавства, які дозволяють подавати такі позови.

Проаналізуємо, які ж підстави встановлено чинним законодавством для ліквідації товариства. Такі підстави називаються у декількох законодавчих актах:

> Законі «Про підприємництво»;

Сторінки 450-451

> Законі «Про господарські товариства»,

> Законі «Про підприємства в Україні»,

> Законі «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» та ін.

Акціонерне товариство може бути ліквідоване:

1. Після закінчення строку, на який товариство створювалося, або після досягнення мети, поставленої при його створенні (пункт «а» ч. 4 ст. 19 Закону «Про господарські товариства»).

Більшість товариств створюється на невизначений термін. Установчими документами або нормами чинного законодавства України може бути установлений строк діяльності товариства або зазначена мета, по досягненні якої товариство припиняє своє існування.

2. За рішенням вищого органу товариства (пункт «б» ч.4 ст.19 Закону «Про господарські товариства»).

Учасники акціонерного товариства можуть прийняти рішення про ліквідацію товариства з дотриманням установленної законом процедури. Для ухвалення рішення про ліквідацію акціонерного товариства необхідно більшість у 3/4 голосів акціонерів, що беруть участь у загальних зборах.

3. На підставі рішення суду або господарського суду про ліквідацію за поданням органів, що контролюють діяльність товариства, у разі систематичного або грубого порушення ним законодавства (пункт «в» ч. 4 ст. 19 Закону «Про господарські товариства»)⁶⁵.

У процесі вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням зазначеної норми, господарським судам необхідно з'ясовувати, по-перше, чи віднесено чинним законодавством до компетенції органу, що подає позов, здійснення контролю за діяльністю відповідача і, по-друге, наявність у такого органу права на звернення з позовом до господарського суду згідно з ч.2 ст. 1 ГПК України.

Такими, що систематично порушують законодавство, слід вважати господарські товариства, які раніше двічі допускали порушення законодавства і вчинили його знову, незалежно від того, чи притягалися вони до відповідальності за попередні порушення. Як виняток, з урахуванням конкретних обставин, пов'язаних із характером вчиненого порушення законодавства, причин його здійснення, тривалості у часі та наслідків, систематичним може бути визнане і повторне порушення законодавства.

Грубим може вважатися одноразове порушення законодавства, яке свідчить про явне і умисне нехтування його вимогами з боку товариства (наприклад, здійснення без ліцензії таких видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до чинного законодавства) та/або потягло наслідки у вигляді значної шкоди, заподіяної державі, юридичним чи фізичним особам. Оцінюючи, наскільки шкода є значною, слід виходити з конкретних обставин справи, враховуючи, зокрема, розмір витрат, які зробила юридична (фізична) особа, що зазнала шкоди, чи має зробити для усунення згаданих наслідків. На підтвердження факту порушення та розміру шкоди можуть подаватися будь-які докази з додержанням вимог щодо їх належності, зокрема, акти та інші матеріали перевірок, прийняті за їх підсумками акти державних та інших органів (рішення, постанови, накази тощо), документи, що свідчать про застосування до підприємства штрафних та фінансових санкцій і т. ін.

У розгляді справ, пов'язаних із ліквідацією підприємств, господарському суду необхідно здійснювати оцінку усіх фактичних обставин, за яких вчинено порушення, і можливі наслідки задоволення позову, у тому числі для інших юридичних осіб та громадян.

4. На підставі рішення господарського суду про скасування державної реєстрації товариства як суб'єкта підприємницької діяльності у випадку:

- визнання недійсними або такими, що суперечать законодавству, установчих документів;
- здійснення діяльності, що суперечить установчим документам та законодавству України;
- несвоечасного повідомлення суб'єктом підприємницької діяльності про зміну його назви, організаційної форми, форми власності та місцезнаходження;
- визнання суб'єкта підприємницької діяльності банкрутом (у випадках, передбачених законодавством);
- неподання протягом року до органів державної податкової служби податкових декларацій, документів фінансової звітності згідно з законодавством.(ч. 18 ст. 8 Закону «Про підприємництво»).

Скасування державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, передбачене ч. 11 статті 8 Закону «Про підприємництво», тягне ті ж правові наслідки, що й ліквідація підприємства.

Сторінки 452-453

Позов про визнання установчих документів товариства недійсними і про скасування державної реєстрації може бути поданий уповноваженим державним органом, прокурором, органом, що здійснює державну реєстрацію, будь-яким підприємством або організацією, або фізичною особою, що вважають свої права або інтереси порушеними в зв'язку зі створенням акціонерного товариства.

Обов'язок доведення обставин, пов'язаних із здійсненням діяльності, що суперечить чинному законодавству чи установчим документам, покладається на позивача.

Згідно із ч. 1 ст. 26 ЦК України юридична особа має цивільну правоздатність відповідно до встановлених цілей її діяльності. Отже, такою, що суперечить установчим документам, може вважатися діяльність підприємства, яка не відповідає цілям його створення, зазначеним у статуті (установчому договорі).

Установчі документи товариства можуть бути визнані недійсними у разі штучного значного завищення вартості вкладу в статутний фонд товариства, зробленого в негрошовій формі⁶⁶.

Діяльністю, що суперечить чинному законодавству, може бути визнана діяльність, яка заборонена законом (наприклад, укладання угод стосовно предметів, вилучених з цивільного обігу, здійснення підприємницької діяльності без відповідної ліцензії тощо). Підставою для скасування державної реєстрації підприємства є постійне, протягом певного періоду часу здійснення такої діяльності. Окремі ; порушення чинного законодавства, яких припускалося підприємство у здійсненні, діяльності, що сама по собі не суперечить закону, не тягнуть за собою правових наслідків у вигляді скасування його державної реєстрації.

Відповідно до ч. 17 ст. 8 Закону України «Про підприємництво» орган державної реєстрації може звернутися до господарського суду з позовом про скасування державної реєстрації у разі невиконання суб'єктом підприємницької діяльності вимоги щодо повідомлення цього органу у семиденний строк про зміну свого місцезнаходження. Позивач згідно з ч.1 ст. 33 ГПК України повинен

подати докази того, що суб'єкт підприємницької діяльності фактично змінив своє місцезнаходження. Такими доказами можуть бути відповідні акти, складені працівниками органів, що здійснюють контроль за діяльністю цих суб'єктів, довідки органів управління житлово-комунальним господарством або орендодавців за договором оренди державного майна про фактичну відсутність суб'єкта підприємницької діяльності за його місцезнаходженням тощо, у сукупності з іншими доказами, які підтверджують його фактичне місцезнаходження — довідками та квитанціями відділень зв'язку, рекламними оголошеннями, транспортними накладними, платіжними документами та ін.

Необхідно враховувати, що саме лише припинення підприємницької діяльності за відсутності доказів зміни суб'єктом підприємницької діяльності свого місцезнаходження без своєчасного сповіщення про це реєструючого органу не є підставою для прийняття рішення про скасування державної реєстрації.

Відповідно до ст. 30 ЦК України місцем знаходження юридичної особи визнається місцезнаходження її постійно діючого органу. Тому підставою для скасування державної реєстрації може бути лише несповіщення в установлений строк про зміну саме цієї адреси, а не адрес окремих виробничих підрозділів суб'єкта підприємницької діяльності.

У разі несвоєчасного сповіщення суб'єктом підприємницької діяльності про зміну його назви, організаційної форми і форми власності (ч. II ст. 8 Закону «Про підприємництво») позов про скасування державної реєстрації може бути подано органом, що здійснює таку реєстрацію, а також прокурором чи його заступником (ч. 1 ст. 2 ГПК України).

Про зміну назви, організаційно-правової форми і форми власності товариство повинно повідомити в 30-денний термін із моменту ухвалення рішення. Позивач подає в суд докази того, що товариство дійсно змінило назву, організаційно-правову форму, форму власності. Такими доказами можуть бути: рішення, прийняті вищим органом товариства про внесення змін в установчі документи і не подані для реєстрації.

Зміна складу учасників господарського товариства або зміна засновника приватного підприємства не тягнуть за собою зміни організаційної форми, а так само не змінюють форми власності. Такі зміни не є підставою для перереєстрації суб'єкта підприємницької діяльності, і отже, неповідомлення про них не може вважатися підставою для скасування державної реєстрації.

Позови про скасування державної реєстрації товариства в зв'язку з непередставленням протягом року в органи державної податкової

Сторінки 454-455

служби податкових декларацій, документів фінансової звітності відповідно до законодавства подаються органами державної податкової служби. Рік, протягом якого суб'єкт підприємницької діяльності не звітував перед податковим органом, повинен обчислюватись з дати, коли необхідну звітність було подано востаннє.

5. Відповідно до п. 2 ст. 34 Закону «Про підприємства в Україні» підприємство ліквідується у випадку, якщо рішенням суду будуть визнані недійсними установчі документи і рішення про створення підприємства.

У цих випадках господарським судом вирішується спір не про ліквідацію підприємства, а про визнання недійсними установчих < документів підприємства чи рішення про його створення.

Відповідний позов може бути поданий державним органом, що згідно з чинним законодавством здійснює контроль за діяльністю : підприємства, прокурором, органом, що здійснює державну реєстрацію, а також будь-яким підприємством чи організацією, яка вважає порушеними свої права чи охоронювані законом інтереси в і зв'язку із створенням (державною реєстрацією) відповідного підприємства, тоді як позов про ліквідацію підприємства може бути поданий лише у випадках, прямо передбачених законом.

У разі, якщо до складу засновників підприємства входять як юридичні, так і фізичні особи, господарським судам підвідомчі ; лише ті спори, пов'язані з реорганізацією чи ліквідацією підприємства, відповідачами у яких є юридичні особи.

Підставами для визнання недійсними рішень про створення підприємств чи їх установчих документів можуть бути, зокрема, \ вчинені при оформленні цих документів порушення чинного

законодавства, які позбавляють їх юридичної сили; невідповідність фактичним обставинам вміщених в установчих документах відомостей щодо виду підприємства та форми власності, на якій воно засновано.

У разі, якщо за заявою про визнання недійсними установчих документів останні визнані недійсними у певній частині і це не тягне за собою недійсності установчих документів в цілому, то у господарського суду немає правових підстав для зобов'язання власника (органу, уповноваженого створювати підприємство) здійснювати його ліквідацію.

6. На підставі ухвали господарського суду про ліквідацію юридичної особи — банкрута (ч. 2 ст. 34 Закону «Про підприємства в Україні», чч. 2, 3 ст. 32 Закону «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»).

Банкрутство — це визнана судом нездатність боржника відновити свою платоспроможність і задовольнити визнані судом вимоги кредиторів не інакше як через застосування ліквідаційної процедури. У ході цієї процедури діяльність боржника припиняється, а вимоги кредиторів задовольняються шляхом продажу всього майна боржника у визначеному законом порядку.

Визнання господарського товариства банкрутом не обов'язково спричиняє його ліквідацію. Господарський суд виносить ухвалу про ліквідацію товариства-банкрута, якщо за результатами ліквідаційного балансу після задоволення вимог кредиторів у нього не залишилося майна. Копія даної ухвали направляється органу, що здійснив державну реєстрацію товариства, і органам державної статистики для виключення товариства з Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України, а також учасникам товариства й органам державної податкової служби.

Господарський суд може винести ухвалу про ліквідацію товариства, що звільнилося від боргів, тільки у випадку, якщо в нього залишилося майнових активів менше, чим це необхідно для його функціонування відповідно до чинного законодавства (розмір активів не досягає встановленої законом мінімального розміру статутного фонду).

7. За іншими підставами, передбаченими чинним законодавством або установчими документами (ч. 2 ст. 34 Закону «Про підприємства в Україні», пункт «г» ч. 4 ст. 19 Закону «Про господарські товариства»).

Ст. 36 Закону «Про цінні папери і фондову біржу» закріплює, що діяльність фондової біржі припиняється в тому випадку, коли її членів стало менше за 10. Якщо у фондовій біржі залишилося 10 членів, її діяльність припиняється у випадку неприйняття нових членів протягом шести місяців.

Приймаючи рішення про ліквідацію товариства, про визнання недійсними установчих документів та/або рішення про створення підприємства, а так само про скасування державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності, суду (господарському суду) у резолютивній частині рішення слід зобов'язувати уповноважений орган акціонерного товариства здійснити ліквідацію підприємства у встановленому законом порядку.

Сторінки 456-457

Копії відповідного рішення необхідно направляти уповноваженому органу товариства, а також органам, що здійснив державну реєстрацію (якщо вони не є сторонами у процесі).

Створення господарським судом ліквідаційної комісії та проведення ліквідаційної процедури, за винятком випадків, зазначених у Законі України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», і здійснення контролю за процесом ліквідації підприємства ГПК України не передбачено.

Обов'язки щодо здійснення ліквідації підприємства не можуть покладатися господарським судом на орган, який здійснив державну реєстрацію цього підприємства, у тому числі і в тих випадках, коли судові рішення про скасування такої реєстрації прийнято за позовом зазначеного органу.

Скасування державної реєстрації здійснюється органом державної реєстрації тільки за наявності ліквідаційного балансу й інших документів, що підтверджують проведення заходів щодо ліквідації суб'єкта підприємницької діяльності як юридичної особи. Практика показує, що після винесення судом (господарським судом) рішення про скасування державної реєстрації господарського товариства воно тривалий час може залишатися без виконання, унаслідок небажання засно-

вників здійснювати процедури, пов'язані з ліквідацією, або взагалі їх відсутності за зазначеним місцем проживання (місцезнаходженням). Юридичний статус товариства в такому випадку продовжує залишатися невизначеним — незважаючи на прийняття господарським судом рішення про скасування державної реєстрації товариства, саме товариство зберігає права юридичної особи і може здійснювати різноманітні дії (часто незаконні). Орган державної реєстрації не вправі здійснити скасування державної реєстрації товариства до виконання останнім усіх необхідних заходів щодо ліквідації. Товариство (його учасники) може ухилитися від виконання цих заходів протягом невизначеного періоду часу.

Порядок ліквідації господарського товариства визначається ст. 20, 21 Закону «Про господарські товариства», ст. 35, 36 Закону «Про підприємства в Україні».

Ліквідація господарського товариства включає такі етапи:

- 1) вищий орган господарського товариства (учасники товариства) або суд (господарський суд) приймає рішення про ліквідацію товариства;
- 2) орган, що прийняв рішення про ліквідацію, призначає ліквідаційну комісію, до якої переходять усі повноваження щодо управління справами товариства, визначає порядок і строки проведення ліквідації, а також строк для заяви претензій кредиторами, що не може бути меншим за два місяці із моменту оголошення про ліквідацію;
- 3) проводиться ліквідаційна процедура;
- 4) майно, що залишилося після розрахунків з усіма кредиторами, розподіляється між учасниками товариства;
- 5) виконуються дії з закриття рахунку в банку; зняття з обліку в органах державної податкової служби і різних фондах; здачі документів, що підлягають довгостроковому збереженню, в архів; здачі печатки і штампів в органи внутрішніх справ; повернення в орган державної реєстрації оригіналів установчих документів і свідчення про державну реєстрацію й інші необхідні дії;
- 6) органом державної реєстрації здійснюється скасування державної реєстрації господарського товариства і виключення його з Реєстру суб'єктів підприємницької діяльності;
- 7) товариство виключається з Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України.

Найважливішим і обов'язковим етапом процесу ліквідації є проведення ліквідаційної процедури.

Ліквідаційна процедура — це сукупність заходів, спрямованих на погашення боргів товариства перед його кредиторами.

Для проведення ліквідаційної процедури учасниками товариства формується спеціальний орган — *ліквідаційна комісія*, до якої переходять усі повноваження з управління справами товариства. Таким чином, протягом періоду ліквідації склад органів управління товариством змінюється: діє вищий орган товариства — загальні збори акціонерів і виконавчий — ліквідаційна комісія. З дня призначення ліквідаційної комісії до неї переходять усі функції виконавчого органу товариства і його керівника. Ліквідаційній комісії передаються печатка і штампи товариства, його документація. Ліквідаційна комісія діє від імені товариства у відносинах із третіми особами. Дії ліквідаційної комісії можуть оспорюватись дебіторами, кредиторами, акціонерами та іншими зацікавленими особами як дії самого товариства у встановленому законом порядку. Ліквідаційна комісія не є юридичною особою і не може бути відповідачем. У період роботи ліквідаційної комісії підприємство, яке ліквідується, не втрачає статусу юридичної особи і, отже, може бути учасником судового процесу на загальних підставах.

Сторінки 458-459

Водночас ліквідаційна комісія не є юридичною особою. Тому, якщо організація кредитор вважає, що ліквідаційна комісія необґрунтоване відхилила її вимогу до підприємства, що ліквідується, вона вправі до виключення останнього з державного реєстру України звернутися в установленому порядку з позовом до цього підприємства.

Закон не визначає порядок формування ліквідаційної комісії, її склад, порядок роботи, умови оплати праці її членів, підстави для заміни членів ліквідаційної комісії або усього її складу. Ці питання повинні бути обов'язково урегульовані в установчих документах, а якщо цього не зробле-

но, то безпосередньо в рішенні уповноваженого органу про призначення ліквідаційної комісії. У против йому випадку діяльність ліквідаційної комісії буде ускладненою.

Ліквідаційна комісія може працювати як колегіальний орган або одноособовий (ліквідатор). У ч. 1 ст. 35 Закону «Про підприємства в Україні» зазначається, що функції ліквідаційної комісії може виконувати орган управління підприємства. В акціонерних товариствах недоцільно покладати функції ліквідаційної комісії винятково на виконавчий орган товариства. До її складу повинні входити також акціонери товариства (або їх представник). Членом ліквідаційної комісії також може бути інша особа — на підставі трудового або цивільно-правового договору, укладеного з товариством. У договорі мають закріплюватися міри відповідальності члена ліквідаційної комісії за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків. Якщо комісія складається з декількох осіб, то обов'язково призначається голова ліквідаційної комісії. Рішення ліквідаційною комісією можуть прийматися одностайно або більшістю — залежно від положень, закріплених в установчих документах або в рішенні про створення ліквідаційної комісії. Рішення комісії приймаються на її засіданнях і оформляються протоколами.

Ліквідаційна комісія в триденний термін від моменту її призначення публікує інформацію про ліквідацію товариства в одному з офіційних (республіканському або місцевому) друкованих органів за місцезнаходженням товариства, із вказівкою порядку і строку для заяви кредиторами своїх претензій. Поряд із цією публікацією ліквідаційна комісія зобов'язана провести роботу щодо стягнення дебіторської заборгованості товариству і виявлення претензій кредиторів із повідомленням останніх про ліквідацію товариства. Ліквідаційна комісія має право відхиляти (не визнавати) претензії кредиторів. Дані претензії вважатимуться погашеними, якщо кредитори протягом місячного строку з дня одержання повідомлення про повне або часткове невизнання претензії не пред'являть позови в суд або господарський суд про задоволення їхніх вимог. Якщо кредитор вважає, що його претензія необґрунтоване відхилення ліквідаційною комісією, він має право до виключення товариства з Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України подати у встановленому порядку позов до товариства.

Для проведення ліквідаційної процедури відповідно до п. 8.2 Інструкції про порядок відкриття і використання рахунків у національній та іноземній валюті, затвердженої постановою Правління НБУ від 18.12.98 р. № 527, використовується один поточний рахунок товариства, що ліквідується, визначений ліквідатором (ліквідаційною комісією). Для цього до банку направляються рішення про ліквідацію підприємства і нотаріально завірена картка із зразками підписів ліквідатора (уповноважених членів ліквідаційної комісії) та відбитком печатки товариства, що ліквідується. Інші рахунки, виявлені при проведенні ліквідаційної процедури, підлягають закриттю ліквідатором (ліквідаційною комісією).

Комісія оцінює наявне майно товариства і проводить роботу щодо стягування дебіторської заборгованості товариству. Всі види майнових активів (майно і майнові права), що належали товариству на момент відкриття ліквідаційної процедури і виявлені в ході її проведення, включаються до складу ліквідаційної маси. Майно товариства, що є предметом застави, включається до складу ліквідаційної маси, але використовується винятково для задоволення вимог заставоутримувача. Якщо в товариства є частка в спільному майні, то ліквідаційна комісія повинна вжити заходів до виділення цієї частки.

Ліквідаційна комісія розраховується з кредиторами товариства, дотримуючись черговості задоволення претензій кредиторів, встановленої ст. 36 Закону «Про підприємства в Україні»:

- 1) борги перед бюджетом, компенсація витрат на відновлення природного середовища, якому заподіяло шкоду товариство;
- 2) претензії кредиторів, виявлені і заявлені в термін, установлений для пред'явлення претензій;
- 3) претензії кредиторів, виявлені і заявлені після закінчення терміну, установленого для їх заяви.

Сторінки 460-461

Ліквідаційна комісія після розрахунків із кредиторами складає ліквідаційний баланс і подає його вищому органу товариства або органу, що Призначив ліквідаційну комісію. Ліквідаційний

баланс містить відомості про склад майна ліквідованого товариства, пред'явлені кредиторами вимоги і результати їх розгляду (відхилені або задоволені). Достовірність і повнота ліквідаційного балансу повинні бути підтверджені аудитором (аудиторською фірмою) за винятком товариств із річним господарським оборотом менше 250 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Вищий орган товариства затверджує ліквідаційний баланс. У випадку, якщо ліквідаційний баланс не підтверджено висновком аудитора (аудиторської фірми) або не затверджено рішенням уповноваженого органу, ліквідаційна комісія повинна призначатися в новому складі.

Якщо вартості майна господарського товариства, щодо якого прийняте рішення про ліквідацію, недостатньо для задоволення вимог кредиторів у повному обсязі, таке товариство ліквідується в порядку, передбаченому Законом «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». У разі виявлення зазначених обставин ліквідаційна комісія зобов'язана звернутися в господарський суд із заявою про порушення справи про банкрутство стосовно такого товариства. У випадку виявлення даних обставин після ухвалення рішення про ліквідацію, але до створення ліквідаційної комісії (призначення ліквідатора) заява про порушення справи про банкрутство подається виконавчим органом товариства. У ч. 5 ст. 7 Закону «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» встановлено місячний термін для подачі ліквідаційною комісією (ліквідатором) або учасниками товариства (уповноваженим органом) заяви про порушення справи про банкрутство. Термін починає перебіг з моменту, коли вказаним особам стало відомо (або повинно було стати відомо) про неможливість задовольнити вимоги кредиторів товариства в повному обсязі.

За результатами розгляду заяви про порушення справи про банкрутство господарський суд визнає товариство банкрутом, відкриває ліквідаційну процедуру і призначає ліквідатора. Обов'язки ліквідатора можуть бути покладені на голову ліквідаційної комісії, сформованої уповноваженим органом до порушення справи про банкрутство.

Якщо товариством не виконані передбачені вище вимоги, а в ліквідаційному балансі товариства відбиті вимоги кредиторів, погашені за недостатністю в товариства коштів для їх задоволення, то орган державної реєстрації повинен відмовити в проведенні скасування державної реєстрації і внесенні відповідного запису в Єдиний реєстр підприємств і організацій України. Учасники господарського товариства, керівник товариства, голова ліквідаційної комісії (ліквідатор), що припустили дані порушення, несуть солідарну відповідальність за незадоволеними вимогами кредиторів по грошових зобов'язаннях і зобов'язаннях зі сплати податків і зборів (обов'язкових платежів).

Порядок розподілу між акціонерами майна товариства, що залишилося після розрахунків з усіма кредиторами, визначається ст. 21 Закону «Про господарські товариства» й внутрішніми документами товариства.

Грошові кошти, що належать товариству, включаючи виручку від розпродажу його майна при ліквідації, після розрахунків по оплаті праці осіб, які працюють на умовах найму, та виконання зобов'язань перед бюджетом, банками, власниками облігацій, випущених товариством та іншими кредиторами, розподіляються між учасниками товариства у порядку і на умовах, передбачених цим Законом та установчими документами, у шестимісячний термін після опублікування інформації про його ліквідацію.

Майно, передане товариству учасниками у користування, повертається у натуральній формі без винагороди.

У разі виникнення спорів щодо виплати заборгованості товариства його грошові кошти не підлягають розподілу між учасниками до вирішення цього спору або до одержання кредиторами відповідних гарантій.

У ст. 21 Закону «Про господарські товариства» згадується про розподіл між учасниками коштів товариства. Дана норма підлягає розширювальному тлумаченню. Вона визначає порядок розподілу між учасниками не тільки коштів, але і *будь-якого іншого майна* товариства, що залишилося після розрахунків з усіма кредиторами. Законом не передбачений обов'язковий продаж майна товариства в процесі ліквідаційної процедури. Тому після проведення розрахунків із усіма кредиторами в товариства можуть залишатися не тільки кошти, але й інше майно — рухоме і не-

рухоме в матеріальній формі (речі), цінні папери, права інтелектуальної власності та інше майно. Такий висновок підтверджується змістом ч. 6 ст. 36 Закону «Про підприємства в Україні», де говориться про майно,

Сторінки 462-464

що залишилося після задоволення претензій кредиторів і членів трудового колективу ліквідованого підприємства — це майно використовується на розсуд власника.

Статутом або іншим внутрішнім документом товариства може передбачатись необхідність продажу всього майна товариства при проведенні ліквідації з наступним розподілом між акціонерами отриманих від продажу коштів.

Майно, передане товариству учасниками в користування, не враховується при розподілі — воно повертається власнику в натуральній формі без винагороди. Вартість майнових прав (прав користування даним майном) повинна враховуватися при визначенні розміру частки учасника в майні, що підлягає поділу.

Акціонери товариства не належать до числа його кредиторів, а тому розподіл між ними майна товариства провадиться за рамками ліквідаційної процедури.

Власники привілейованих акцій при розподілі майна товариства мають право на першочергове одержання належної їм частки (ч. 5 ст. 4 Закону «Про цінні папери і фондову біржу»).

Законом встановлено шестимісячний термін від моменту опублікування оголошення про ліквідацію, протягом якого майно товариства, що залишилося після розрахунків із усіма кредиторами, має бути розподілене між учасниками. Даний термін не є остаточним — право учасників на повернення майна ним не обмежується. Після закінчення шестимісячного терміну учасники набувають права вимагати в товариства повернення їм майна, що залишилося, у судовому порядку. Це право зберігається за ними до виключення товариства з ЄДРПОУ.

Термін, встановлений у ч. 1 ст. 21 Закону «Про господарські товариства», не варто розуміти і як такий, що обмежує право учасників розділити майно, яке залишилося після розрахунків із кредиторами товариства до закінчення шести місяців з моменту опублікування оголошення про ліквідацію (таке помилкове тлумачення даної статті часто має місце). Учасники набувають право поділити між собою майно, що залишилося в товариства з моменту затвердження ними ліквідаційного балансу. Проте, якщо виникли спори щодо погашення заборгованості товариства, то його майно не підлягає розподілу до вирішення цих спорів або до одержання кредиторами відповідних гарантій.

Обов'язок щодо розподілу між учасниками майна господарського товариства, яке залишилося після розрахунків з усіма кредиторами, покладається на ліквідаційну комісію. Учасник товариства може в судовому порядку оспорювати дії ліквідаційної комісії, пов'язані з розподілом майна між учасниками або вимагати видачі належної йому частки, майна. Відповідачем за цими позовами є не ліквідаційна комісія, а саме товариство (ліквідаційна комісія діє як виконавчий орган товариства).

Одним із найбільш складних етапів, пов'язаних зі здійсненням ліквідації, є зняття з обліку в органах державної податкової служби.

Порядок зняття з обліку платників податків встановлено Інструкцією про порядок обліку платників податків, затвердженою наказом ДПАУ від 19.02.98 р. № 80. Пункт 8 цієї Інструкції зобов'язує платника податків — юридичну особу в триденний термін з моменту прийняття рішення про ліквідацію подати до органу державної податкової служби, в якому платник податків перебуває на обліку, такі документи:

- заяву про зняття з обліку платника податків;
- заяву про зняття з обліку платника податку на додану вартість, а також оригінал свідоцтва платника податку на додану вартість і засвідчені в ДПІ копії цього свідоцтва;
- копію розпорядчого документа (рішення) власника або органу, уповноваженого на те установчими документами про ліквідацію;
- копію розпорядчого документа про утворення ліквідаційної комісії;
- ліквідаційну картку органів державної статистики.

Платник податків, щодо якого прийнято рішення про ліквідацію, в десятиденний термін від дня подання заяви про зняття з обліку повинен скласти ліквідаційний баланс у формі річного звіту (на дату прийняття рішення про ліквідацію) і подати його для перевірки до органу державної податкової служби.

Протягом місяця після отримання від платника податків заяви про зняття його з обліку органом державної податкової служби приймається рішення про проведення перевірки такого платника, і відповідні підрозділи починають перевірку.

Після проведеної перевірки у разі встановлення факту відсутності заборгованості перед бюджетами орган державної податкової служби знімає платника податку з обліку, склавши довідку про зняття з обліку платника податків, яку направляє до органу державної реєстрації. Зняття з обліку платника податків в органах державної податкової служби здійснюється за наявності повідомлення від установи банку про закриття рахунків такому платнику. У разі встановлення заборгованості товариства перед бюджетами його не знімають з обліку, а складають повідомлення про наявність обов'язків зі сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) і надсилають його ліквідаційній комісії.

Скасування державної реєстрації господарського товариства і виключення його з Реєстру суб'єктів підприємницької діяльності здійснюється після надання до органу державної реєстрації таких документів:

- рішення про ліквідацію;
- акта ліквідаційної комісії з ліквідаційним балансом;
- довідки аудитора (у випадку обов'язковості перевірки ним ліквідаційного балансу);
- довідки установ банків про закриття рахунків;
- довідки органу державної податкової служби про зняття з обліку;
- підтвердження опублікування оголошення про ліквідацію господарського товариства;
- довідки з архіву про прийняття документів, що підлягають довгостроковому зберігання;
- довідки органів внутрішніх справ про прийняття печаток і штампів;
- оригіналів установчих документів, свідоцтва про державну реєстрацію.

Скасування державної реєстрації позбавляє товариство статусу юридичної особи і є підставою для виключення його з Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України.

Ліквідація товариства вважається завершеною, а. товариство таким, що припинило свою діяльність з моменту внесення запису про це до державного реєстру (ст. 22 Закону «Про господарські товариства»).